

Зинаида Голенкова • ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ

Зинаида Голенкова

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ

библиотека социолошког прегледа

Зинаида Голенкова

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ

БИБЛИОТЕКА СОЦИОЛОШКОГ ПРЕГЛЕДА

Зинаида Тихоновна Голенкова
Прилої иcтoрији јуґословенске социологије

Наслов ориџинала
Голенкова, Зинаида Тихоновна
Очерк истории социологической мысли в Югославии.
Издательство «Наука», Москва, 1984

Превод са руској
Сузана Стојковић, виши лектор

Издавач
Српско социолошко друштво, Београд

За издавача
проф. др Слободан М. Миладиновић, председник

Уредник издања
проф. др Урош В. Шуваковић,
главни и одговорни уредник *Социолошкој прегледа*

Лектура и коректура
Татјана Чомић

Припрема за штампу
Јасмина Живковић

Дизајн корица
Борис Поповић

Штампа
Graficolor, Краљево

Тираж
200

ISBN 978-86-81319-21-5

Зинаида Голенкова

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ

Београд, 2022.

САДРЖАЈ

Неколико речи читаоцу српског издања моје књиге <i>Прилоџ историји југословенске социологије</i>	9
Увод	11

Поглавље I
ГЛАВНЕ ФАЗЕ И ТЕНДЕНЦИЈЕ
У РАЗВОЈУ СОЦИОЛОШКЕ МИСЛИ
У ЈУГОСЛАВИЈИ

Генеза социолошке мисли	15
Друштвено-економски предуслови развоја социолошке науке после Другог светског рата	36
Социолошка наука од 1945. до 1980. године	50

Поглавље II
ТЕОРИЈА, МЕТОДОЛОГИЈА
И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет социологије, њени задаци и функција	77
Питања теорије и методологије социолошких истраживања	98
Методолошки проблеми истраживања социјално-класне структуре друштва	120
Организација емпиријских истраживања	149

Поглавље III
СОЦИОЛОШКЕ ДИСЦИПЛИНЕ

Социологија рада	159
Социологија села	177
Проблеми омладине и образовања	191
Социолошки проблеми брака и породице	205
Истраживање средстава масовне информације и јавног мњења	220
Литература	231
Именски регистар	241
Слободан Антонић, <i>Важна књија за истѳорију срѳске социологије</i>	247

Предмет анализе ове књиге јесте развој социолошке мисли у Југославији: главне тенденције, проблеми и противречности у развоју социолошке теорије, одраз друштвене праксе на социолошку теорију, праксе која је повезана с процесима социјалистичке изградње и успесима и проблемима југословенског друштва на том путу.

Намењена је социолозима, филозофима, идеолозима.

НЕКОЛИКО РЕЧИ ЧИТАОЦУ СРПСКОГ ИЗДАЊА МОЈЕ КЊИГЕ ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ

Прво што бих желела да кажем јесте то да је књига објављена пре скоро четрдесет година у Москви и у то време је била одраз историје социолошке мисли ондашње Југославије. Нажалост, нисам била у могућности да се подробније упознам с развојем социолошке науке у данашњој Србији.

Упркос томе, изузетно ми је драго што је ова књига преведена на српски језик. Претходно је у Београду преведена и објављена књига *Историја социолошке мисли у земљама Централне и Источне Европе* (Београд, 2010) коју сам написала са Н. Нарбутом, а објављен је и уџбеник *Социологија* (Д. Ж. Марковић, З. Т. Голенкова, У. В. Шуваковић).

Сваки аутор се радује кад се његово дело објављује и доспева пред суд читалаца. Задовољство је двоструко веће кад се књига преведе на други језик и кад је оцењују они читаоци о којима је написана.

Писање историје науке увек је сложено, нарочито ако се узме у обзир историјски период кроз који су пролазиле СФРЈ и СССР у XX веку. Трудила сам се, колико год је то било могуће, да руском читаоцу предочим развој богате социолошке мисли на просторима ондашње Југославије.

Желим да искористим прилику да изразим посебну захвалност академику Радомиру Лукићу, који је својевремено написао рецензију моје књиге, професору Данилу Ж. Марковићу и

професору Урошу В. Шуваковићу, који су ми пружали подршку и помагали ми својим мудрим саветима у свим фазама припреме ове књиге.

Надам се да ми српски социолози неће замерити ако у књизи наићу на извесне нетачности или субјективне оцене. Оне нису настале из предубеђења, већ вероватно због недостатка релевантних информација. Читаоцима поручујем да и даље изучавају српску социологију, а професорима и научним радницима да се посвете дубљем истраживању историје социолошке мисли на Балкану. Хвала!

Искрено Вам захваљујем на сарадњи,

проф. З. Т. Голенкова

УВОД

Марксистичка социолошка теорија се у савременом свету не развија изоловано – она је резултат колективне мисли и стваралачких достигнућа научника-марксиста из различитих земаља, првенствено социјалистичких. Јасно је да пажљива и дубока анализа карактеристика и тенденција развоја социологије у тим земљама представља неопходну фазу на путу ка проучавању марксистичке социолошке теорије у целини. „Живот непрестано доноси нове и нове проблеме који прате напредак нашег друштва. Тим пре, што данас постоји и искуство социјалистичког развоја других земаља, које захтева пажљиво изучавање, оцену и уопштавање”,¹ истицало се на јунском (1983) Пленуму ЦК КПСС-а.

Развој социолошке науке у социјалистичким земљама има како опште тенденције и одлике, условљене јединственом теоријском концепцијом – марксизмом-лењинизмом, и заједничким задацима који стоје пред том науком, тако и своје посебне одлике проистекле из специфичности друштвено-економског развоја. Имајући то у виду, тежили смо ка томе да откријемо опште, али и посебне одлике процеса формирања марксистичке социолошке мисли у Југославији, анализирајући гносеолошке, друштвено-економске и идеолошке корене те дисциплине. Тај задатак је изискивао анализу многобројних радова југословенских аутора, изучавање материјала са конгреса и пленума СКЈ, података из југословенске статистике и резултата емпиријских социолошких истраживања.

¹ *Материјали Пленума Централног комитета КПСС, 14–15 јуња 1983 г., Москва, 1983, с. 19.*

Током истраживања суочили смо се с бројним потешкоћама. Једна од њих била је у томе што су у време рађања ове науке у Југославији социолошке идеје биле присутне у радовима најразличитије природе: у чисто социолошким радовима, у филозофским трактатима, уметничким и религиозним делима итд. Ствар је у томе што се социологија у Југославији издвојила као самостална научна дисциплина тек између два светска рата, а до тада је њен настанак текао у оквиру других друштвених и природних наука. Њене најближе претходнице биле су етнологија и антропологија, али многи елементи из области социолошких знања могу се пронаћи и у историји, економији, праву, па чак и географији и лингвистици.

С појавом радничког покрета у Југославији, с рођењем и развојем револуционарне демократије и ширењем идеја научног социјализма крајем XIX, а нарочито почетком XX века, социолошка мисао почиње да се уско преплиће с политичком економијом и формира се у нераскидивој повезаности са идеологијом и политиком тога покрета. Управо зато савремено стање у социолошкој мисли у Југославији не можемо правилно разумети и оценити без пажљивог и детаљног проучавања достигнућа научника и друштвених делатника из XIX и с почетка XX века, који су стајали на изворишту друштвене мисли. Управо зато, при изучавању историје југословенске социолошке мисли, посебан значај добија проблем издвајања и тумачења социолошких идеја које постоје у неспецифичним формама изражавања.

Кратко речено, разумети социолошку мисао било које земље значи разумети њену историју, специфичности њеног друштвено-економског развоја, одлике њене културе. Осим тога, разоткривање унутрашње логике развоја друштвене, а самим тим и социолошке мисли у Југославији, захтева изучавање њених друштвених функција у појединим периодима, као и политичких, економских и других чинилаца чији се утицај појачавао услед заостравања класних и националних противречности у предратној Југославији.

Овде се превасходно мисли на борбу између буржоаских идеалистичких струја, с једне, и марксистичких погледа – с друге стране. Своје усијање та борба је достигла у периоду између два

светска рата, нарочито тридесетих година, кад је социологија затражила право да добије своје место међу осталим друштвеним наукама у Југославији.

Многе одлике које је у то време стекла, југословенска социологија ће дуго задржати, а неки проблеми, још тада издвојени, и дан-данас чекају своје решење. У условима недовршене и још увек нејасно дефинисане класне диференцијације с почетка ХХ века, често су се рађале расплинуте идејно-политичке струје и концепције, у којима су се поједини марксистички ставови мешали са утопијским и идеалистичким погледима. Тада су се у извесној мери развиле и разне ситнобуржоаске концепције друштвеног развоја, ревизионистички и реформистички ставови.

„Да бисмо заиста упознали предмет, треба да обухватимо и проучимо све његове стране, све међусобне односе и 'везе'. Ми то никад нећемо достићи потпуно, али захтев за свестраношћу сачуваће нас од погрешака и од мртвила.”² Руководећи се овом Лењиновом тезом, свесни смо да се ова монографија може сматрати покушајем систематичне анализе најважнијих фаза у историји развоја социологије у Југославији, са акцентом на послератни период тога развоја.

У совјетској научној литератури последњих година појавили су се радови и публикације посвећени појединим проблемима савремене југословенске науке о друштву.³ Има радова у којима се разматрају одређени аспекти друштвено-економског развоја Југославије у послератним годинама и анализирају неке конкретне социолошке и филозофске теорије и концепције.⁴ Међутим,

² Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 42, с. 290.

³ Види: Джурич, М. М. *Образование многонационального государства Югослави*. Москва, 1970; Писарев, Ю. А. *Образование югославского государства*. Москва, 1975; *Социалистическая Федеративная Республика Югославия*. Москва, 1975; Милованов, Ю. А. *Советско-югославские экономические отношения*. Москва, 1978; Сумарокова, М. М. *Демократические силы Югослави* в борьбе против реакции и угрозы войны, 1929–1939. Москва, 1980; Бромлей, Ю. В., Кашуба, М. С. *Брак и семья у народов Югослави*. Москва, 1982; Севьян, Д. А. *Из истории Союза коммунистов Югослави*, 1919–1945. Москва, 1982. и др.

⁴ Брајович, С. М. Об одной попытке сближения марксизма и экзистенциализма. *Вопросы философии*, 1971, № 7; Голенкова, З. Т. Развитие социологической мысли народов Югослави. *Социологические исследования*, 1979, № 2;

радова општег карактера, посвећених историји југословенске социолошке мисли, за сада нема.

Будући да је развој социолошке науке у Југославији уско повезан с дубоким трансформацијама током година народне власти, у раду смо се дотакли питања друштвено-економског прогреса југословенског друштва. Она су приказана кроз призм у социолошких истраживања спроведених у СФРЈ током последњих тридесет година. Главна пажња посвећена је анализи процеса настанка социолошке науке у СФРЈ и њеном предмету, методу, појмовном апарату; разматрају се унутрашња структура, сфере практичне примене, институционализација, међуоднос социологије и других дисциплина, као и различитих струја унутар ње. Ауторка је тежила ка томе да издвоји главне правце и тенденције развоја југословенске социологије, а њен циљ је био да анализира круцијалне проблеме о којима су се водиле расправе међу југословенским социолозима.

Иванова, В. М., Морозов, С. М. «Борьба югославских философов за ленинский этап в развитии марксистско-ленинской философии и критика его фальсификаторов». *Критика фальсификаторов истории и теории марксистско-ленинской философии*. Москва, 1979; Савич, М. Б. *Марксистская диалектика и философский ревизионизм*. Москва, 1982. и др.

Поглавље I
ГЛАВНЕ ФАЗЕ И ТЕНДЕНЦИЈЕ
У РАЗВОЈУ СОЦИОЛОШКЕ МИСЛИ
У ЈУГОСЛАВИЈИ

ГЕНЕЗА СОЦИОЛОШКЕ МИСЛИ

Проучавајући историју друштвене мисли у Југославији, издвојили смо три главне фазе у развоју социолошке науке у тој земљи. Наравно, ова периодизација је условна, јер је историја југословенских народа веома сложена, а ни сами југословенски научници још увек нису дошли до коначног решења овог проблема. Можемо се позвати, на пример, на радове филозофа Андрије Стојковића¹ у којима је он покушао да изврши поменућу периодизацију.

Прва фаза хронолошки се поклапа с последњом четвртном XIX и почетком XX века (до 1918. године) кад је дошло до уједињења југословенских територија у једну државу. Та фаза је повезана с развојем капитализма на Балкану, с формирањем националне свести и борбом југословенских народа за ослобођење. У друштвеним наукама, које у том периоду почињу да се убрзано развијају, могу се пронаћи зачеци социологије.

Другу фазу карактеришу, с једне стране, јачање демократских тенденција у развоју друштвене мисли које су позитивно утицале на развој социологије и допринеле њеном конституисању као науке, те заостравање и интензивирање идејно-теоријске

¹ Види: Стојковић, А. *Развитак философије у Срба, 1804–1944*. Београд, 1972.

борбе, а с друге – покушаји владајућих кругова да угуше све што је прогресивно и револуционарно. Ова фаза хронолошки обухвата период од 1919. до 1941. године.

Трећа фаза се односи на послератни период (након 1945), кад је социологија чврсто заузела своје место међу друштвеним наукама.

Развој капитализма у појединим регионима Југославије крајем XIX века обележили су: доминација ситног предузетништва и занатства, непостојање крупне индустријске производње и железнице и надмоћ страног капитала који није био заинтересован за индустријски и културни развој балканских земаља јер су му оне биле потребне само као извор сировина. У том периоду све више јача национална свест, најпре унутар прогресивних слојева интелигенције, а касније и код широких народних маса. Шездесетих година XIX века у Србији се развија либерални покрет. Либерали су били прва, за тадашње услове, прогресивна буржоаска политичка снага, све до краја шездесетих година, кад на сцену друштвеног живота ступају револуционарне демократе.

Борба за национално и социјално ослобођење захтевала је, између осталог, и развој наука – пре свега друштвених – уз чију би се помоћ могли дубље сагледати социјални процеси у земљи. У том периоду почињу да се интензивно развијају историја, лингвистика, филозофија, психологија; то је време процвата етнографије и антропологије. Главни задатак ових наука био је да опишу националну историју и културу, као и начин живота народа. Посебна пажња је посвећивана изучавању оних институција које су традиционално сматране исконски јужнословенским (на пример, велике патријархалне породице – задруге).

Родоначелником друштвених наука у Југославији, између осталих и социологије, сматра се Вук Караџић (1787–1864), који је често називан „првим југословенским социологом”.² Караџић је у својим делима указао на многе социјалне проблеме тога времена и дао њихову анализу. Упоредо с описима обичаја и особина југословенских народа, у његовом раду *Живот и обичаји народа*

² Тасић, Ђ. „Вук Караџић као социолог”. *Социолошки ирејед*. Београд, 1938, стр. 245.

српскоја (1867) проналазимо покушаје објашњења социјалних улога у друштву, типова породице и села, задруге, племена, брака, друштвене покретљивости, социјалне диференцијације. У својим конкретним истраживањима Вук Караџић је нашироко примењивао методе посматрања, интервју, анализу докумената, поређење, статистику. Анализа и објашњење социјалних појава којима се бавио нису изгубили на актуелности ни дан-данас.³

Крајем XIX и почетком XX века друштвене науке почињу да се интензивно развијају и да све шире примењују научне методе од којих су многи, по својим карактеристикама, бивали све ближе социолошким. Ово се понајвише односи на историју. Овде се треба зауставити на доприносу који је развоју социологије у Југославији, на његовој почетној етапи, дао познати историчар права и етнограф (некадашњи председник Међународног социолошког института у Паризу) Валтазар Богишић (1834–1908). Он је први научник с југословенског простора који је урадио типологију традиционалне породице и описао специфичности сваког њеног типа. Са социолошког аспекта занимљив је метод који је користио Валтазар Богишић: он је у први план стављао неопходност систематског прикупљања података и њихове анализе, упоређивања и, што је нарочито важно, њиховог тумачења у контексту друштвених односа.

Посебно је занимљив његов *Напоутак за описивање љравнијех обичаја, који у народу живу*,⁴ који садржи 352 питања из различитих сфера друштвеног живота. Прикупљене податке (четири хиљаде анкета) Богишић је обрађивао неколико година, а резултате истраживања изложио је у раду *Зборник садашњих љравних обичаја у Јужних Словена*,⁵ у којем је дао социолошку анализу проблема у вези с колективном својином на селу (породичним задругама), породицом и заједницом. Богишић је изузетно ценио емпиријска социолошка истраживања, истичући

³ У Београду су објављена изабрана социолошка дела Вука Караџића. Види: Karadžić, V. *O društvu*. Beograd, 1964.

⁴ Види: Bogišić, V. *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja, koji u narodu živi*. Zagreb, 1867.

⁵ Види: Bogišić, V. *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*. Zagreb, 1874.

њихову неопходност при конкретном проучавању унутрашње структуре друштвених група и слојева у процесу њихове трансформације, инсистирао је на примени различитих метода: посматрања, анкетирања, упоређивања, анализе писаних докумената (у Европи су многе од њих тек биле почеле да се примењују, док у Југославији још увек нису биле познате).⁶ Он је истицао велики значај статистике при изучавању друштвених појава, указујући истовремено на њену извесну ограниченост и скрећући пажњу на неопходност примене узрочно-последичне анализе. Према његовом мишљењу, то се односи и на компаративну анализу: њене предности су неоспорне, али без разоткривања узрока неке друштвене појаве она мало тога може дати јер *comparaison n'est pas raison* (јоређење није доказ).⁷ Непосредно посматрање друштвених појава у реалном животу за Валтазара Богишића био је основни метод проучавања стварности. Он је притом скретао пажњу на то да се поуздана сазнања о сложеним и међусобно повезаним друштвеним појавама могу добити само проучавањем различитих друштвених група, а не појединача.

Савремени проучаваоци југословенске породице умногоме настављају традицију чије је темеље поставио Валтазар Богишић.

Почетком XX века истраживачки центри за проучавање народног живота постале су академије наука (Српска академија у Београду и Југословенска у Загребу), које су себи поставиле задатак да систематски описују све типове ондашњих насеља и многобројне сеобе током векова. Прва предавања из социологије у читавој Аустроугарској одржао је на Правном факултету Загребачког универзитета 1906. године професор Е. Милер.⁸

Много социолошких забележака проналазимо у обимним радовима Јована Цвијића (1865–1928), који је радио у Српској академији наука. Започевши каријеру као географ и геолог, Цвијић је постао оснивач антропогеографске школе у оквиру које су настали многи познати радови, између осталих и *Антропоеографски проблеми Балканскої полуострва, Насеља*

⁶ *Истїо*, стр. VI, XVI, LX.

⁷ Види: *Истїо*.

⁸ Види: Лукић, Р. *Основи социологије*. Београд, 1976, стр. 127.

Главне фазе и тенденције у развоју социолошке мисли у Југославији

*и њихово порекло становништва, Балканско полуострво и јужнословенске земље.*⁹

Ослањајући се на богату грађу о друштвеном животу југословенских народа прве четвртине XX века, коју је прикупио заједно са својим сарадницима, Јован Цвијић је у својим делима реконструисао широку слику живота из тога времена, међутим, у оквирима буржоаског погледа на свет.¹⁰

Основна Цвијићева идеја, која се провлачи кроз сва његова дела, јесте утицај географске средине на законитости развоја културе. Посебну пажњу Цвијић посвећује проблему миграција и њиховим последицама. Најважније је, међутим, то, што је он, на основу озбиљног проучавања многобројних чињеница, дошао до закључака који потврђују исправност материјалистичког схватања историје.

Према оцени југословенског филозофа Андрије Стојковића, Јован Цвијић „у тумачењу друштвених појава заступа географско-економски детерминизам који је често близак Марксовом историјском материјализму.”¹¹ Рад *Цвијићева социологија Балкана*, у којем се детаљно описује Цвијићев допринос развоју социологије, написао је Светозар Ђулибрк.¹²

Данас¹³ у Југославији постоји прилично богата литература посвећена анализи социолошких истраживања Јована Цвијића, у којој се износе различита гледишта на његове теоријске ставове.¹⁴ Његови радови су стекли признање и ван граница Југославије.¹⁵

⁹ *Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva*. Beograd, 1902; *Naselja i poreklo stanovništva*. Beograd, 1914; *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd, 1922; Knj. 2, 1931.

¹⁰ Cvijić, J. *Iz društvenih nauka*. Beograd, 1965.

¹¹ Stojković, A. „Cvijićevo shvatanje dijalektičnosti prirode i društva”. *Dijalektika*, br. 1, 1978, str. 108.

¹² Види: Ćulibrk, S. *Cvijićeve sociologija Balkana* [doktorska disertacija]. Beograd, 1976.

¹³ Осамдесетих година XX века. Ова монографија је објављена 1984. године (џрим. џрев.).

¹⁴ *Cvijićeve zbornik u spomen 100-godišnjice njegovog rođenja*. Beograd: SANU, 1968; Mitrović, M. „Jovan Cvijić i naša sociologija”. *Sociološki pregled*, 2/3, 1977.

¹⁵ Види: Radovanović, M., Stojković, A. „Naučni rad Jovana Cvijića merilima njegovih ocenjivača”. *Dijalektika*, br. 1, 1978.

Социолог Јозеф Роучек је, на пример, оценио да је Јован Цвијић био и остаће „највећи стручњак [...] за питања као што су првобитна заједница, насеље, екологија, механизми социјалне интеракције, конфликти, адаптација, стратификација, асимилација, управљање, подела рада”.¹⁶ Осим тога, он је био оснивач школе која је прикупила и објавила податке о структури становништва, о друштвеној покретљивости, економским формама, о психичким и културним разликама међу балканским народима. Управо зато његови радови представљају праву „социологију Балкана”.¹⁷

Посебан утицај на развој социолошке мисли у Југославији имала је делатност српског филозофа материјалисте, оснивача социјалистичког покрета у Србији и Југославији, револуционарног демократе Светозара Марковића (1846–1875). Он је одиграо велику улогу у процесу одвајања од либерала, у раду на формирању демократског покрета у Србији, на размеђу шездесетих и седамдесетих година XX века. „У историји Србије није било прогресивније личности од Светозара Марковића, која би могла у тој мери да узбурка умове, да нађе тако много ватрених присталица и има такав утицај на свој народ.”¹⁸

Марковићев поглед на свет формирао се под утицајем идеја руских револуционарних демократа – Висариона Бјелинског, Николаја Доброљубова, Николаја Чернишевског, Александра Херцена, Дмитрија Писарева – и социјалистичке мисли Западне Европе. Светозар Марковић се школовао у Петербургу и Цириху. Критиковао је буржоаске друштвене односе, бирократски систем управљања у Европи и на Балкану, идеализам и метафизику у науци, залагао се за револуционарне методе решавања социјалних и политичких конфликта, сматрајући да је борба „неопходно средство свуда, где год постоји тиранија коју треба уништити”.¹⁹ За српски народ он није видео други излаз „осим револуције на Балканском полуострву”.²⁰

¹⁶ Roucek, J. S. „La Sociologie en Yougoslavie”. *La Sociologie en XXe siècle*, vol. II. Paris, 1947, p. 750.

¹⁷ *Истїо*.

¹⁸ Джурич, М. М., Воркин, В. Д. «Политические взгляды Светозара Марковича». *Вестник МГУ*, сер. 11, право, № 6, 1966, с. 92.

¹⁹ Маркович, С. *Избранные сочинения*. Москва, 1956, с. 690.

²⁰ *Истїо*, стр. 428.

Светозар Марковић је био упознат с неким радовима Карла Маркса и Фридриха Енгелса и активно је пропагирао њихове идеје, о чему, између осталог, сведочи његов рад *Социјализам или друштвено мишљење* (1874). Према Марковићу, покретач историјског развоја јесте народ, а економски односи имају примаран значај у животу друштва. Он је правилно схватао и објашњавао настанак друштвено-економских формација и истицао историјски значај подруштвљавања производње. Марковић је сматрао да Србија може да изгради социјализам заобилазећи капиталистички стадијум развоја и ослањајући се на своје традиционалне институције као што су патријархална породица (задруга) и сеоска заједница, које су способне да обезбеде социјалистички преображај друштва. Ови ставови су се одразили и на његову анализу социјално-класне структуре српског друштва и подстакли га на преиспитивање улоге интелигенције.

Последњих година у Југославији се води жива дискусија о еволуцији Марковићевих ставова: једни аутори га сматрају утопијским социјалистом, други – марксистом али не увек доследним.²¹ Неки аутори издвајају три фазе у његовом стваралаштву и раду: у почетку је био присталица либералних идеја, затим револуционарни демократа, и најзад – марксиста. Еволуција Марковићевих ставова је свакако повезана са изворима под чијим се утицајем формирао његов поглед на свет.²²

На шездесете године XIX века односи се и стваралаштво Живојина Жујовића (1838–1870), кога је Светозар Марковић називао „првим социјалистом међу Србима”.²³ Стварао је у време оштре борбе између либерала и конзервативаца у Србији. Школовао се на Петербуршком универзитету и у Русији је провео седам година. Жујовић је у своје друштвено-политичке,

²¹ Види: Stojković, A. „Jedna značajna habilitaciona rasprava o filozofiji Svetozara Markovića”. *Dijalektika*, br. 3, 1972; Manasijević, B. „Shvatanje istorije, društva i države u delima Žujovića i Svetozara Markovića”. *Sociologija*, br. 1, 1978.

²² Види: Недељковић, Д. *Светозар Марковић у развоју социјалистичке мисли на делу*. Београд, 1975; Стојковић, А. „Схватање суштине и односа материјализма и идеализма код Светозара Марковића и његових савременика”. *Зборник радова са научне скупне: Светозар Марковић, живији и дело*. Београд: Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. V, 1977.

²³ Маркович, С. *Избранные сочинения*. Москва, 1956, с. 853.

економске, социолошке, филозофске и историјске ставове уткао елементе материјалистичких и социјалистичких погледа. Залагао се за принцип детерминистичког погледа на историју према којем „човек у свему стоји под одсудним утицајем природе и околности”. При објашњавању историје Жујовић полази од става да уз помоћ закона људи могу да утичу на ток свога развоја (овде се уочава утицај Прудона, француских материјалиста из XVIII века и позитивизма). Жујовић износи идеје о закономерности друштвено-политичких и економских односа и раду као основи читавог друштвеног живота. Он друштво посматра као историјску категорију, али при томе не узима у обзир улогу праксе; за њега је само разум реална снага која гарантује прогрес друштва. У његовим делима нема појма класе, а класна борба се не посматра као покретачка снага друштвеног развоја (иако је више пута говорио о социјалној неједнакости). Он није био упознат с Марковим делима и није видео излаз из најамног ропства при капитализму. Према његовом мишљењу, пут ка елиминацији социјалних противречности чине реформе и просветитељство. У целини гледано, Жујовић је позитивно утицао на српску друштвену мисао шездесетих година XIX века. Многе његове идеје о слободи и једнакости касније ће развити српски социјалисти и социјалдемократе.²⁴

Сељачки покрет у Хрватској с почетка XX века, до којег су довели аграрна пренасељеност, аграрне кризе и многи други друштвено-економски узроци, подстакао је емпиријска истраживања друштвеног положаја и социјалних проблема сељаштва. Организатор и идеолог хрватског сељачког покрета био је Антун Радић (1868–1919). Филозоф по образовању (завршио је Филозофски факултет у Бечу), писац и политичар, Радић је био иницијатор проучавања хрватског села, уређивао је *Зборник за народни животи и обичаје Јужних Славена*²⁵, написао приручник *Основа за сабирање и проучавање грађе о народном животи*²⁶.

²⁴ Види: Жујовић, Ж. *Целокупна дела*. Београд, 1892.

²⁵ *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 1–6, Zagreb, 1896–1904.

²⁶ Radić, A. *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*. Zagreb, 1900.

Од 1896. године Радић се активно бавио етнологијом коју је схватао као науку која се бави „душевним животом народа у вези с материјалним приликама”. Основни циљ његових истраживања било је проучавање начина живота радног народа. По узору на руско народњаштво, изучавао је проблеме народне културе и покренуо питање односа интелигенције према народу. Друштвени развој је објашњавао борбом потлачених маса против привилегованих слојева (племства, свештенства, бирократије), али је истовремено осуђивао класну борбу.

Традиција проучавања народног живота у Хрватској настављена је у радовима Милана Ившића, професора Загребачког универзитета, који је покушао да да општу анализу развоја хрватског друштва у другој половини XIX века, као и у радовима социолога и етнографа Јосипа Предавца, Адама Прибићевића, Рудолфа Бићанића, Динка Томашића, Мија Мирковића, а у Србији у радовима Михаила Аврамовића, Сретена Вукосављевића, Вере Ерлих.

У другој половини XIX века на српскохрватском језику се објављују најважнија дела Карла Маркса и Фридриха Енгелса, а у априлу 1871. из штампе излази *Манифест Комунистичке партије*.

Нови успон социјалистичког покрета и оснивање социјалдемократских партија допринели су ширењу марксистичке социологије у Југославији. Прве социјалдемократске партије на југословенском простору настале су крајем XIX и почетком XX века (Србија, Хрватска). У истом периоду и у другим крајевима Југославије – у Босни и Херцеговини – настале су социјалдемократске организације које су ушле у састав Друге интернационале.

Револуционарне социјалдемократе умногоме су допринеле популаризацији и ширењу марксистичких идеја. Српске социјалдемократе су се налазиле на позицијама левог крила европског социјалистичког покрета и, заједно с руским бољшевицима, водиле су активну борбу против Првог светског рата који је започела империјалистичка буржоазија. Њихов рад је изузетно ценио Владимир Иљич Лењин. Он је у октобру 1914. године писао: „Социјалдемократе извршавају свој задатак тек онда кад се боре против шовинистичке помаме своје земље.”

Притом је приметно да „најбољи пример таквог извршавања задатка представљају српске социјалдемократе”.²⁷

Међутим, у рукама неких социјалдемократских партија превагу су имали такозвани министеријалисти који су одбацивали идеју класне борбе. Упоредо с револуционарима, у партијама је било и опортуниста који су заступали реформистичке идеје Карла Каутског, Едуарда Бернштајна и такозваног аустромарксизма,²⁸ што је изазвало конфузију око најважнијих питања попут националног, аграрног и др.

Огроман утицај на развој друштвене мисли у Југославији имали су радови Владимира Иљича Лењина. Објављивање првих фрагмената његових дела на српскохрватском језику 1904. године, у листу Српске социјалдемократске партије *Радничке новине*, имало је велики значај за ширење марксистичког погледа на свет и проучавање револуционарног искуства. Осим тога, допринело је превазилажењу утицаја који су на социјалдемократски покрет у Југославији имали реформистички ставови представника аустромарксизма Карла Ренера, Отоа Бауера, Макса Адлера и концепција српских опортуниста Драгише Лапчевића и Симе Марковића, који су социјализам срозавали на некакав политички прагматизам. Разоткривајући социјално-класне корене опортунизма у социјалдемократској партији Аустрије, југословенски теоретичар и идеолог Едвард Кардељ указивао је на то да је аустромарксизам имао одређену политичку позадину и да је, објективно гледано, одражавао утицај идеологије владајућих класа на раднички покрет.²⁹ Управо под утицајем Лењинових идеја о неопходности одлучне борбе против опортунистичких струја, социјалдемократски покрет у Југославији направио је велики корак напред у свом развоју.³⁰ Лењин га је називао „националном револуцијом јужног словенства”.³¹

²⁷ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 26, с. 25.

²⁸ Види: Севъян, Д. А. *Из истории Союза коммунистов Югославии, 1919–1945*. Москва, 1982, с. 10.

²⁹ Види: Kardelj, E. *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana, 1957.

³⁰ Види: Недељковић, Д. *Лењин и философија*. Београд, 1969, стр. 261.

³¹ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 26, с. 16.

Посебне заслуге у националноослободилачкој борби југословенских народа припадале су најистакнутијим личностима Српске социјалдемократске партије и оснивачима марксистичке струје у радничком покрету, Димитрију Туцовићу (1881–1914) и Душану Поповићу (1884–1918). Они су у својим радовима пажњу првенствено поклањали питањима историјског материјализма. Супротстављајући се идеалистичком тумачењу друштвеног развоја, Димитрије Туцовић је тврдио да „друштво, стварност, не могу се подводити под планове, системе и идеје разних реформатора”, јер се друштво „креће и развија по својим унутрашњим законима”.³² А то је, према његовом мишљењу, значило да развој социјалдемократије зависи од објективних услова, тј. стварних односа у друштву. Туцовић је био упознат с Лењиновим радовима и одлучно је иступао против илузија о могућности преображаја буржоаског друштва путем реформи: „Тамо, на широком друштвеном попрштуту класне борбе, где стоје не послодавац према раднику и посланик према посланику већ класа према класи, партија према партији, свет према свету, има да се реши питање укидања класне владавине.”³³ Туцовићева концепција решења националног питања на Балкану и улоге радничких партија у националноослободилачким покретима подржана је на Копенхашком конгресу Друге интернационале 1910. године, где је он, уз Лењина, био члан заједничке комисије.

Ослањајући се на марксистичку теорију, Душан Поповић је тврдио да се друштво развија у складу са својим унутрашњим законима, при чему је закон јединства и борбе супротности сматрао основним законом друштвеног развоја који се испољава у класној борби. Критикујући идеалистичке ставове, писао је: „Мотор историјских борби и историјског развитка јесу реални, материјални интереси класа, а не провиђење божје, каприци сиљних, идеје генијалних.”³⁴ Класна борба је за Поповића „принцип, и то фундаментални принцип, основна концепција марксистичке филозофије и социологије”.³⁵

³² Туцовић, Д. *Изабрани сѝиси*, књ. 1. Београд, 1949, стр. 24.

³³ *Исѝо*, стр. 101.

³⁴ Поповић, Д. *Изабрани сѝиси*. Београд, 1951, стр. 164.

³⁵ *Исѝо*, стр. 101.

Развој радничког социјалистичког покрета у Србији, Хрватској и другим деловима Југославије дао је импулс истраживањима економског и политичког положаја класа и слојева у различитим регионима. Та истраживања била су све ближа научном социолошком проучавању социјалне структуре друштва.

Нова фаза у развоју марксистичке социологије у Југославији повезана је с комунистичким покретом. Под непосредним утицајем Велике октобарске социјалистичке револуције у Русији и идеја Владимира Иљича Лењина, 1919. године је основана Комунистичка партија Југославије, која је постала главна политичка снага у борби против реакције. Комунистичка партија Југославије предводила је борбу југословенских народа против окупатора од 1941. до 1945. године и, уз помоћ Совјетске армије која је разбила главнину фашистичких снага, довела земљу до националног и социјалног ослобођења.

У том периоду југословенски теоретичари-марксисте бавили су се анализом кључних проблема југословенског друштва: класних, националних и аграрних. Тежили су ка научном утемељивању неопходности социјалистичке револуције, откривању законитости друштвеног развоја и њихових специфичности у Југославији, као и улоге субјективних фактора у револуцији. Развоју марксистичке социологије допринели су многи познати југословенски филозофи и публицисти.³⁶ Прожета ентузијазмом према социјалној критици и просветитељским тежњама, марксистичка социологија дуго није била дозвољавана на универзитетима, те је нужно добила неакадемске форме. Њен развој је био везан углавном за револуционарну публицистику и револуционарне кружоке.

У Београду су 1919. године угледали светлост дана Лењинов спис *Држава и револуција* и део рада *Шта да се ради?*. Сви напори буржоаске идеологије у том периоду били су усмерени на борбу против „баука комунизма”. Победоносна социјалистичка револуција у Русији, револуционарна дешавања у Мађарској, Немачкој, Аустрији и све снажнији револуционарни покрет у Југославији,

³⁶ Види о томе капитални рад Ферда Чулиновића: Čulinović, F. *Odjeci Oktobra u jugoslovenskim krajevima*. Zagreb, 1957.

пораст броја чланова КПЈ, те јачање њеног ауторитета и утицаја изазвали су озбиљну забринутост српске, хрватске и словеначке буржоазије. Године 1920. донет је антираднички и антикомунистички декрет – такозвана *Обзнана*, којом је забрањен рад комунистичких организација и револуционарних синдиката, уведена цензура штампе, ограничена слобода окупљања и организовања демонстрација, тј. практично је забрањена Комунистичка партија. У *Обзнани* је директно истицано да је њен циљ да се не дозволи понављање „руског бољшевичког примера” у Југославији.

Године 1918. формирана је независна вишенационална држава – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (од 1929. Краљевина Југославија). Нова држава је од самог почетка била оптерећена бројним проблемима и противречностима. Нерешена класна, национална и аграрна питања допринела су јачању масовних покрета међу радничком класом и сиромашним сељаштвом.

Уједињене југословенске територије налазиле су се на различитим нивоима друштвено-економског и политичког развоја. Док су поједини северозападни региони земље (Словенија, Хрватска па и Војводина) имали више него полувековну традицију капиталистичког развоја, други су се дуго налазили под јармом турског феудализма (Босна и Херцеговина, Македонија) и носили печат заосталости, проузроковане владавином страних завојевача. Док су Србија и Црна Гора имале своју државност и пре 1918. године, Хрватска и Словенија су у том периоду биле у саставу Аустроугарске.

Треба поменути још нешто: по нивоу писмености становништва, Југославија је у то време била међу последњим земљама Европе. До 1918. године на територији Југославије функционисали су различити образовни системи и њима адекватни типови школа. Закономима из 1929–1930. учињен је покушај унификације образовног система и увођења обавезног основног образовања у целој земљи. Међутим, ти закони нису спроведени у живот.

За време Краљевине Југославије националне и социјалне разлике се нису смањивале већ су се, напротив, повећавале, што је проузроковало њен брзи пораз у Другом светском рату, у априлу 1941. године, и окупацију од стране фашистичке Немачке и Италије.

Уочи Другог светског рата Југославија је била аграрна земља: индустрија је била слабо развијена, док је у привреди доминирала пољопривреда – извор егзистенције највећег дела становништва (око 80% становништва живело је од пољопривреде). Сиромашна сеоска домаћинства, која су поседовала до пет хектара земље, чинила су 67,8% свих домаћинстава.³⁷ Радници у индустрији и саобраћају 1938. године чинили су око 5% радно активног становништва.³⁸ У неким деловима Југославије радничка класа уопште није постојала, а национална буржоазија је тек била почела да се формира. Најнижи животни стандард имали су радници. Током 1938. године више од 20% националног дохотка присвајало је 3% становништва (капиталисти, рентијери и крупни земљопоседници).

Све је то водило ка настанку и повећању диспропорције међу основним елементима друштвене репродукције, успоравало темпо економског развоја, повећавало економску зависност земље од капиталистичких, а понајвише од највећих империјалистичких држава. Главне гране индустријске производње – више од половине целокупног националног богатства земље – налазиле су се у рукама страног капитала (металургија – 77,5%, машиноградња – 81,6%, тешка индустрија – 61,5%, хемијска индустрија – 78,4%).³⁹ У то време Југославија је служила као извор сировина великим империјалистичким силама.

Економска криза 1930–1934. године у Југославији појачала је и погоршала све негативне појаве које су пратиле њен друштвено-економски развој.⁴⁰ Она се нарочито снажно одразила на радничке слојеве градова и села. Преплитање најоштријих социјалних и националних противречности одразило се на целокупну друштвено-политичку ситуацију у земљи, убрзавајући процес окретања маса према левици. Национално и социјално угњетавање, прогањање свега што је прогресивно, јачање

³⁷ Види: *Социјалистическа Федеративна Република Југославија*. Москва, 1975, с. 8.

³⁸ Види: *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije*. Београд, 1938–1939.

³⁹ Види: *Zeković, V., Novaković, S. Ekonomika Jugoslavije*. Београд, 1964.

⁴⁰ Види: *Сумарокова, М. М. Демократическе силе Југославије у борби против реакције и угрозы войнџ, 1929–1939*. Москва, 1980, с. 33.

демократског и националноослободилачког покрета и борбе народних маса за економска, социјална и политичка права – таква је била друштвено-политичка позадина развоја југословенске социологије од 1918. до 1940. године.

Тридесетих година у југословенској друштвеној мисли дошло је до процвата разних ирационалистичких струја у којима су се јасно запажале тенденције бежања од стварности и социјалних проблема у њој. Треба, такође, нагласити да су у то време на југословенску интелигенцију снажно утицале идеје позитивизма и социјалреформизма, које су надирале из западноевропских земаља. Филозоф Драгиша Ђурић (1871–1941) износи теорију узрочно-генетичке корелације између човека и средине. То га је неизбежно довело до негирања историјског материјализма, до свођења дијалектичког материјализма на „натурфилозофију”, а касније на субјективно-идеалистички корелационизам у тумачењу узајамног односа између субјекта и објекта.⁴¹ Филозофске основе његовог погледа на свет формирале су се под утицајем позитивистичке филозофије Ернста Ласа и немачког природно-научног материјализма, као и под утицајем Херберта Спенсера. Ђурић је са еволуционо-позитивистичких позиција вулгаризовао историјски материјализам тежећи ка „натурализацији свих социјално-идеолошких феномена”. Он приказује друштвене и когнитивне процесе као „природне процесе *sui generis*” (своје врсте).⁴² Његов натурализам је био прогресиван само у својим антирелигиозним и антиметафизичким ставовима.

Тридесетих година XX века социологија је била млада наука у Југославији. Још увек су трајале дискусије о њеном предмету, методу и односу према другим наукама. Суочена с друштвеним потребама које су превазилазиле њене могућности и са озбиљним теоријским и практичним проблемима социјалне стварности, она је често ограничавана само на своју идеолошку функцију. Томе је у значајној мери допринела и чињеница да су људи који су се бавили социологијом (Мирко Косић, Динко Томашић, Слободан Јовановић, Андреј Госар, Рудолф Бићанић и други

⁴¹ Види: Ђурић, Д. *Проблеми марксизма*. Београд, 1903.

⁴² Види: Ђурић, Д. *Проблем субјекта и објекта*. Београд, 1912.

научници) били буржоаски идеолози, представници различитих политичких струја.

У том периоду развоја социолошке науке било је несугласица и у вези с разумевањем њених задатака и функција. Оне су се манифестовале у постојању разноврсних теоријских струја у социологији – разних облика натурализма (механицизам, биологизам, органицизам, социјал-дарвинистичке варијанте), културализма, историцизма, формализма, психологизма, католичке социологије која се базирала на основама хришћанске етике и традицијама римокатоличке цркве. Најразвијенији је био психологизам, допуњен формализмом немачког социолога Леополда фон Визеа, историцизмом Макса Вебера, социологизмом Емила Диркема, културализмом Питирима Сорокина, Вилфреда Парета и др.

Буржоаска социолошка наука у Југославији била је тридесетих година под снажним утицајем иностраних школа – англоамеричке, француске, немачке и италијанске. Доминација одређене школе зависила је од различитих културно-историјских и традиционалних веза појединих региона Југославије. То је утицало и на избор земље у коју су југословенски студенти одлазили на школовање или стажирање (чешће у Француску и Немачку, ређе у Енглеску, САД, Швајцарску и Италију).⁴³

Академије и универзитети су се тих година углавном ограничавали на још у XIX веку започето прикупљање информација о народним обичајима и њихово описивање, што је било далеко од потреба друштва. На универзитетима се углавном пружала подршка развоју само формалне социологије (по узору на немачку школу Леополда фон Визеа) која је омогућавала формирање статичне слике друштва. Апстрактни формализам те школе, под маском строге научности, био је препрека на путу развоја прогресивних идеја и струја. Најзначајнији представник такве социологије у Југославији био је Мирко Косић (1892–1956), аутор првих уџбеника из социологије: *Увод у оишћу социологију и Проблеми савремене социологије*⁴⁴, уредник првог социолошког

⁴³ Види: Mitrović, M. „Naša predratna sociologija – uslovi nastanka i značaj njenog proučavanja” *Sociologija*, br. 3/4, 1981.

⁴⁴ Види: Kosić, M. *Uvod u opštu sociologiju*. Novi Sad, 1934; Kosić, M. *Problemi savremene sociologije*. Beograd, 1934.

часописа. Косић је дао велики допринос дефинисању и прецизирању предмета социологије, њеног појмовног апарата и истраживачких метода. Он се у дефинисању социолошког метода ослањао на Макса Вебера, одређене ставове Емила Диркема, а био је и под снажним утицајем Леополда фон Визеа. Социологију је дефинисао као науку о друштвеним процесима и односима, истичући притом њен емпиријски карактер. Формализам на нивоу апстрактних полазних социолошких категорија код њега се допуњује психологизмом на конкретном емпиријском нивоу. Он посебно истиче проблем детерминизма и каузалног објашњавања у социологији. Косићева идеолошка наглашена буржоаска конзервативност нарочито се очигледно испољава у његовим ставовима о социјалној структури друштва и друштвеном развоју. Овде се јасно запажа утицај Макса Вебера и елитарни приступ Вилфреда Парета и његово схватање историје као „гробља елита”, а историјског развоја као „циркулације елита”.⁴⁵

На двадесете и тридесете године се односи научни рад српског буржоаског научника и политичког радника Слободана Јовановића (1869–1958) који се бавио проблемима политичке социологије. Он је покушавао да расветли политичку историју Србије 1838–1903. и прикупио је значајну чињеничну грађу. У књизи *О италијанској социологији Француске, Енглеске и Немачке* (1940) разматра низ проблема у развоју социолошке науке. Анализирајући различите проблеме и појаве у развоју друштва, за разлику од материјалистичког схватања историје, њихове узроке видео је првенствено у психологији друштвене средине и истакнутих личности. Јовановић није могао да схвати праву улогу и значај економских фактора у развоју друштва, пропагирајући у својим радовима идеју о наткласном карактеру буржоаске државе. Касније га је политички и социјални конзервативизам одвео међу екстремне реакционаре.

Реакционарну улогу у развоју друштвене мисли у Југославији у том периоду играла је и група идеолога католицизма и православља. Традиционална католичка црква, позвана да штити

⁴⁵ Види: Митровић, М. „Социологија Мирка Косића”. *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, бр. 68. Нови Сад, 1980.

постојећи поредак, била је најразвијенија у Хрватској и Словенији. Идеолози католичке цркве тежили су ка томе да теолошке догме поткрепе новим аргументима у којима се узимају у обзир и социјалне промене. Појава социјализма као теорије и праксе узнемирила је теологе и изазвала брзи развој такозване католичке социологије чији је циљ у првом реду била критика социјализма и социјалистичких теорија.

Овоне треба додати још нешто: идеолошки живот је значајно компликовало и то што се уочи Другог светског рата у Југославији, као и низу других европских земаља, рађа фашистички покрет који је добио подршку Немачке и Италије. Нерешено национално питање у Југославији и хаотичност идеолошке и политичке структуре допринели су да фашистички покрет тамо добије специфичан религиозно-реакционарни карактер захваљујући савезу са свештенством. Уплашена због успона радничког покрета и могућности избијања револуције, црква се бојала за свој положај и лако је улазила у савез са свим покретима усмереним против комунизма. Касније је учињен покушај теоријског заснивања социологије на темељима фашистичке идеологије у књизи Милосава Васиљевића *Човек и заједница* (1944), у којој он заступа ставове идеалистичког органског универзализма. Социологија се, како је он схвата, своди на практични приручник, теоријску разраду начина манипулисања масама са циљем проналажења најефикаснијих облика диктатуре. Све чиниоце друштвеног развоја он тумачи веома изопачено и схематски.⁴⁶

У идеологији српског и хрватског фашизма спојили су се елементи различитих политичких и религиозних струја, уз доминацију ирационалистичких мотива у чију је основу легла идеја антиевропејства. Европска цивилизација се поистовећује с техницизмом и рационализмом. Залажући се за сопствену, романтичну патријархалну цивилизацију, идеолози ове доктрине иступају против идеје прогреса у историји, против социјализма, пропагирајући култ силе. Осуђује се епоха ренесансе и француска револуција из 1789, која је, наводно, изнедрила

⁴⁶ Види: Kuljić, T. „Srpski fašizam i sociologija”. *Sociologija*, br. 2, 1974, str. 237–267; Mitrović, M. „Fašistička sociologija kod nas”. *Sociološki pregled*, br. 1/2, 1978.

Главне фазе и тенденције у развоју социолошке мисли у Југославији

бацил безбожништва и материјалистичког схватања у европској цивилизацији.⁴⁷

Тежња буржоазије да по сваку цену сачува своју доминацију у друштву приморава је да склапа савез с фашистичком идеологијом. Упркос томе, у тим веома тешким условима, марксистичка мисао је прокрчила себи пут, претворивши се постепено у значајну политичку снагу у Југославији.

Први покушај систематизације социологије као науке с марксистичког становишта предузима у том периоду Филип Филиповић (1878–1937), један од оснивача комунистичког покрета у земљи. У његовој књизи *Развитак друштва у огледалу историјског материјализма* (1924)⁴⁸ историјски материјализам се посматра као марксистичка социологија и заговара се класни приступ појавама из друштвеног живота. Филиповић је био високообразовани припадник комунистичког покрета. Школовао се у Петербургу 1898. године, учествовао у раду марксистичких кружока у Русији, био учесник руске револуције 1905–1907. године и активно сарађивао у бољшевичкој штампи; у периоду 1912–1913. у бољшевичкој *Правди* је штампана његова преписка.⁴⁹ Марксове и Лењинове идеје он је сматрао моћним оруђем радничког покрета у Југославији. Филиповићу припада велика заслуга у организацији југословенског комунистичког покрета. У својим радовима разматрао је социјални и политички положај радничке класе, рад и значај Комунистичке партије Југославије, сељачко и национално питање, положај балканских народа, значај победе Октобарске социјалистичке револуције и формирања прве совјетске државе.⁵⁰ У свим својим радовима Филиповић се придржавао принципа партијности, принципа пролетерског интернационализма, усмеравајући своје напоре на јачање јединства југословенског пролетаријата с међународним радничким покретом.

⁴⁷ Види: Kuljić, T. „Srpski fašizam i sociologija”. *Sociologija*, br. 2, 1974, str. 257.

⁴⁸ Filipović, F. *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma*. Beograd, 1924.

⁴⁹ Види: Нјуркаева, А. З. *Некоторые данные о связях и влиянии большевистской партии на сербскую социал-демократию*. Учен. зап. Перм. ун-та, № 212, вып. 7, 1969, с. 159–163.

⁵⁰ Види: Filipović, F. *Izabrani spisi*, knj. 1, 2. Beograd, 1962.

У предговору за његове *Изабране сїисе* пише: „Њему припада велика заслуга што је Комунистичка партија Југославије успела да у себи обједини старе револуционарне традиције целокупне наше радничке класе с новим идејама Лењина и Октобра.”⁵¹ Анализирајући огроман допринос који је Лењин унео у марксистичку теорију, Филиповић истиче следеће моменте: идеју о савезу радника и сељака, програм савеза с потлаченим народима из колонија и полуколонија, теорију државе, проучавање империјализма као последњег стадијума капитализма и теорију и праксу диктатуре пролетаријата. „А када пролетаријат победи у целом свету”, писао је Филиповић, „биће то пре свега победа лењинизма [...] Руска револуција показала је пут како се може установити социјалистички поредак. Пут ка социјализму води преко диктатуре пролетаријата, а као форма диктатуре радничке класе јавља се совјетска власт, тј. власт радничких, сељачких и војничких совјета, нови облик државног уређења.”⁵²

У радовима других марксиста (Отокара Кершованија, Огњена Прице, Едварда Кардеља, Аугуста Цесарца) била је постављена научна основа за истраживање конкретних проблема југословенског друштва. Веселин Маслеша (1906–1943) с марксистичких позиција разматра питања радничког и националног покрета у Југославији, аграрно питање, диференцијацију и пауперизацију сељаштва.⁵³ Истовремено се појављују први радови Душана Недељковића и Љубомира Живковића. Живковић у свом делу *Наука о ѿосїанку човека – увод у социологију* (1940) разматра питање улоге идеологије у друштву.

Марксизам је имао снажан утицај на велику групу припадника интелигенције незадовољних друштвеним уређењем. У условима заостравања политичке борбе и јачања радничког покрета, та група му се све више приклањала, да би касније учествовала у народноослободилачкој борби 1941–1945.

⁵¹ Veselinov, J. „Filip Filipović”. U: Filipović, F. *Izabrani spisi*. knj. 1. Beograd, 1962, str. XIII.

⁵² Цитирано према: *Борба*, 1979, 14. октобар.

⁵³ Види: Masleša, V. *Dela – sabrani članci i studije*, knj. 1–3. Sarajevo, 1954–1956. У Југославији (у Бањалуци) одржан је симпозијум посвећен овом истакнутом теоретичару радничког покрета у Југославији који је погинуо 1943. године у борби против немачког фашизма.

Либерално настројена интелигенција оснива 1919. године у Загребу и 1935. у Београду прва социолошка друштва. Београдско социолошко друштво од 1938. издаје часопис *Социолошки преглед* – прво југословенско социолошко периодично издање. Уочи Другог светског рата на Правном факултету Београдског универзитета и у Економско-комерцијалној високој школи у Београду уводе се предавања из социологије. Године 1938. први пут су одржана предавања из социологије села на Београдском универзитету.

Управо тих година у Југославији су постављени темељи опште социологије, као и посебних грана социолошке науке. Стара традиција изучавања архаичних облика организације друштва (задруге, племена) настављена је и у овом периоду, али сада већ много озбиљнијим методама. Највећа пажња је посвећивана савременим проблемима друштвеног живота. С тим у вези треба истаћи рад Ђорђа Тасића (1892–1943), професора Београдског универзитета, уредника *Архива за љравне и друштвене науке*, оснивача и председника југословенског Друштва за социологију и друштвене науке. Он је анализирао актуелне и сложене проблеме у држави и праву и био познат као иницијатор и организатор емпиријских социолошких истраживања.⁵⁴

Известан допринос развоју социологије у Југославији уочи Другог светског рата дао је и Динко Томашић, који се бавио проблемима идеологије, социјалне диференцијације итд.⁵⁵

У то време се појављују први радови који сумирају социолошка искуства из различитих региона земље. Преводе се радови страних социолога (Конта, Спенсера, Гумпловича, Фридмана, Фројда, Богардуса, Гидингса, Сорокина и других).

Социологија села је можда прва социолошка дисциплина која је у југословенској социологији достигла висок ниво развоја и стекла међународно признање.⁵⁶ Упоредо с Вуком Караџићем, Валтазаром Богишићем и Јованом Цвијићем, посебна заслуга за то припада Сретену Вукосављевићу (1881–1960) који је велики део свога живота посветио проучавању историјског развоја

⁵⁴ Стрељан је 1943. године као антифашиста.

⁵⁵ Види: Mitrović, M. „Sociologija Dinka Tomašića”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1981.

⁵⁶ Види: Chiva, I. *Les communautes rurales*. P., 1958, p. 5.

српског села.⁵⁷ Његова најважнија дела су: *Сеоске уредбе о водама, Орїанизовање сељачке земљишне својине, Орїанизација динарских њлемена, Писма са села, Социолоїија стїановања* и др.⁵⁸ Вукосављевић у својој анализи проблема традиционалног села полази од материјалне основе – земљишне својине, показујући и објашњавајући с тог становишта битне социјалне појаве и процесе који се одвијају у селу XVII–XIX века. Радови Сретена Вукосављевића, који поседују теоријску дубину, означавају коначно одвајање југословенске социологије од етнографије, историје, антропологије и других сродних дисциплина.

Међутим, у том периоду значајну препреку за развој социологије представљао је недостатак научних кадрова. Ниједан институт нити научник није се бавио искључиво социологијом. Сва достигнућа у тој области припадају историчарима, правницима, економистима, географима, филозофима, као и публицистима, новинарима, политичарима и сл., који су се повремено бавили и социологијом. Било је мало специјализованих социолошких часописа.

Неопходни предуслови за даљи развој социолошке науке у Југославији, на квалитативно новој основи, појавили су се по окончању народноослободилачке борбе.

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ПРЕДУСЛОВИ РАЗВОЈА СОЦИОЛОШКЕ НАУКЕ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Херојска борба југословенских народа против немачких и италијанских фашиста и њихових слугу дала је значајан допринос општој победи над фашизмом. У тој борби постављени су темељи нове Југославије. Војни и политички успеси народноослободилачког покрета у Југославији, подршка Совјетског Савеза и свих прогресивних антифашистичких снага, створили су неопходне

⁵⁷ Види: Lukić, R. „Sreten Vukosavljević”. *Sociologija*, br. 1, 1960, str. 3–15.

⁵⁸ Vukosavljević, S. *Seoske uredbe o vodama*. Beograd, 1947; *Organizovanje seljačke zemljišne svojine*. Beograd, 1953; *Organizacija dinarskih plemena*. Beograd, 1957; *Pisma sa sela*. Beograd, 1962; *Sociologija stanovanja*. Beograd, 1965.

Главне фазе и тенденције у развоју социолошке мисли у Југославији

предуслове да победа у борби против фашизма постане истовремено и победа социјалистичке револуције. Током те борбе у Југославији се родила и учврстила нова народна демократска држава, на темељима савеза радничке класе с радним сељаштвом, оствареног кроз Народни фронт којим је руководила Комунистичка партија Југославије.⁵⁹

„Да није било Октобарске социјалистичке револуције, да није било Совјетског Савеза који је у Великом отаџбинском рату поднио главни терет у борби против фашистичких хорди, не би дошло ни до побједе револуције у Југославији, а ни до социјалистичких трансформација у многим другим земљама Европе”, истицао је Јосип Броз Тито.⁶⁰

Након проглашења Федеративне Народне Републике Југославије (1963. је преименована у Социјалистичку Федеративну Републику Југославију – СФРЈ), створени су неопходни предуслови за развој друштвених наука, међу њима и социологије, на научној, марксистичкој основи. Ослањајући се на сопствену традицију и користећи искуство светске науке, југословенска социологија је за релативно кратко време успела да се коначно конституише као самостална дисциплина, да успостави блиске креативне контакте с водећим међународним социолошким центрима.

Проблеми с којима су се југословенски народи суочавали у изградњи социјализма одражавали су се и на социолошке теорије и концепције. Зато је неопходно да се макар накратко зауставимо на одликама друштвено-економског развоја Југославије у послератним годинама.

Већ током народноослободилачке борбе 1941–1945. године и социјалистичке револуције, у Југославији су, најпре на ослобођеним територијама а потом и у целој земљи, успостављени нови органи народне власти – народноослободилачки одбори, чије су функције, у условима развоја ослободилачког покрета, постајале све шире. Крајем новембра 1943. године, у босанском граду Јајцу, одржано је Друго заседање Антифашистичког већа

⁵⁹ Види о томе детаљније: *Новейшая история зарубежных стран. Европа и Америка, 1939–1975*. Москва, 1978, с. 162.

⁶⁰ Види: *Правда*, 1967, 6 окт.

народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), које је положило темеље изградње демократске федеративне државе.

Уставотворна скупштина је 29. новембра 1945. године усвојила Декларацију којом је укинута монархија и проглашена Федеративна Народна Република Југославија (ФНРЈ), што је коначно запечатило победу револуције. Узевши власт у своје руке, народи Југославије су приступили решавању најсложенијих задатака обнове народне привреде разорене ратом.

Прелазак на изградњу социјализма захтевао је ликвидацију капиталистичких односа у области индустрије и трговине, али и у пољопривреди. У јесен 1944. и у пролеће 1945. године спроведена је национализација водећих грана народне привреде. Касније су национализовани не само крупна и средња индустрија већ и 70% малих предузећа, скоро цео банкарски систем и трговина на велико, саобраћај, комуникације, природни ресурси. У наредном периоду је монополизована спољна трговина. Спроведена је аграрна реформа којом је ликвидирано крупно земљопоседништво, што је послужило као основа за дубоке промене у селу: половина земљишног фонда предата је у власништво беземљашима и сељацима с мало земље, док је друга половина скоро потпуно прешла у руке државе. Установљен је максимум од 25–35 хектара обрадивих површина или укупно 45 хектара земље која је могла да буде у приватном власништву сељака.⁶¹

Устав из 1946. године обезбедио је даљи друштвено-економски преображај земље и посебним чланом легализовао, као један од основа друштвено-економског уређења ФНРЈ, одредбу о неопходности планског вођења привреде. „У циљу заштите животних интереса народа, подизања народног благостања и правилног искоришћавања свих привредних могућности и снага, држава даје правац привредном животу и разитку путем општег привредног плана, ослањајући се на државни и задружни привредни сектор, а остварујући општу контролу над приватним сектором привреде.”⁶²

⁶¹ Године 1953. донет је закон према којем је максимум обрадивих површина у власништву приватних сеоских домаћинстава износио 10 ха (са циљем спречавања појаве капиталистичких елемената у селу).

⁶² *Конституција и основне законодавствене акте Федеративной Народной Республики Югославии*. Москва, 1956.

Развој пољопривреде у Југославији у послератном периоду суочавао се с проблемима. У првим годинама се кренуло с колективизацијом. Концепција аграрне политике у том периоду поставила је следећи циљ: да се помоћу крупних газдинстава, првенствено сељачких радних задруга, спроведе подруштљавање пољопривреде. Формиране су многобројне сељачке радне задруге које су обухватале петину обрадивих површина. Међутим, масовно оснивање задруга није било ваљано припремљено, ни материјално ни организационо. Највише средстава у земљи трошило се на индустријализацију, док је у пољопривреду усмеравано мање од десетине укупних инвестиција; задруге су биле слабо технички опремљене и многе од њих нису имале довољну материјалну базу и слично. Већ крајем 1951. године обустављено је оснивање нових сељачких радних задруга. Многе су реорганизоване у заједничке земљорадничке задруге које су се углавном бавиле снабдевањем и продајом, док су најјача газдинства наставила да се баве производњом. Касније (од 1957. године) повећан је удео инвестиција у пољопривреду, побољшана је техничка опремљеност; захваљујући развоју производње пољопривредних машина и хемијске индустрије, ширио се и јачао друштвени сектор: агроиндустријски комбинати, земљорадничке задруге и друге различите пољопривредне организације и установе у којима су земља и средства за производњу били у својини друштва.

Радило се на електрификацији земље, на њеној трансформацији из аграрне у развијену индустријско-аграрну социјалистичку државу. При томе је највећа пажња посвећивана убрзаном развоју тешке индустрије у оквиру које су настајале нове гране – тракторска, аутомобилска, индустрија алата; практично су изнова стваране црна и обојена металургија. Развијала се и лака индустрија. Постављени су приоритетни задаци – индустријализација економски слабије развијених република – Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе.

У Југославији је 1950. године усвојен *Основни закон о ујрављању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од створане радних колектива*, који је предвиђао да свим државним привредним предузећима, као друштвеном својином, у име друштва треба да управљају радни колективи тих

предузећа, преко радничких савета које сами бирају. У савезној скупштини и републичким народним скупштинама 1952. године формирана су Већа произвођача чији је задатак био да раде на ширењу самоуправљања и то не само у области производње већ и у сфери расподеле. Део функција управљања и планирања почео је да се постепено преноси с федералних привредних органа на републичке и локалне органе, као и на предузећа. Контрола над радом предузећа почела је да се у већем степену реализује кроз кредитно-финансијски систем. Постепено су успостављане директне везе међу предузећима, засноване на односима базираним на финансијском самоуправљању, и реализован је прелазак с јединствених цена на такозване економске цене које су се формирале на релативно слободном тржишту. Паралелно с овим процесом одвијала се постепена прерасподела овлашћења у систему органа власти: низ функција централних државних органа пренет је на републичке и локалне органе. Треба напоменути и то да су током реализације овог процеса неки теоретичари сматрали да децентрализација аутоматски води ка ширењу и продубљивању демократије. Још је даље отишао Милован Ђилас који је тврдио да је главна препрека у развоју демократије „нова класа”, тј. „политичка бирократија”.⁶³ Неке од ових идеја одразиле су се на оне које је касније изнео Светозар Стојановић у својој књизи *Између идеала и стварности*, у којој се држава поистовећује с механизмом „владајуће бирократије”, а државна својина се сматра својином „државног апарата”, односно „бирократије”. Погрешна заснованост ових ставова састоји се у томе што су у социјализму државна и друштвена својина директно супротне категорије које једна другу искључују; притом, „државна својина” је карактеристична за прву, најнижу фазу такозваног етатистичког социјализма (под којим се подразумева значајно јачање државне власти).⁶⁴

⁶³ Види: Киш, А. *Социальная структура социалистического общества: мифы и реальности*. Москва, 1981. (у овом раду аутор је оштро критиковао неоснованост и логику контрадикторност теорије „нове класе” Милована Ђиласа).

⁶⁴ Види: Stojanović, S. *Између идеала и стварности*. Београд, 1969. (Аргументовану критику ове концепције види у: Алексеев, Н. И., Кравченко, И. И., Плимак, Е. Г. «Мифы 'этатизма' и социализм без мифов». *Вопросы философии*, 1971, № 5.

Током година народне власти Југославија се трансформисала из заостале аграрне земље у индустријско-аграрну земљу. Бруто друштвени производ повећао се од 1959. до 1981. скоро шест пута. Из корена се променио међуоднос индустрије и пољопривреде у структури друштвеног производа. Удео индустрије у структури друштвеног производа у 1947. години износио је 18%, а 1981. – више од 40%. Истовремено се удео пољопривредне производње пропорционално смањио са 43% на 13,5%.⁶⁵

У Југославији се од 1947. до 1980. године радикално променио обим индустријске производње, структура индустрије и карактер многих производних грана. Основна средства у индустрији порасла су од 1953. до 1981. више од седам пута. Повећао се удео индустрије, а смањио удео пољопривреде у структури националног дохотка. Радикално је промењен и карактер расподеле националног дохотка: у друштвени сектор одлази скоро 80%, од тога више од 40% у индустрију.⁶⁶ Значајно су повећане плате у друштвеном сектору, а подигнут је и ниво културе становништва. У Југославији је уочи Другог светског рата било 44,6% неписмених. Народна власт је напорно радила на ликвидацији неписмености и подизању нивоа општег и стручног образовања становништва.

У Југославији су се током година послератног развоја догодиле корените промене и у класној структури, засноване на друштвено-економским трансформацијама. Социјална структура друштва непосредно и посредно утиче на правац и карактер развоја самог друштва. Она представља, како се сликовито изразио југословенски социолог Владимир Милић, својеврсно „огледало” у којем се јасно види одраз процеса развоја друштва.⁶⁷

Од 1948. до 1981. године укупан број становника СФРЈ повећао се за 40%. Бројност пољопривредног становништва смањила се са 10,6 милиона у 1948. на 6,5 милиона у 1981. години

⁶⁵ Види: *Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947–1972*. Beograd, 1973, str. 16; *Statistički godišnjak Jugoslavije*. Beograd, 1982, str. 84.

⁶⁶ Види: *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1982, str. 163.

⁶⁷ Види: Milić, V. „Osobnosti promena u socijalnoj strukturi socijalističkog samoupravnog društva”. *Sociologija*, br. 1/2, 1976, str. 33.

(тј. са 67,2% на 28,8%).⁶⁸ Треба истаћи да се посебно интензивно бројност пољопривредног становништва смањивала од 1948. до 1961. године – за тих тринаест година она се смањила за скоро 20%. Истовремено је порастао удео градског становништва које је 1981. године чинило 47,4% укупног становништва земље. До наглог пораста градског становништва дошло је углавном због миграција из села у градове, изазваних развојем индустрије, грађевинарства, сфере услуга, као и развојем саобраћаја.⁶⁹

Паралелно с порастом градског становништва, у Југославији се значајно повећао и удео запослених у друштвеном сектору. Године 1981. у том сектору радило је 5.846.000 људи, тј. за четири милиона више него 1948.⁷⁰ Око 40% радно активног становништва радило је у приватном сектору, углавном у пољопривреди. Дистрибуција запосленог становништва у државном и приватном сектору приказана је у Табели 1.

Табела 1. Динамика и структура запослених у СФРЈ*

Година	Запослени		Сектор			
	у мил.	у %	Друштвени		Приватни	
			у мил.	у %	у мил.	у %
1948.	7.741.000	100	1.517.000	19,6	6.224.000	80,4
1953.	7.879.000	100	1.836.000	23,2	6.043.000	76,8
1961.	8.340.000	100	3.242.000	39,1	5.098.000	60,9
1971.	8.816.000	100	3.944.000	45,4	4.872.000	54,6

* Подаци су узети из пописа становништва (прорачун је наш). Последњи попис спроведен је 1981. (до овог тренутка нема података).

Промене у социјално-класној структури Југославије у послератном периоду углавном су биле истоветне променама које

⁶⁸ Види: *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1982, str. 76, 114.

⁶⁹ Сличан процес карактеристичан је и за друге европске социјалистичке земље. На пример, у Бугарској је од 1960. до 1981. године удео пољопривредног становништва смањен са 62% на 36,9%; у Мађарској – са 56% на 46%; у Источној Немачкој – са 28% на 23,6%; у ЧССР – са 42,6% на 27,3% (види: *Статистички ежегодник стран – членов СЭВ*. Москва, 1982, с. 12).

⁷⁰ Види: *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1982, str. 81.

су се одвијале и у другим европским народним демократским државама. То су: повећање бројности и процентуалног удела радничке класе, смањење броја сељака и развој социјалистичке интелигенције. Све ове суштинске, квалитативне и квантитативне промене постале су предмет истраживања југословенских социолога.

Све до краја педесетих година питања социјалне структуре у југословенској филозофској и социолошкој литератури разматрана су заједно с другим друштвено-политичким проблемима. Међутим, постепено су почела да привлаче све већу пажњу, па се број истраживања у тој области константно повећавао. Узрок томе треба тражити првенствено у динамичности социјалних процеса који су захтевали теоријску разраду.

Без разумевања промена у социјално-класној структури, писао је Лењин, „не може се учинити ниједан корак напред у било којој области друштвене делатности”.⁷¹

Крајем педесетих година у југословенској социолошкој науци појављују се прва монографска истраживања у којима се, најпре на општетеоријском плану, постављају одређена питања у вези са проучавањем социјално-класне структуре у прелазном периоду од капитализма ка социјализму и у социјалистичком друштву. Касније се број таквих радова повећао, а појавила су се и истраживања посвећена конкретной анализи савременог југословенског друштва. У њима се покрећу важна питања методолошког карактера, која се тичу дефинисања садржаја основних појмова (класа, слој, група) и критеријума међукласне и унутаркласне диференцијације, проблема покретљивости и др. Многа од ових питања постала су предмет дискусија на страницама научних и друштвено-политичких периодичних издања. О порасту интересовања за ове проблеме сведоче и многобројни симпозијуми и конференције: *Социјализам и његове у класној сџруктури* (1966); *Динамика социјалне сџруктуре и његов проблем хуманизма у социјалистичком друштву* (1967); *Социјална сџруктура савременог југословенског друштва* (1971). Тим истим проблемима социолошке науке били су посвећени и симпозијуми *Радничка*

⁷¹ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 20, с. 186.

класа у јуіословенском друшћиву (1973) и Реіоналне разлике, развој и ілобални сисћем у Јуіославији (1974).

Обављена су и бројна емпиријска истраживања социјалне структуре и покретљивости на општедржавним и републичким узорцима чији су резултати презентовани у радовима: *Соціјална сћрукіура и іокреіљљивосіі радничке класе Јуіославије, Промене у класној сћрукіури јуіословенској друшћива, Друшћивени слојеви и друшћивена свесіі*.⁷² Анализи неких процеса развоја социјалне структуре савременог југословенског друшћва посветили су своје радове: Мирослав Печуілић, Михаіло Поповић, Стипе Шувар, Стјепан Пуіишевић, Војин Милић, Радомир Лукић, Владимир Рашковић, Цветко Костић, Петар Марковић, Зоран Видаковић и други научници.

Многи радови југословенских соціолога посвећени су анализи унутаркласне структуре и покретљивости радничке класе. У њима су нашле одраз фундаментаіне промене у соціјалном положају радничке класе, у њеној образовној и квалификационој структури. Почетком осамдесетих година радничка класа чини више од 30% радно способног становнишћва у Југославији, а међу запосленима у друшћвеном сектору њен удео чини више од 60%. Тај пораст радничке класе наставља се и данас. До каквих значајних промена је дошло у тој области говори чињеница да број висококвалификованих и квалификованих радника данас превазиіази укупан број припадника радничке класе Југославије из времена уочи Другог светског рата.

Савремена радничка класа СФРЈ у великој мери се састоји од радника запослених у индустрији. Њихов удео у радно активном становнишћву од 1952. до 1981. године се утростручио. Радници запослени у металургији и рударству чине око 60% свих радника у друшћвеном сектору, при чему их 63,8% ради у крупним предузећима са по више од хиіаду запослених.

У годинама послератног развоја десиле су се озбиіне промене у квалификационој структури радничке класе. Док је 1954. удео висококвалификованих радника у индустрији износио 3,9%,

⁷² *Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije*. Beograd, 1963; *Promene u klasnoj strukturi jugoslovenskog društva*. Beograd, 1966; *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd, 1977.

Главне фазе и тенденције у развоју социолошке мисли у Југославији

квалификованих – 32,3%, полуквалификованих – 20,8% и неквалификованих – 43,0%, у протеклом периоду значајно је порастао број висококвалификованих и квалификованих радника, чији је удео у 1981. години износио 10%, односно 40%.⁷³

Осим тога, током послератних година значајно се повећао број стручњака који се баве умним радом и број службеника. Југословенска интелигенција, којој су по традицији припадали сви људи који се баве претежно умним радом, 1921. године обухватала је око 1,5% радно активног становништва, а 1931. – 4,3%.⁷⁴ По свом социјалном пореклу интелигенција је била уско повезана с буржоазијом. Интелектуалаца потеклих из сеоских и радничких породица било је свега 3%. Током Другог светског рата многи прогресивни представници југословенске интелигенције дали су значајан допринос ослобођењу земље од фашистичких окупатора.

По окончању рата, током процеса економског и друштвеног преображаја, мењали су се социјална функција интелигенције и њени извори, а запажа се и њен квантитативни пораст. Удео интелигенције 1948. године износио је 7,8% укупног запосленог становништва, 1961. – 12,8%, а 1981. – око 20%.⁷⁵ Нарочито брзо се повећавао број стручњака. Међу становницима Југославије старијим од десет година пре рата је било само 0,67% лица с вишом и високом стручном спремом, а већ пред крај седамдесетих година њихов удео је порастао до 3%.

Питања социјалног положаја интелигенције југословенски социолози су се дотакли у скоро свим радовима посвећеним структури друштва, између осталих и у радовима Бранка Хорвата, Љубомира Тадића, Мирослава Печујлића, Ђура Шушњића, Миленка Филиповића, Милоша Алексића, Михаила Поповића, Милосава Јанићијевића.

Упоредо са значајним достигнућима, развој народне привреде пратиле су и одређене потешкоће. Успорен је темпо

⁷³ *Prijedlog sistema obrazovanja i odgoja u FNRJ*. Beograd, 1958, str. 198; *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1982, str. 134.

⁷⁴ Aleksić, R. „Inteligencija u jugoslovenskom društvu”. *Sociologija*, br. 1/2. Beograd, 1964.

⁷⁵ *Statistički bilten*, br. 700. Beograd, 1971, str. 30; *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1982, str. 135.

развоја неких индустријских грана и појединих република и региона, што је довело до нестабилности економије у целини. У земљи су седамдесетих и почетком осамдесетих година почели инфлациони процеси, цене су приметно расле, појавиле су се структурне диспропорције у индустрији – индустрија сировина и енергетика заостајале су за прерађивачком граном. Неравномеран економски развој појединих региона често је пратило нарушавање социјалистичког принципа расподеле према раду и принципа једнаких личних доходака за исти рад. Разлике у зарадама у појединим гранама достигале су понекад и однос 1:10.⁷⁶ При томе образовање и степен стручне спреме нису били од суштинског значаја.

Као последица оријентисаности ка развоју тржишних односа у земљи и неповољног утицаја светског капиталистичког тржишта, у Југославији су почели да нарастају озбиљни социјални проблеми. Током више година раст броја радних места у индустрији заостајао је за повећањем нових резерви радне снаге, између осталог и оне која је мигрирала из села. Новоотворена радна места нису могла да задовоље све потребе. Све је више југословенских грађана одлазило на привремени рад у земље Запада (крајем седамдесетих година њихов број је достигао скоро милион). Године 1981. број лица која су тражила посао износио је 833 хиљаде.⁷⁷ Постојање ових група становништва значајно је утицало на социјално-класну структуру југословенског друштва, на унутаркласну диференцијацију радничке класе, сељаштва и других друштвених група и слојева. Упоредо с тим, растао је и број незапослених високообразованих припадника младе популације, као и број незапослених лица у најнеразвијенијим крајевима. Прогнозира се да ће се проблем незапослености до 1985. године задржати приближно на нивоу из 1980.⁷⁸

Југословенски социолози активно се баве изучавањем групе лица која траже посао и оних која су отишла у иностранство. Овде нарочито вреди истаћи радове Звонимира Комарице,

⁷⁶ Види: Rašković, V. *Društveno samoupravljanje i raspodela prema radu*. Beograd, 1967, str. 215.

⁷⁷ Види: *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1982, str. 139.

⁷⁸ Види: *Полиџика*, 1981, 22. септембар, стр. 7.

Главне фазе и тенденције у развоју социолошке мисли у Југославији

Живана Танића, Владимира Гречића, Петра Првуловића, Милене Приморац и других.⁷⁹ Анализирајући прикупљене податке, многи социолози су дошли до закључка о неравномерној укључености различитих група становништва у ове процесе. Они истичу да је економска емиграција у Југославији сложена појава, како са становишта узрока који су је изазвали тако и у погледу њених социјалних последица.

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година политичка ситуација у земљи се закомпликовала. Интензивирало се деловање националистичких елемената уперено против јединства народа Југославије, нарочито у Хрватској током 1971. године. Било је потребно хитно предузети мере, усмерене на борбу против негативних тенденција у политичком и економском животу.

Анализирајући насталу ситуацију у СФРЈ, Јосип Броз Тито је 1972. године истицао да је након VI конгреса СКЈ (1952) „марксизам био такорећи потиснут из наше свакодневне праксе. И не само праксе, него и из наших васпитних установа. Тако је дошло до тога да су људи морали шапћући говорити да су комунисти”.⁸⁰ Седамдесетих година у земљи се назире извештан заокрет ка јачању планских принципа у вођењу привреде и водеће улоге Савеза комуниста Југославије и радничке класе. Већ је у *Платформи за припрему ставова и одлука X конгреса СКЈ*, у којој су сумирани резултати послератног економског и друштвено-политичког развоја земље, истицано: „Било је илузија да ће тржиште само по себи, аутоматски, ријешити све проблеме и обезбиједити оптималан материјални развој, отклонити структурне диспропорције [...] и обезбиједити динамичан и стабилан привредни раст. [...] све више су долазила до изражаја негативна својства тржишта, што је кочило остваривање принципа расподеле према раду и спутавало иницијативу произвођача.”⁸¹

⁷⁹ Види: Komarica, Z. *Jugoslavija u suvremenim evropskim migracijama*. Zagreb, 1970; Tanić, Ž. *Seljaci na evropskim raskrscinama*. Beograd, 1974; Tanić, Ž. *Proletarijat izvan domovine*. Beograd, 1979; Grečić, V. *Savremene migracije radne snage u Evropi*. Beograd, 1976; Primorac, M. *Strani radnici*. Beograd, 1980.

⁸⁰ *Политика*, 1972, 12. септембар, стр. 4.

⁸¹ *Dokumenti SKJ. Platforma za pripremu stavova i odluka X Kongresa SKJ*. Beograd, 1973, str. 22.

Важну етапу на путу даљих друштвено-економских и политичких промена у Југославији представљао је Х конгрес СКЈ (1974), као и Устав СФРЈ, донет почетком 1974. године. Између осталог, Х конгрес СКЈ је закључио да Југославија „дживљава прелазни период којем су својствене противречности које лако могу постати извор тенденција и појава супротних социјалистичкој суштини друштвених односа, ако се не буду превазилазиле свесним и организованим деловањем револуционарних снага”⁸²

У документима с конгреса позивало се на свестрано јачање водеће и доминантне улоге радничке класе у друштву, на јачање водеће идејно-политичке, авангардне улоге СКЈ, на спровођење принципа демократског централизма у раду партије. Осуђиване су такозване теорије о „спонтаном и аутоматском развоју самоуправљања”, велика пажња се поклањала питањима побољшања економског стања у земљи, унапређењу планирања и управљања производњом, ефикаснијој контроли цена и њиховог формирања, јачању јединства југословенских народа.

На XI конгресу СКЈ (1978), који је потврдио програм активности предложен на Х конгресу, и на XII конгресу СКЈ (1982), током разматрања проблема економског развоја истицана је хитност решавања задатака економске стабилизације, повећања продуктивности рада, уједначавања нивоа развијености република и региона, обезбеђивања пуне запослености становништва итд. Велика пажња била је посвећена даљем развоју политичког система самоуправљања.

Настављајући линију претходних форума СКЈ, XII конгрес се изјаснио за јачање водеће улоге партије, повећање одговорности комуниста у превазилажењу потешкоћа и негативних појава. „Идејно-политичко и акционо јединство Савеза комуниста од основне организације до ЦК”, истиче се у резолуцији са XII конгреса, „имају пресудан значај за даљи успешан развој наше социјалистичке револуције.”⁸³ Конгрес је изразио увереност да ће и на садашњој етапи изградње социјализма Савез комуниста

⁸² «Десятый съезд Союза коммунистов Югославии: (Материалы)». *Социалистическая мысль и практика*. Белград, 1974, № 6/7, с. 166.

⁸³ *Политика*, 1982, 25. јун.

Југославије наступити као снага која ће усмеравати целокупан друштвени развој.

Ова и друга питања разматрана су и на седници Председништва СКЈ (јануар 1983), посвећеној актуелним питањима идејно-политичке делатности СКЈ. На седници је, између осталог, истицано да последњих година СКЈ није посвећивао довољно пажње питањима идеолошког рада и проучавању марксизма, што је довело до идеолошких колебања у партији. Истакнуто је да је, зарад јачања водеће улоге СКЈ, неопходно побољшати методе рада партије на развијању социјалистичке свести.⁸⁴

Током структурних трансформација целокупног система друштвено-економских и политичких односа, у развоју националне економије, науке и културе у Југославији, потврђене су опште законитости прелазног периода од капитализма ка социјализму и откривене најважније специфичности избора конкретних облика и метода организације друштвеног живота. Искуство друштвено-економског развоја СФРЈ потврђује да специфичност деловања општих законитости у земљама које су кренуле путем изградње социјализма диктирају углавном објективни услови, али да велики утицај имају и субјективни чиниоци (распоред политичких снага, улога и функција државе, организациона и теоријска зрелост партије на власти). Став Владимира Иљича Лењина да се „јединство у основном, изворном, суштинском не нарушава већ се обезбеђује *разноликошћу* у детаљима, у *йрисџују*“⁸⁵, не престаје да буде актуелан. То дубоко дијалектичко схватање узајамне повезаности и међусобне условљености између општег и специфично-националног у друштвеном развоју неопходно је за успешну теоријску и практичну делатност комунистичких и радничких партија.

Све ово скупа морало се одразити на карактер развоја друштвених наука у Југославији, а међу њима и социологије.

⁸⁴ Борба, 1983, 25. јануар.

⁸⁵ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 35, с. 203.

СОЦИОЛОШКА НАУКА ОД 1945. ДО 1980. ГОДИНЕ

У првој послератној деценији највише пажње је посвећивано ослобађању југословенске теоријске мисли од буржоаског утицаја, анализи позитивног наслеђа југословенских народа, повезивању марксистичке теоријске мисли с праксом социјалистичке револуције и социјалистичке изградње. У то време је спровођена реформа наставних програма друштвених наука, заснована на марксистичко-лењинистичкој методологији, а започет је и интензиван рад на превођењу и изучавању најважнијих дела Карла Маркса, Фридриха Енгелса и Владимира Иљича Лењина. Југословенски научници истичу велики значај овог рада за развој марксистичке филозофије и социологије у земљи.

Југословенска јавност је у првим послератним годинама с великим интересовањем пратила радове совјетских филозофа, а неки од њих су преведени на српскохрватски језик. Они су утицали на развој друштвене мисли у Југославији. Превођени су и радови филозофа-марксиста из других земаља. Важан резултат рада југословенских марксиста у првој фази послератног развоја јесте коначни слом фашистичке идеологије и превазилажење утицаја буржоаских идеалистичких и националистичких школа и покрета.

Међу радовима југословенских марксиста из првих послератних година, посвећених критици идеалистичких школа, вреди поменути рад Душана Недељковића *Реакционарна филозофија старе Југославије*⁸⁶ у којем аутор критикује ставове Бранислава Петронијевића, Алберта Базале, Павла Вук-Павловића, Владимира Дворниковића и других немарксистичких филозофа предратне монархистичке Југославије, као и рад Бориса Зихерла *О еџистенцијализму и друћим савременим њојавама идејне декаденције* у којем су критици подвргнути ставови Жан-Пола Сартра, Карла Јасперса, Мартина Хајдегера, Мориса Мерло-Понтија. Бранећи принцип партијности у марксистичкој филозофији, јединства борбе за хуманизам и за конкретне идеје класне борбе пролетаријата, Борис Зихерл је писао: „Свако тражење 'наткласне' или

⁸⁶ Недељковић, Д. „Реакционарна филозофија старе Југославије”. *Зборник Филозофској факултету*, књ. 1. Београд, 1948.

Главне фазе и тенденције у развоју социолошке мисли у Југославији

'бескласне' човечности ван тог јединог *реалној* носиоца [пролетаријата, додала З. Г.] *чистије човечности* [...] мора у данашње доба да води све дубље у ирационализам [...]."⁸⁷

Првих послератних година социологија у Југославији још увек није била конституисана као самостална дисциплина: она се развијала у оквиру историјског материјализма. Научници су највише пажње посвећивали макросоцијалним проблемима и проучавању различитих социјалних појава у историјском контексту, док су се проблемима категоријалног апарата социологије и њене методологије бавили у мањем обиму; емпиријске чињенице, на основу којих се формулишу генерализације и закључци, црпе се из запажања, архивске грађе, пописа, извештаја, а не из резултата сопствених истраживања.

Кад говоримо о специфичностима развоја друштвене мисли у Југославији у том периоду, треба нагласити да се критика буржоаске филозофије и социологије неретко сводила на упоређивање закључака буржоаских филозофа и социолога са општим марксистичким ставовима. Филозофско и социолошко наслеђе Маркса, Енгелса и Лењина, нарочито теорија дијалектике, није било усвојено у свој својој дубини. Највећа пажња је у то време посвећивана питањима анализе општих законитости и специфичних одлика југословенске револуције и улоге партије и државе у социјалистичком друштву. Крајем четрдесетих и почетком педесетих година већина филозофа, осим оних чији су се ставови формирали пре рата (Михаило Ђурић, Владимир Филиповић, Алма Содник и др.), придржавала се принципа дијалектичког и историјског материјализма.

Први уџбеник из марксистичке филозофије – *Дијалектички и историјски материјализам* – објавио је Борис Зихерл 1949. године. Наредних година доживео је још неколико издања. Касније су се појавили и други уџбеници из филозофије марксизма – Илије Косановића, Богдана Шешића и Андрије Стојковића, Олега Мандића.⁸⁸

⁸⁷ Zihel, B. *O egzistencijalizmu i drugim savremenim pojavama idejne kadencije*. Beograd, 1955, str. 20.

⁸⁸ Zihel, B. *Dijalektički i historijski materijalizam*. Beograd, 1951–1952; Kosanović, I. *Dijalektički materijalizam*. Sarajevo, 1956; Stojković, A. i Šešić, B.

Будући да специфичности социологије у то време нису биле довољно прецизно дефинисане, то је имало за последицу недовољно разрађен систем њених категорија. Као још једну од потешкоћа у њеном развоју треба навести и то да су је крајем четрдесетих и почетком педесетих година неки представници друштвених наука сматрали буржоаском науком и због тога је одбацивали. Осим тога, југословенска јавност је потцењивала, па чак и игнорисала професије филозофа и социолога, као занимања људи далеких од живота који не учествују у практичној делатности. Томе је поприлично допринела отуђеност филозофа и социолога буржоаске Југославије од актуелних проблема друштвеног живота. Јасно је да ове науке нису сматране престижним, за разлику од, на пример, бављења књижевношћу, политиком или правом.

Почетком шездесетих година социологија и политичке науке у Југославији добијају свој институционални облик. Оне су се одвојиле од филозофије, али су се прилично брзо и међусобно разграничиле. Покушаји неких југословенских филозофа и социолога да заснују филозофску антропологију као посебну друштвену науку нису уродили плодом. Политичке науке су почеле да се баве различитим аспектима политике, проблемима државе, политичких партија, власти, целокупном широком сфером управљања јавним пословима, између осталог, проблемима односа између политике и економије, социјализма и демократије, самоуправљања, подруштвљавања, рада и др.

Објављена је обимна литература о друштвено-политичким проблемима у којој је разматран широк спектар социјалних питања друштва прелазног периода од капитализма ка социјализму.⁸⁹ Посебна пажња је посвећивана теоријском утемељењу проблема претварања државних облика својине у такве облике, чију основну ћелију, са становишта југословенских аутора, представља

Dijalektički materijalizam. Beograd, 1962; Mandić, O. *Pregled dijalektičkog materijalizma.* Zagreb, 1964.

⁸⁹ Види: Bibić, A. *Political Science in Yugoslavia.* Moscow, 1979; Đorđević, J. *Socijalizam i demokratija.* Beograd, 1962; Pašić, N. *Klase i politika.* Beograd, 1974; Lukić, R. *Politička teorija države.* Beograd, 1962; Caratan, B. *Socijalizam i politika.* Zagreb, 1972.

Главне фазе и тенденције у развоју социолошке мисли у Југославији

„удруживање колективâ са средствима за производњу, укључујући овде и доношење одлука о проширеној репродукцији”.⁹⁰

У области политичких наука разматрани су проблеми који су разоткривали дијалектику интеракције општих, личних и групних интереса, дијалектику класних и националних интереса, националног и интернационалног и др.

У процесу конституисања нове науке – политикологије – прецизније су дефинисани њен предмет и метод истраживања, успостављени су и одговарајућа терминологија и систем категорија. Политичка наука и социологија формално су се раздвојиле и свака је покушавала да дефинише свој предмет проучавања. Отпочеле су дискусије о проблемима њихове методологије. Оне су се у почетку тицале предмета и структуре марксистичке теорије друштвеног развоја, односа између социологије и историјског материјализма, а потом су се прошириле и на низ других проблема. Водећи југословенски социолози усмерили су своју пажњу углавном на методолошка питања, између осталог, на проблеме социјалне структуре друштва и на сумирање резултата емпиријских истраживања.

Треба истаћи и то да је у послератном периоду југословенска социолошка наука релативно брзо стекла статус академске и универзитетске дисциплине и одлучно ушла у све сфере друштвеног живота. Године 1956. основано је Југословенско социолошко друштво, а од 1958. почео је да излази часопис *Социологија*.⁹¹

Већ шездесетих година социолошка наука у СФРЈ располагала је разгранатом мрежом научних установа, факултета, катедара у образовним установама, значајном издавачком базом, квалификованим кадровима.⁹² Резултати теоријских и емпиријских

⁹⁰ Bibić, A. *Political Science in Yugoslavia*. Moscow, 1979, p. 9.

⁹¹ Осим овог, излазе још три часописа: *Sociološki pregled* (часопис Социолошког друштва Србије, излази од 1964); *Revija za sociologiju* (часопис Социолошког друштва Хрватске, излази од 1970); *Sociologija sela* (издаје га од 1963. Центар за социологију села, града и простора Института за друштвена истраживања Загребачког универзитета). Радови из области социологије објављују се и у другим периодичним публикацијама као што су: *Gledišta, Socijalizam, Teorija in praksa*.

⁹² Библиографија југословенске социолошке литературе коју је саставио Мирко Мартић 1963. године садржала је око 800 наслова дела објављених од

истраживања презентовани су у монографијама, зборницима и периодичним публикацијама. У радовима југословенских социолога разматрани су бројни актуелни теоријски проблеми социолошке науке: дефинисање њеног метода и предмета проучавања, однос између социологије и идеологије, теорија и пракса социолошких истраживања, ефикасност емпиријских истраживања и др. На скупштинама Југословенског социолошког друштва, на симпозијумима и конференцијама, разматрана су многа актуелна питања друштвеног развоја и проблеми саме социолошке науке у Југославији.⁹³ Основана су републичка социолошка друштва која су организовала научне конференције и симпозијуме о актуелним проблемима ондашњег друштва.

Године 1972. донет је нови Статут Социолошког друштва и формирано десет секција: за социјалну структуру и покретљивост, индустријску социологију, социологију града и села, социологију породице, социологију религије, социологију слободног времена, социологију образовања и за социологију медицине.

Најважнији научни социолошки центри у то време били су: Центар за друштвена истраживања ЦК СКЈ, Институт друштвених наука (Београд) и Институт за социјалну политику

1945. до 1963. Види: Martić, M. *Bibliografija sociološke literature (1945–1963)*. Zagreb, 1963. Осим тога, у Београду је 1970. године објављена библиографија социолошке литературе коју је саставио Златко Гашпаровић и која укључује више од 900 наслова из периода 1959–1969. Види: Gašparović, Z. *Bibliografija socioloških radova. Period 1959–1969*. Beograd, 1970. Године 1971. објављена је општа социолошка библиографија коју је приредио Глигорије Зајечарановић и која садржи више од три хиљаде наслова. Види: Zaječaranović, G. *Opšta sociološka bibliografija*. Novi Sad, 1971.

⁹³ На пример: *Савремено сїање и їроблеми јуїословенске социолоїије* (1964); *Друшївено самоуїрављање у Јуїославији* (1965); *Меїодолоїија социолошких истїраживања* (1965); *О рагу у обласїи теоријске социолоїије* (1965); *Меїодолошки їроблеми емїиријских истїраживања у друшївеним наукама* (1965); *Промене у класној сїрукїури савременої јуїословенскої друшїтва* (1966); *Динамика социјалне сїрукїуре и їроблеми хуманизма у социјалистїичком друшїтву* (1967); *Друшївени пологај и їроблеми младих* (1968); *Кулїура и развој савременої јуїословенскої друшїтва* (1970); *Социолошка анализа процеса урбанизације и индусїријализације у Јуїославији* (1972); *Парїиципација и самоуїрављање* (1972); *Радничка класа у јуїословенском друшїтву* (1973); *Реїоналне разлике, развој и глобални сисїем у Јуїославији* (1974); *Улоїа социолоїије у савременом јуїословенском друшїтву* (1981).

(Београд). Функционисали су и бројни републички социолошки центри: у Србији – Институт за криминологију и социологију (Београд), Институт за социологију при Филозофском факултету Универзитета у Београду; у Хрватској – Висока школа политичких наука, Институт за друштвена истраживања при Свеучилишту у Загребу (Загреб); у Словенији – Институт за социологију при Универзитету у Љубљани; у Македонији – Институт за социолошка и политичко-правна истраживања при Универзитету у Скопљу.

Едукација социолошких кадрова спроводи се на катедрама за социологију филозофских факултета разних универзитета. Студенти током четири године студија прате више од двадесет предмета из различитих области социолошке науке: опште социологије, социологије града и села, социологије породице, индустријске социологије, социјалне психологије и др. Студенти социологије удружују се у Студентско социолошко друштво, основано 1967. године, које издаје и своју публикацију – часопис *Социолошке теме* (непериодична публикација). Крајем шездесетих сваке године се организују специјализовани скупови студената свих социолошких катедара Југославије на којима се разматрају питања развоја савремене социолошке науке и друштва.⁹⁴

По окончању студија, дипломци су се запошљавали као професори у средњим школама и на факултетима, као социолози у индустријским предузећима и научним установама, у медијима и друштвено-политичким организацијама. Многи југословенски социолози стекли су образовање у Енглеској, САД, Француској или Немачкој.

У послератним годинама најактивније су изучавани теоријски и методолошки проблеми (Радомир Лукић, Анте Фиаменго, Јоже Горичар, Војин Милић, Михаило Ђурић, Илија Станојчић, Загорка Голубовић, Иван Кувачић, Руди Супек, Миодраг Ранковић, Владимир Милановић и др.), историја социолошке мисли

⁹⁴ Само на Филозофском факултету Београдског универзитета, на Катедри за социологију, до 1974. године дипломирала су 304 студента. Више од 200 студената стиче знања на овој катедри. Осим тога, постоје и постдипломске студије чији је циљ образовање научних кадрова. Види: Ranković, M. „Jedno razmatranje položaja i delatnosti udruženja sociologa u našem društvu danas”. *Sociologija*, br. 2, 1974, str. 312.

(Михаило Поповић, Михаило Ђурић, Јоже Горичар и др.), социјална структура друштва (Мирослав Печујлић, Михаило Поповић, Стипе Шувар, Стјепан Пулишевић, Милосав Јанићијевић, Стане Саксида и др.), социологија села (Цветко Костић, Светозар Ливада, Едхем Дилић, Владо Пуљиз, Рудолф Бићанић, Мијо Мирковић и др.), социологија породице (Марко Младеновић, Оливера Бурић, Даринка Костић, Анђелка Милић, Ружа Петровић и др.), социологија образовања и младих (Велимир Томановић, Манојло Броћић, Сергеј Флере, Петре Георгијевић и др.). Такође треба истаћи и допринос југословенских социолога изучавању проблема рада и индустријске организације (Јосип Жупанов, Јосип Обрадовић, Зоран Видаковић, Данило Ж. Марковић, Вељко Рус и др.), морала (Радомир Лукић), културе (Милош Илић).

Социологија у то време добија „право на држављанство”: у високошколским и средњошколским установама уводи се нови предмет – Основи науке о друштву. На саветовању предавача овог предмета 1959. године у Београду запажено је постојање различитих ставова по питању његовог циља, програма и задатака (негде је он био обавезни, негде факултативни предмет, у зависности од односа просветне администрације према њему).

Прва предавања из социологије почела су да се организују на универзитетима у Београду, Загребу, Љубљани и Сарајеву. Појавили су се и уџбеници: *Увод у социологију* и *Основе социологије* Радомира Лукића, *Наука о друштву* и *Друштвена надградња* Љубомира Живковића, *Социологија. Основи марксистичке оишће теорије о друштву* Јожа Горичара, *Основе оиће социологије* Анта Фиаменга, *Увод у социологију* Мирка Перовића, *Увод у оићу социологију* Олега Мандића и др.⁹⁵ Многи од ових уџбеника доживели су наредних година по неколико издања и још увек су у употреби.

У Београду је 1957. године објављено десет научно-популарних брошура из различитих области социологије као што

⁹⁵ Lukić, R. *Uvod u sociologiju*. Beograd, 1957; *Osnove sociologije*. Beograd, 1959; Živković, Lj. *Nauka o društvu*. Sarajevo, 1958; *Društvena nadgradnja*. Zagreb, 1960; Goričar, J. *Sociologija. Osnove marksističke opšte teorije o društvu*. Beograd, 1959; Fiamengo, A. *Osnove opće sociologije*. Sarajevo, 1960; Perović, M. *Uvod u sociologiju*. Beograd, 1962; Mandić, O. *Uvod u opću sociologiju*. Zagreb, 1962.

су: проблеми јавног мњења, породице, села, класа, религије, социјалне психологије, односа између социологије и историјског материјализма итд.⁹⁶ Њихов циљ је била популаризација социологије и скретање пажње на теоријске и практичне проблеме који су стајали пред југословенском социолошком науком у тој фази њеног развоја.

Крајем педесетих година спроведена су емпиријска истраживања о јавном мњењу (пред доношење Устава), о проблемима омладине, самоуправљања, о социјалним проблемима села, друштвеној покретљивости и др. Социолошка наука је добила задатак да покрене широка конкретна емпиријска истраживања, усмерена ка дубљем изучавању социјалних процеса.

Међутим, већ у другој половини педесетих година код једног дела југословенских социолога запажа се постепено удаљавање од принципа марксистичко-лењинистичке теорије. Под изговором критике „догматизма”, група филозофа и социолога из Београда (Михаило Марковић, Светозар Стојановић, Миладин Животић и др.) и Загреб (Гајо Петровић, Милан Кангрга, Руди Супек и др.) почела је да напада основне принципе дијалектичког материјализма, најпре поводом проблема теорије одраза, а потом и поводом дефинисања предмета марксистичке филозофије и социологије.

Почетком шездесетих година постало је очигледно неслагање практично по свим фундаменталним питањима која су се тичала како погледа на свет, тако и задатака, функција и перспектива развоја југословенске социолошке науке. Раздвајање је углавном текло у два правца. Присталице првог правца придржавале су се углавном марксистичко-лењинистичке методологије у проучавању друштвених процеса, полазећи од принципа дијалектичког и историјског материјализма. То су претежно представници старијег поколења који су дали значајан допринос

⁹⁶ Đorđević, J. *O javnom mnjenju*. Beograd, 1957; Bonač, V. *Tipovi jugoslovenske porodice*. Beograd, 1957; Kostić, C. *Elementi sociologije sela*. Beograd, 1957; Mandić, O. *Klase, kaste, staleži*. Beograd, 1957; *Društveni uzroci postanka religija*. Beograd, 1957; Lukić, R. *Društvene promene u XX veku*. Beograd, 1957; *O pojmu sociologije*. Beograd, 1957; Supek, R. *Sociologija i socijalna psihologija*. Beograd, 1957; Stanojčić, I. *Ljudski faktor u savremenoj industriji*. Beograd, 1975; Goričar, J. *Sociologija i istorijski materijalizam*. Beograd, 1957.

развоју теоријске социологије у Југославији после Другог светског рата. Присталице другог правца, које су постале познате као представници „аутентичног” или „критичког” марксизма, заложиле су се за „нову верзију” марксистичке социологије у којој није било места за принципе историјског материјализма.

„Аутентични марксисти” оптуживали су присталице првог правца углавном за то да код њих нема теоријске разраде актуелних проблема друштвеног развоја.⁹⁷ Међутим, управо су следбеници првог правца покренули и решили крупне методолошке проблеме марксистичке социологије. Између осталог, Љубомир Живковић (1900–1968) у својим радовима, који се одликују оригиналношћу и дубоком научном утемељеношћу, с доследних марксистичких позиција анализира у то време методолошке и идеолошке проблеме историјског материјализма и подвргава основаној и аргументованој критици концепције буржоаске социологије.⁹⁸ Велику пажњу посвећивао је анализи узајамне повезаности друштвеног бића и свести, дијалектици социјалног процеса, базе и надградње. Радови овог научника постали су познати и ван граница Југославије.

До даљег разграничавања између филозофа и социолога „неомарксистичке” струје с једне и представника дијалектичко-материјалистичког погледа на свет с друге стране, дошло је 1960. године на симпозијуму на Бледу, посвећеном проблему субјекта, објекта и одраза. Душан Недељковић, Вељко Рибар, Љубомир Живковић, Андрија Стојковић, Богдан Шешић и други научници бранили су принципе дијалектичко-материјалистичке теорије одраза. Они су заступали став према којем негирање принципа одраза представља, по својој суштини, одустајање од признања својстава и законитости објективног света и на крају доводи до одбацивања марксистичко-лењинистичког погледа на свет у целини. Поборници „апстрактног хуманизма” иступили су на овом симпозијуму против дијалектичке теорије одраза, против поставке основног филозофског питања као односа између

⁹⁷ Види: Marković, M. „Opšti metodološki problemi društvenih nauka u našoj zemlji”. *Sociologija*, br. 1, 1966.

⁹⁸ Види: Živković, Lj. *Nauka o društvu*. Sarajevo, 1958; *Društvena nadgradnja*. Zagreb, 1960; Живкович, Л. *Теория социального процесса*. Москва, 1969.

Главне фазе и тенденције у развоју социолошке мисли у Југославији

материје и свести, принципа партијности и класног приступа анализи феномена друштвене стварности.

Овај симпозијум је у извесној мери утицао на даљи развој југословенске филозофије и социологије јер су се управо овде јасније испојиле разлике у ставовима југословенских делатника у науци о друштву. Касније се интензивирала идеолошка борба између поборника марксистичко-лењинистичке методологије у истраживању друштвених процеса и присталица такозваног аутентичног марксизма, који су се залагали за „нову верзију” марксистичке социологије.⁹⁹

Идеолози „неомарксистичког” правца у југословенској филозофији и социологији оријентисали су се углавном према егзистенцијализму, социјалној филозофији Франкфуртске школе и структуралном функционализму, покушавајући да створе нову варијанту „хуманизоване” марксистичке филозофије и социологије коју су називали филозофијом и социологијом праксе (praxis). Указујући на теоријску неоснованост супротстављености између праксе и одраза, југословенски филозофи-марксисте сматрају неоснованом апсолутизацију било које категорије, па и праксе. Само посматрана у јединству с категоријом сазнања, она добија фундаменталну гносеолошку функцију, као основа и критеријум истинитости мишљења (што је рекао и Маркс у другој тези о Фојербаху).

Идентификујући социјалне узроке ових расправа, Шешић пише: „У садашњим друштвено-историјским условима борба против теорије одраза, за грађанске идеологе, има смисао борбе против материјализма и против марксизма, док за неомарксисте 'праксисте' борба против заступника теорије одраза, а за категорију 'праксе' [...], има смисао борбе против бирократизма и институционализма, а за слободну практичну делатност уопште, насупрот свима објективним датостима.”¹⁰⁰

У том периоду југословенски филозофи и социолози-марксисте непрестано се обраћају Лењиновом филозофском наслеђу,

⁹⁹ Види: Stojković, A. „Teorija odraza danas”. *Dijalektika*, 1970, br. 3.

¹⁰⁰ Šešić, B. *Nastanak i bitne odlike marksističke filozofije. Marksistička filozofija*. Beograd, 1977, str. 104.

тежећи да што је могуће потпуније и свестраније покажу његов значај за развој марксистичке социологије. Они при томе највећу пажњу посвећују јединству Лењинових филозофских ставова и његове револуционарне практичне делатности, његовом тумачењу дијалектике као метода научног сазнања, његовој борби против опортунизма, реформизма, ревизионизма и њеном значају у савременим условима.¹⁰¹ Анализи социолошких ставова Владимира Иљича Лењина велику пажњу посвећују Душан Недељковић, Борис Зихерл, Драгутин Лековић, Андрија Стојковић, Данило Ж. Марковић и др. Бавећи се анализом конкретних друштвених односа, Душан Недељковић у књизи *Лењин и филозофија* подвргава критици оне југословенске филозофе и социологе који раздвајају субјект од његове предметне делатности, супротстављају категорије праксе и одраза.¹⁰² Драгутин Лековић истиче да се „после Лењина више не може говорити само о марксизму него о марксизму-лењинизму, јер је лењинизам не само синоним стваралачког марксизма него и епохално развијање свих саставних делова марксизма”.¹⁰³

Анализирајући допринос Владимира Иљича Лењина развоју марксистичке социологије, Владимир Рашковић у чланку „Лењин о садржинској одређености научне социологије и социолошкој анализи основних проблема развитка друштва” пише да се Лењинов рад у области социологије може разматрати двојачко: „у ширем смислу”, тј. са становишта социолошког карактера његових радова, заправо као његов допринос научној социолошкој анализи одређених проблема и питања друштвеног бића, и „у ужем смислу”, тј. у погледу Лењиновог односа према социологији као науци. Рашковић на конкретним примерима предочава Лењинов допринос анализи најважнијих социолошких проблема: класа и њихових међусобних односа, класне борбе као покретачке снаге развоја друштва, места и улоге државе итд. Осим тога, Лењин

¹⁰¹ Види: Иванова, В. И., Морозов, С. М. «Борьба югославских философов-марксистов за ленинский этап в развитии марксистской философии и критика его фальсификаторов». В кн.: *Критика фальсификаторов истории и теории марксистско-ленинской философии*. Москва, 1979.

¹⁰² Види: Недељковић, Д. *Лењин и филозофија*.

¹⁰³ Leković, D. *Marksizam i filozofija*. Beograd, 1967, str. 36.

Главне фазе и тенденције у развоју социолошке мисли у Југославији

је, разоткривши научну неоснованост теорије буржоаске социологије и, пре свега, њеног субјективног метода, даље развио научну социологију; он је био социолог „свугде” и „свагда”.¹⁰⁴

Кад је реч о социолошкој науци, шездесете године карактерише интензиван развој емпиријских социолошких истраживања и њихово тешње повезивање с најважнијим друштвено-политичким догађајима у земљи.

У то време се практично у свим републикама оснивају социолошки институти, катедре за социологију на универзитетима, излазе нови социолошки часописи и књиге, отпочиње широка међународна делатност југословенских социолога. У центар пажње доспевају проблеми друштвено-економског положаја земље, улога социолошких сазнања, место социолога у друштву и његови задаци. Опада интересовање за макросоциологију, а расте за микросоциологију и социјална истраживања.

Неслагање у ставовима југословенских социолога с краја педесетих и почетка шездесетих година постаје потпуно јасно видљиво током другог њиховог саветовања 1964. године у Београду. До тада су се међу југословенским социолозима коначно формирала различита гледишта на путеве развоја југословенске социолошке науке.

Дискусија између социолога марксистичко-лењинистичке оријентације и поборника такозваног аутентичног марксизма или „апстрактног хуманизма”, започета током педесетих година, тичала се не само методолошких питања везаних за дефинисање предмета и метода социологије, њене намене и функције у социјалистичком друштву, већ и неких конкретнијих детаља. Тако се, на пример, све чешће постављало питање: шта уопште треба подразумевати под марксизмом? Неки социолози и представници других друштвених наука почели су да марксизам тумаче у духу плурализма погледа на свет, као теоријску мисао с различитим огранцима који заслужују истоветну пажњу као и друге буржоаске и ситнобуржоаске школе и струје.

¹⁰⁴ Рашковић, В. „Лењин о садржинској одређености научне социологије и социолошкој анализи основних проблема развитка друштва”. *Економски анали.* Београд, 1974.

Олег Мандић је, наступајући на саветовању 1964. године у својству председника Југословенског социолошког друштва, у свом реферату *Стїрујања у нашој социолојској теорији* изнео низ закључака о тадашњем стању у југословенској социолошкој науци. Издвојио је неколико главних праваца у зависности од ставова њихових присталица о актуелним проблемима социолошке науке: а) бављење „чистом” науком и схоластичким теоретисањем док се реални проблеми друштвене стварности стављају у други план; б) емпиризам; в) еклектизам, кад се марксистички ставови мање или више допуњују ставовима из идеалистичких западних теорија, пре свега из функционализма; г) одбацивање марксистичке теорије у истраживању законитости друштвених појава које, додуше, није увек отворено, а неретко и потпуно негирање ових законитости.

Олег Мандић је истицао да се југословенска социолошка наука у то време налазила, сликовито речено, на раскршћу, кад је њен даљи развој могао поћи или путем марксизма, или путем позитивистичког прагматизма и функционализма, уз примену само појединих елемената Марксове теорије или пак потпуно без ње.¹⁰⁵ Реферат је изазвао бурну дискусију. „Аутентични марксистички” су посебно истицали потребу да се коначно престане са „интелектуалним притисцима”, што је, наводно, одлика Мандићевог реферата. Учесници дискусије (Мирослав Печујић, Владимир Рашковић и др.) приметили су да оптужбе на рачун Олега Мандића и руководства Социолошког друштва нису у складу с професионалном етиком: у борби против догматизма „неомарксистички” су примењивали његове најгоре облике.

Неколико година касније присталице „аутентичног марксизма” успеле су да заузму водеће позиције у Југословенском социолошком друштву, у републичким социолошким удружењима, у часописима и издавачким кућама, што им је омогућило да, пре свега, озбиљно утичу на живот универзитета. Шездесетих година су објављени најважнији радови „аутентичних марксистички”, између осталих: *Филозофија и марксизам* Гаја Петровића (1965); *Између идеала и стварности* Светозара Стојановића

¹⁰⁵ Види: Mandić, O. *Strujanja u našoj sociološkoj teoriji*, sv. 1. Beograd, 1963, str. 14.

Главне фазе и тенденције у развоју социолошке мисли у Југославији

(1969); *Социологија и социјализам* Рудија Супека (1966); *Историја марксизма* Предрага Враничког (1961) и нека друга издања. Како пише југословенски научник Андрија Стојковић, „аутентични марксисти” су покушавали да наметну своју концепцију филозофије као „једину исправну”.¹⁰⁶

Почев од 1964. године у Загребу излази часопис *Праксис* у иностраном (на енглеском, француском и немачком језику) и југословенском издању. У њему су објављивани, између осталог, материјали Корчуланске летње школе која је почела да ради 1963, а окончала своју делатност 1974. године. На окупљањима ове школе и у часопису *Праксис* разрађиван је програм идеолошке коегзистенције различитих филозофских и друштвено-политичких струја. У раду часописа и Корчуланске школе, упоредо с југословенским филозофима и социолозима, учествовали су и буржоаски марксолози и социолози: Алфред Ајер, Костас Акселос, Ернст Блох, Зигмунт Бауман, Еуген Финк, Томас Ботомор, Лисјен Голдман, Ерих Фром, Дејвид Рисман, Јирген Хабермас, Лешек Колаковски, Карел Косик, Анри Лефевр, Херберт Маркузе, Јулијус Стринка. Смисао своје делатности „аутентични марксисти” су видели у томе да „шире активну мирољубиву коегзистенцију и на пољу духа”, а да „аутентични марксизам” ван граница земље представе као „главни ток марксистичке мисли у Југославији”.¹⁰⁷

Живот је показао да је рад Корчуланске школе допринео успостављању савеза између једног дела југословенских научника и буржоаских филозофа и социолога, савеза упереног против дијалектичког и историјског материјализма.¹⁰⁸ Бучно рекламирање „аутентичних марксиста” и часописа *Праксис* од стране буржоаске штампе шездесетих и седамдесетих година и превођење њихових радова на стране језике били су условљени првенствено пропагандним циљевима.

У том периоду је права марксистичка оријентација у социологији априорно почела да се квалификује као „догматизам” и „позитивизам”; социолошка наука у таквом поимању, тврдили

¹⁰⁶ Стојковић, А. „Теорија одраза данас”. *Дијалектика*, бр. 3, 1970, стр. 6.

¹⁰⁷ Види: *Praxis*, бр. 1/2, 1964, стр. 148.

¹⁰⁸ Види: Стојковић, А. „Теорија одраза данас”. *Дијалектика*, бр. 3, 1970.

су „аутентични марксисти”, своди се само на „идеолошко пропагандно оружје”. Присталице „аутентичног марксизма” тежиле су да, отворено изврћући истину, прикажу како се, наводно, совјетска социолошка и филозофска мисао налази у канцама „догматизма”. У том циљу нашироко су покушавали да „реинтерпретирају” Марксово теоријско наслеђе у духу антрополошког хуманизма, под паролом „препорода” правог садржаја марксизма. Аргументујући свој „активистичко-критички став”, они су инсистирали на „темељнијем проучавању Маркса”, свестраном коришћењу хуманистичког наслеђа раног Ђерђа Лукача, нарочито његовог рада *Истїорија и класна свесћ* (1923) и Антонија Грамшија, као и на широкој примени резултата до којих је дошла буржоаска социологија. Посебно су при томе истицали неопходност преиспитивања свих начела материјалистичког схватања историје која су, наводно, застарела. „Критика свега постојећег – кредо је социолошке науке у поимању ’аутентичних марксиста.’”

Заправо се радило о таквом правцу у југословенској социологији на који се у потпуности могу применити речи Владимира Иљича Лењина упућене својевремено берштајнијанству: „[...] нови критички’ правац у социјалдемократији испао је некако одједном сасвим завршен, као Минерва из Јупитерове главе. Што се тиче његове садржине, тај правац није морао ни да се развија, ни да се формира: он је био директно пренет из буржоаске литературе у социјалистичку.”¹⁰⁹

Ревизија основних ставова марксистичко-лењинистичке теорије друштвеног развоја одвијала се под изговором „трагања” за квалитативно новим, посебним путем развоја, који проистиче из конкретних историјских услова и националних специфичности. У томе је, поред осталог, нашала свој одраз и замена концепције стабилности капиталистичког система обновљеним варијантама теорије конвергенције. Ова ревизија тицала се фундаменталних момената. Најважнија противречност савремене епохе – она између капитализма и социјализма – негирана је и супституирана другим противречностима: између бирократије и радника, између технологије и хуманизма, појединца и друштва и др.

¹⁰⁹ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 6, с. 7–8.

Лењиново и Марксово учење о друштвено-економским формацијама и фазама изградње социјалистичког друштва замењивано је теоријом о „јединственом индустријском друштву”. Лењинова теорија социјалистичке револуције негирана је и замењивана „хуманистичком” побуном; истовремено је под утицајем Херберта Маркузеа негирана водећа улога радничке класе и њене партије и преувеличавана улога „критички мислеће интелигенције”.¹¹⁰

Под изговором борбе против „догматизма”, критикују се политика и пракса социјалистичке изградње у СССР-у и другим земљама социјалистичке заједнице. „Историјско искуство после Маркса показало је”, писао је један од поборника „аутентичног марксизма” Светозар Стојановић, „да су капитализму инхерентне две могућности и тенденције – етатистичка и социјалистичка, а не само једна како је он мислио. Епохална дилема: капитализам или социјализам постепено одлази у позадину, а у први план све више избија епохална дилема: етатизам или социјализам.”¹¹¹ Будући да је, према мишљењу овог аутора, у критици буржоаског друштва марксизам наводно већ исцрпео све могућности, сада се његов главни задатак састоји у критици друштва које себе назива социјалистичким. Даље продубљујући анархолибералистичку позицију, представници „аутентичног марксизма” активно су иступали и против марксистичког учења о двама фазама у развоју комунистичког друштва и против марксистичко-лењинистичке теорије о прелазном периоду од капитализма ка комунизму.

Као што је познато, један од фундаменталних ставова марксистичке теорије друштва јесте учење о двама стадијумима комунистичког друштва: први је социјализам, а други – комунизам. Маркс је 1875. године у *Критици Готтској програма* научно утемељио неопходност постојања ових двају стадијума, као и неопходност прелазног периода од капитализма ка социјализму, јер комунистичко друштво „излази управо из капиталистичког друштва”, и стога оно „у сваком погледу, у економском, моралном, духовном, носи на себи младеже старог друштва из чије утробе излази.”¹¹²

¹¹⁰ Види: Stojanović, S. *Između ideala i stvarnosti*. Str. 89.

¹¹¹ *Истио*, стр. 65.

¹¹² Маркс, К., Енгелс, Ф. *Сочинения*. 2-ое изд., т. 19, с. 18.

Владимир Иљич Лењин је с тим у вези писао: „Оно што се обично назива социјализмом, Маркс је назвао 'првим' или нижим стадијумом комунистичког друштва. Пошто средства за производњу постају *заједничка* својина, онда је реч 'комунизам' и овде применљива, ако не заборавимо да ово *није* потпуни комунизам [...] У својој првој фази, у свом првом стадијуму, комунизам још не може бити потпуно економски зрео, потпуно ослобођен традиције или трагова капитализма.”¹¹³

До преласка из социјализма у комунизам долази се развојем националне привреде, повећањем продуктивности рада, јачањем комунистичке свести и даљим напретком у развоју социјалистичке демократије. Историјска пракса Совјетског Савеза и других социјалистичких земаља у потпуности је потврдила исправност овог становишта.

Присталице *Праксиса* покушавале су да изокрену прави смисао овог фундаменталног становишта марксизма. Тако је Гајо Петровић, на пример, тврдио да теорија о постојању двеју фаза комунизма не одговара објективном историјском процесу, има апологетски карактер, те наводно скида одговорност с друштва прелазног периода које се не може сматрати ни социјалистичким ни капиталистичким.¹¹⁴ Иста идеја изражена је и у радовима Предрага Враничког и других присталица „неомарксизма”.¹¹⁵ Овакав приказ друштвеног развоја нема ничег заједничког са стварношћу и из корена противречи марксизму. Директно се игнорише историјска улога и одговорност револуционарних маса, радничке класе, чији је задатак да буде прогресивни креатор преображаја друштва.

Занимљив је и став Михаила Марковића који је изнео следеће закључке: убрзо након победе социјалистичке револуције долази до концентрације политичке власти у рукама малог броја

¹¹³ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 33, с. 98.

¹¹⁴ Уп: Petrović, G. „Birokratski socijalizam”. *Praxis*, br. 3/4, 1971, str. 483–499.

¹¹⁵ Види: Vranicki, P. „Partija i socijalizam”. *Socijalizam*, br. 3, 1978, str. 149; Vranicki, P. *Marksizam i socijalizam*. Zagreb, 1979. Види и: Морозов, С. «История марксизма или история оппортунизма. По поводу книги П. Враничког *История марксизма*». *Критика фальсификаторов истории и теории марксистско-ленинской философии*. Москва, 1979.

људи и човек губи контролу над политичким институцијама. Долази до деперсонализације индивидуе и она постаје елемент масе која некритички и ирационално у свему следи вођу. У том погледу, излагања неких представника „аутентичних марксиста”, упркос њиховој субјективној жељи, можемо посматрати као модерни продужетак ирационалистичких мотива, између осталих, Шопенхауера, Ничеа и Хајдегера. Установе и социјалне институције савременог друштва више се не руководе хуманистичким идеалима и постају саме себи циљ. Сличну апстрактно-идеалистичку оцену друштвених институција, науке и технологије проналазимо и код социјалних филозофа Франкфуртске школе Херберта Маркузеа и Ериха Фрома.

Култ очајања и фаталистичка интерпретација историјског процеса, који су одлика буржоаских социолошких концепција с краја шездесетих година, све више избијају у први план и код југословенских „аутентичних марксиста”. Полазећи од апсолутизације сопственог искуства и супротстављајући га револуционарном искуству других земаља, они су се успротивили социјалистичкој изградњи у Југославији. Будући да нису разумели карактер измењених услова након Другог светског рата и нису усвојили методологију марксистичког учења и његовог стваралачког духа, они су под маском критике марксизма-лењинизма почели да одступају од његове суштине и да прибегавају старом приступу махиста и других ревизиониста.¹¹⁶

Почев од друге половине шездесетих година, „критичка” струја у југословенској социологији све више јача. Притом, предмет пажње све чешће постају питања друштвено-економског развоја земље, уместо општих и теоријских социолошких проблема. С друге стране, многи југословенски социолози се повлаче пред нерешеним теоријским и методолошким проблемима и проналазе уточиште у емпиризму, што доводи до изучавања безначајних проблема изван широког друштвеног контекста.

Критичка делатност групе социолога – представника „апстрактног хуманизма”, достиже свој врхунац 1968. године, када неколицина професора социологије с водећих универзитета у

¹¹⁶ Види: *Комунист*. Београд, 1975, 13. јануар.

земљи стаје на чело студентског покрета (у духу „нових левичара“) у Београду, Загребу и неким другим универзитетским центрима. Године 1967. организован је теоријски симпозијум *Маркс и револуција* у Корчуланској школи, на којем се иза левичарских фраза, како је на то исправно указао Глигорије Зајечарановић, врло често скривао сасвим конкретан десничарски садржај.¹¹⁷ Теорије југословенских „аутентичних марксиста“ нашироко су пропагиране на Западу. Њихове књиге су превођене и објављиване у Западној Немачкој, Аустрији, САД; они су често учествовали у заједничким међународним истраживачким пројектима.

Представници „аутентичног марксизма“, углавном уједињени око часописа *Праксис* и Корчуланске летње школе, доминирали су социолошком науком у земљи до краја седамдесетих година. Након што су „неомарксисти“ и у теорији и у пракси отворено ушли у сукоб са социјалистичким тековинама, постали су објект оштре критике.

Већ је 1966. године у свом раду *Белешке о нашој друштвеној кријици* Едвард Кардељ дао анализу и оцену неких ставова „аутентичног марксизма“, чији представници „сасвим некритички и нашироко отварају врата и критици која свесно ради на рестаурацији ових или оних елемената старог друштва или на конзервирању ових или оних преживелих облика друштвених односа“.¹¹⁸ Крајњи субјективизам и недостатак одговорности према истини, а нарочито према друштвено-историјским интересима радника у социјалистичком друштву – тако је окарактерисао Едвард Кардељ главне идеје „аутентичних марксиста“.¹¹⁹

У Декларацији Градске конференције СК Београда 1968. године (након студентских демонстрација на Београдском универзитету) истицано је да се један број професора с катедара за социологију и филозофију, истомишљеника *Праксиса*, „већ дуже време по својим идеолошким погледима и политичком понашању отворено супротстављао идејно-политичкој линији и принципима СКЈ“.¹²⁰

¹¹⁷ Види: Zaječaranović, G. „Marksizam u današnjoj situaciji“. *Socijalizam*, br. 7/8, 1973.

¹¹⁸ Kardelj, E. *Beleške o našoj društvenoj kritici*. Beograd, 1966, str. 7.

¹¹⁹ *Истїо*, стр. 53.

¹²⁰ *Filozofija*, br. 1, 1969, str. 165.

Ова група професора, каже се у том документу, почев од 1967. године има „све мање теоријских, а све више политичких претензија”, негира водећу улогу радничке класе, инсистира „на политичкој акцији, покушавајући да обезбеди себи водећу улогу и да конституише политички покрет”. Проглашавајући монопол над познавањем и тумачењем марксизма, они су покушавали да доведу у питање марксистички револуционарни карактер теорије, квалификујући је као позитивизам, догматизам и утилитаризам. Са становишта такозваног истинског хуманистичког марксизма, они су водили беспштедну критику процеса и циљева развоја југословенског друштва. Предлагали су „унапређење” политичког система увођењем елемената буржоаске демократије, политичког плурализма и вишепартијског система.¹²¹

Подвргнуте су критици активности професора с Катедре за социологију Београдског универзитета, а неки професори Загребачког, Љубљанског и Сарајевског универзитета искључени су из СКЈ.

Начин формирања „нове” струје у југословенској филозофији и социологији расветљава чланак главног уредника часописа *Социјализам* (орган СКЈ), Најдана Пашића, „Актуелни проблеми наше марксистичке теорије”. „Не треба заборавити”, каже се у њему, „да смо после једног периода коме су основни тон давале тенденције догматске униформности ушли нагло у период научног и теоријског 'laissez-faire-a' у коме су се испојиле тенденције журбаног и грозничавог увоза научне производње, нарочито из развијених капиталистичких земаља Запада. Увожене су, без неког строжег критеријума и селекције, не само поједине научне концепције и истраживачке технике него и комплетне научне дисциплине, са својим теоријским основама, методологијом, па чак и са друштвеном проблематиком која је предмет истраживања. Наша друштвена наука једним својим делом вратила се [...] у положај следбеника и трабанта [...] мисаоних струја које су често изражавале другачије, нашем друштву туђе друштвене односе и идеолошко-класна опредељења.”¹²² Све је то довело, наводи се у

¹²¹ *Истио*, стр. 166.

¹²² Pašić, N. „Aktuelni problemi naše marksističke teorije”. *Socijalizam*, br. 7/8, 1973, str. 757.

чланку, до недовољно критичког преузимања теоријско-методолошких концепата, насталих у другим, често конзервативним друштвеним групама, до преузимања категоријалног апарата и истраживачких техника туђих марксизму, до субјективистичке критике праксе са становишта апстрактне хуманистичке филозофије и социологије.

Ставови социолога „аутентичног марксизма” подвргавани су критици и у другим југословенским новинама и часописима (*Борба, Комунистї, Полиїтика* и др.). У чланку „Левичарска идеологија, а десничарски садржај” Глигорије Зајечарановић је констатовао да су псеудолиберализам и технократизам омогућили појаву многих несоцијалистичких и антимарксистичких идеолошких струја, те игнорисања и негирања марксистичког погледа на свет и класног приступа анализи друштвених појава, апологетике стихијности. Либерализам се спајао с технократским снагама и испољавао елитарне тенденције, ослањајући се на ирационалистичку филозофију (Ниче и др.). Руководећи се у својој анализи методолошким принципима лењинизма, Глигорије Зајечарановић долази до закључка да, услед огромних историјских победа марксизма, његови противници примењују прикривеније облике критике, користе марксистичку терминологију и под велом борбе за „унапређење” и даљи развој теорије покушавају да разложе револуционарну доктрину „изнутра”, да реалном хуманизму супротставе своје апстрактне, спекулативне концепције.¹²³

Значајан допринос борби за чисте идеје марксизма-лењинизма дао је Борис Зихерл. Он је у раду *Енїелс, Лењин и „ауїенїиїчни марксистїи”* подвргао научно заснованој критици присталице „аутентичног марксизма” због њиховог покушаја да погледе Карла Маркса супротставе погледима Фридриха Енгелса и Владимира Иљича Лењина, и да самим тим изнутра подрију револуционарну доктрину. Зихерл је показао теоријску неоснованост таквог покушаја и његову реакционарну идеолошку оријентацију. Заправо се ради о настојању, истицао је он, да се под плаштом борбе против „догматизма” „одбаци сав марксизам, не само Енгелс, Плеханов и Лењин него пре свега сам Маркс, да се он од гласника

¹²³ Види: *Полиїтика*, 1973, 28. јун.

револуционарног пролетаријата претвори у филозофа-антрополога, хуманисту-натуралисту, укратко, апстрактног мислиоца прихватљивог за добар део савремене буржоаске филозофије”.¹²⁴

Погрешне ставове неких југословенских филозофа и социолога више пута је критиковао Јосип Броз Тито. У свом говору, септембра 1972. године, рекао је: „А има класних непријатеља, појединих професора који одлазе у разне европске земље и Америку, држе предавања и добијају доларе и отуда уносе капиталистички дух у нашу земљу. Такви нападају нашу омладину антикомунистичким, антисоцијалистичким, антисамоуправним отровом.” У том говору Јосип Броз Тито је изнео чињеницу о „протеривању Маркса, Енгелса и Лењина из југословенских школа” и позвао да се „марксизам врати” у њих.¹²⁵

Услед широке кампање за стабилизацију политичког и идеолошког живота у земљи, започете седамдесетих година, и под утицајем критике, део представника „аутентичног марксизма” променио је своју оријентацију. Додуше, поједине идеје „аутентичних марксиста” нису искорењене у потпуности у неким слојевима југословенске интелигенције, стога се полемика наставља и данас.

Под утицајем критике, како у Југославији тако и у иностранству, у процесу оштре идеолошке борбе с краја шездесетих и почетка седамдесетих година, настала је криза и отпочео постепени организациони распад ове струје коју југословенски филозофи-марксисти квалификују као „праксеолошки идеализам”. Упоредо с организационим сломом, у радовима бројних представника овог правца појавила се тенденција напуштања најодиознијих „неомарксистичких” ставова. Делимично из опортунистичких разлога, али и због признања постојања кризе и теоријске неоснованости раније прокламованих принципа, у делима написаним средином и крајем седамдесетих година поједини идеолози *Праксиса* настоје да превазиђу „неперспективни” антрополошки субјективизам, да се прилагоде новонасталим околностима, да ревидирају неке

¹²⁴ Zihnerl, B. „Engels, Lenjin i 'autentični marksisti'”. *Socijalizam*, br. 3, 1974, str. 168.

¹²⁵ *Полићика*, 1972, 12. септембар.

своје раније оцене Марксовог, а нарочито Енгелсовог и Лењиновог дела. Прилагођавање „аутентичног марксизма” и његов делимични повратак појединим тезама из концепција које су раније критиковали стварали су некакву основу за извесну „консолидацију” тог правца у југословенској друштвеној мисли. О томе сведочи реиздање радова његових представника крајем седамдесетих година и бучна промоција радова из историје марксизма Предрага Враницког, етичког нихилизма Милана Кангрге, Гаја Петровића и Загорке Голубовић на Западу.

Након опадања утицаја групе „аутентичних марксиста”, седамдесетих година се појавила тенденција формирања некакве „средње”, „умерене” линије, која би се налазила негде између ставова *Праксиса* и принципа дијалектичког материјализма. Представници ове, у суштини „умереније” антрополошко-хуманистичке интерпретације марксистичке филозофије и социологије, разилазили су се с идеолозима *Праксиса* у ставовима о политичким питањима која су се тицала оцене улоге СКЈ и националног питања и иступали су против њихових антисоцијалистичких активности, али су истовремено били сагласни с филозофским погледима праксистичке интерпретације марксизма.

Седамдесетих и почетком осамдесетих година појавило се неколико чланака у којима је покушана анализе развоја југословенске социологије у послератном периоду. У чланку Јосипа Жупанова „Социологија, марксизам и индустријска социологија”¹²⁶ анализирано је стање југословенске социологије у последњој деценији и откривени су главни чиниоци који утичу на њен развој. Према мишљењу аутора, југословенска социологија је седамдесетих година преживљавала кризу која се огледала у смањењу броја социолошких публикација, смањеној професионалној активности, одсуству истраживачких пројеката и пасивности у раду научно-истраживачких секција. С оваквим оценама слаже се и Мирослав Радовановић.¹²⁷

¹²⁶ Županov, J. „Sociologija, marksizam i industrijska sociologija”. *Sociologija*, br. 1/2, 1980, str. 15–24.

¹²⁷ Radovanović, M. „Savremeni sistem sociološke prakseologije”. *Sociologija*, br. 3/4, 1980, str. 313. Radovanović, M. „Formiranje i razvoj sociologije i profesije sociologa u savremenom jugoslovenskom društvu”. *Sociologija*, br. 1/2, 1976.

До кулминације кризе у социологији, према Јосипу Жупанову, долази 1971. године. Током последње деценије, сматра он, није било повољних услова за социолошка истраживања, осим тога, социолошка наука није успела да се научно и идејно „укорени” у друштвеној теорији, а општа социолошка теорија и њене дисциплине нису чиниле јединствену целину. Он је развој социологије у Југославији шездесетих година упоредио с ненормалним растом биљке, кад се круна богато разграна, али се корен не развије довољно. Тиме он објашњава застој у развоју социологије и седамдесетих година.

Критички анализирајући стање у југословенској социологији и изнова промишљајући о њеним задацима и перспективама развоја, југословенски социолози су на свом саветовању 1981. године размотрили проблеме даље сарадње у области социолошких истраживања у земљи. У реферату Радомира Лукића, посвећеном задацима југословенске социологије, дата је општа слика стања у коме се она налазила.¹²⁸ Према његовом мишљењу, југословенска социологија је у свом послератном развоју добро напредовала и постигла значајне успехе све до 1972. године, а онда је уследио њен пад. Лукић то објашњава деловањем трију фактора: личности, организације и друштва. Седамдесетих година, истиче он, почиње својеврсна смена генерација. Старији представници социолошке науке у Југославији, који су својевремено „оживели” социологију, постепено смањују своју активност, а на њихово место долази млада, образована генерација, која на свој начин схвата предмет, методе и задатке социологије, што је резултирало прекидом у континуитету развоја социолошке мисли. Лукић, између осталог, сматра да се експанзија социолошког образовања у земљи, која није била поткрепљена одговарајућим нивоом наставе и координације, такође негативно одразила на развој социолошке науке у Југославији. Дошло је и до промена у раду социолошких институција: шездесетих година је највећа пажња посвећивана теоријским и најважнијим практичним проблемима, а у данашње време, према његовом мишљењу, више пажње се посвећује практичним пословима

¹²⁸ Lukić, R. „O zadacima naše sociologije”. *Sociologija*, br. 3/4, 1981, str. 190–197.

који обезбеђују решавање финансијских питања. Координација међу појединим институцијама практично не постоји. Више се пажње посвећује изради уџбеника и приручника док озбиљних теоријских достигнућа скоро да нема, истиче Лукић.

Према речима Вељка Руса, због неоправданог критицизма, у име апстрактног негирања, социологија је својом „нормативистичком критиком” ушла у конфликт с политиком, што је у великом мери довело до депрофесионализације социолога.¹²⁹

Упркос контрадикторној природи развоја југословенске социолошке науке шездесетих и седамдесетих година, очигледна је чињеница да су социолози Југославије покренули низ актуелних, друштвено важних питања, остварени су значајни успеси у организацији емпиријских истраживања у земљи, као и у развоју појединих социолошких дисциплина. Тих година емпиријска истраживања одлучно су постала део живота југословенског друштва. Индустријализација, урбанизација, вртоглаве промене у социјалној структури друштва, подизање нивоа образовања, сложеност мултинационалних односа, промена положаја жене у породици и друштву, демографски процеси, њихове тенденције и перспективе – анализа свих ових процеса није могла бити извршена само на основу вербалних метода и само на теоријском нивоу. Њихово проучавање морало се ослањати на строго конкретне методе. И заиста, у то време запажа се својеврсна „експлозија” емпиријских истраживања. Један број социолога почиње да се бави квантитативном социологијом с њеним сложеним математичким апаратом и моделовањем, што је сужавало могућности социолошких истраживања, ограничавајући их условима лабораторијског експеримента.

Седамдесетих година интензивније се развијају одређене гране социолошке науке. Углавном се спроводе емпиријска истраживања конкретних проблема и претежно на регионалном и локалном нивоу. Истражују се реални проблеми социјалних разлика, националних односа, запослености становништва, нивоа

¹²⁹ Види: Rus. V. „Jugoslovenska sociologija između politizacije i socijalizacije.” *Sociologija*, br. 3/4, 1981, str. 217.

Главне фазе и тенденције у развоју социолошке мисли у Југославији

образовања и стручности запослених у производњи, проблеми рада, учествовања радника у управљању и др.

Међутим, седамдесетих година је општи ниво активности социолога опао. Ретко се организују научне конференције и симпозијуми. Након 1974. године, кад је одржана теоријска конференција *Регионалне разлике, развој и глобални систем у Југославији*, практично није било сусрета и дискусија све до октобра 1981. године кад је организован симпозијум *Улога социологије у савременом југословенском друштву*.

Последњих година пажњу југословенских социолога закупају углавном општи проблеми социолошке науке и проучавање реалних проблема југословенског друштва. Кад је реч о овом другом нивоу проблема, најинтензивније су разматрана питања противречности, концепције друштвеног развоја, система самоуправљања, социјално-класне структуре и социјалне диференцијације, организације рада, културе итд.

Југословенски социолози су почели да успостављају интензивније међународне везе. Године 1981. Српско социолошко друштво се у Београду састало с румунским социолозима. На том сусрету су размењена искуства у истраживању друштвеног развоја двеју земаља. Посебна пажња била је посвећена питањима која су се тичала система показатеља социјалног развоја, као и проблемима регионалног развоја.

Поглавље II

ТЕОРИЈА, МЕТОДОЛОГИЈА И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

ПРЕДМЕТ СОЦИОЛОГИЈЕ, ЊЕНИ ЗАДАЦИ И ФУНКЦИЈА

У центру пажње марксистичке социолошке науке у последње две деценије налазили су се проблеми предмета социологије и њене структуре. Током многобројних дискусија у СССР-у и другим социјалистичким земљама изношена су различита становишта о предмету и структури марксистичке социолошке науке.¹ Марксистичко-лењинистичка социологија дефинише се као наука „о општим и специфичним законима развоја и функционисања историјски одређених типова друштва – друштвено-економских формација, као наука о механизмима деловања и облицима испољавања ових закона у активностима људи, друштвених група, класа и народа.²

¹ Види: Здравомыслов, А. Г. *Методология и процедура социологических исследований*. Москва, 1969; *О структуре марксистской социологической теории*. Москва, 1970; Андреева, Г. М. «О соотношении микро- и макросоциологии». *Вопросы философии*, 1970, № 7; *Очерки методологии познания социальных явлений*. Москва, 1970; *Проблемы методологии социального исследования*. Ленинград, 1970; Осипов, Г. В. *Теория и практика социологических исследований в СССР*. Москва, 1979; Руткевич, М. Н. *Диалектика и социология*. Москва, 1980; «Предмет и структура социологической науки». *Социологические исследования*, 1980, № 1; Харчев, А. Г. «Предмет и структура социологической науки». *Социологические исследования*, 1981, № 2; Федосеев, П. Н. «К вопросу о предмете марксистско-ленинской социологии». *Социологические исследования*, 1982, № 3.

² *Рабочая книга социолога*. Москва, 1983, с. 8.

Увођење појма о разним нивоима социолошких знања у научне токове позитивно се одразило на развој конкретних социолошких истраживања.³ До данас су установљени следећи нивои: општа социолошка теорија (њену улогу врши историјски материјализам), која проучава друштво као целовиту структуру и најуниверзалније законе његовог функционисања и развоја; специјалне социолошке теорије, које опслужују посебне социолошке дисциплине, чији су предмет проучавања место и улога појединих институција и области друштвеног живота и њихова зависност од друштва у целини; и конкретна емпиријска социолошка истраживања.

Почев од краја педесетих година, кад се социологија формирала као самостална наука, у Југославији започињу живе дискусије о њеном предмету и структури. Ти проблеми су најактивније разматрани током шездесетих година и уско су повезани с идеолошком борбом. У почетку је оштре расправе изазивало питање међуодноса социологије и историјског материјализма (што је било повезано с дефинисањем њеног предмета). Касније су почеле да се воде дискусије у вези с питањима основних функција социолошке науке у социјалистичком друштву и њене улоге, односа између социологије и идеологије, интеракције између теоријског и емпиријског у социолошком истраживању, односа између опште теоријске социологије и посебних социолошких дисциплина.

Током дискусија међу југословенским социолозима о предмету социологије крајем педесетих година издвојила су се, мање-више јасно, два главна становишта: прво – историјски материјализам и марксистичка социологија су једно те исто, и друго – то су различите дисциплине.

Логика расуђивања сводила се углавном на следеће: у првом случају, историјски материјализам је дефинисан у складу са захтевима опште класификације наука. „Нема никаквог оправданог разлога инсистирати на постојању и марксистичке социологије у систему марксистичких друштвених наука упоредо са историјским материјализмом.”⁴ Ако се пак допусти таква могућност,

³ «Социологические исследования: результаты, проблемы и задачи». *Коммунист*, 1980, № 3.

⁴ Lukić, R. *O pojmu sociologije*. Beograd, 1957, str. 26.

онда, према мишљењу поборника тог становишта, остаје нејасно шта је предмет проучавања историјског материјализма, а шта – опште социологије.

Већина југословенских социолога-марксиста у првој послератној фази на историјски материјализам гледа као на марксистичку социологију, на општу филозофско-социолошку теорију друштвених наука. Током даљих дискусија и разматрања овог проблема у Југославији и другим социјалистичким земљама, закључено је да се марксистичка социологија, са становишта њеног предмета, не може поистоветити с историјским материјализмом, јер се социолошко сазнање не може ограничити на анализу деловања свеопштих закона друштвеног развоја већ се мора откривати узајамна повезаност између њих и њиховог испољавања у одређеним сферама друштвеног живота које треба истраживати с позиције конкретне социолошке анализе. Потребне су посебне социолошке теорије које би се односиле на истраживање социјалне структуре друштва, рада, породице, културе итд. Међутим, овај проблем у радовима југословенских социолога-марксиста није увек налазио свој одраз, те је стога остао неразјашњен скуп проблема разних нивоа социолошког сазнања и није увек истицана специфичност социологије у поређењу с другим друштвеним наукама. Међутим, њихов основни став састојао се у томе да је најважнија одлика марксистичке социологије њена целовитост као јединственог историјског система, да је управо у томе разлика између ње и буржоаске социологије, која се одликује одсуством фундаменталне општесоциолошке теорије и постојањем различитих школа и струја.

Велики допринос истраживању питања предмета марксистичке социологије и анализи њеног категоријалног апарата дао је Љубомир Живковић. Полазећи од принципа јединства материјализма и дијалектике, у својој књизи *Теорија социјалног процеса* предочава специфичност људске праксе. Разматрајући структуру сврсисходне људске делатности, он у њој открива преплитање различитих субјективних и објективних елемената: циљева и задатака делатности, средстава за њихову реализацију, саме делатности као јединства циља и плана и, коначно, резултата, тј. промене стварности у складу с постављеним циљем.

Живковић пише: „Социјални процес представља посебан вид природних појава, а специфичност тога процеса огледа се у свесном постављању циља и његовој реализацији. Управо се по томе људска историја квалитативно разликује од историје природе, а људска пракса од свих других природних процеса.”⁵ Људску праксу он дефинише као свесну и планску делатност која се руководи одређеним циљевима и реализује уз помоћ одговарајућих средстава.

Анализирајући људску праксу и приказујући њену специфичност у односу на друге процесе у природи, Љубомир Живковић истиче да циљ делатности проистиче из објективне стварности која га и дефинише, међутим, он није проста репродукција и пасиван одраз стварности (како га приказују „аутентични марксисти”).

Разматрајући проблем идеологије, Љубомир Живковић оповргава наводе оних филозофа који сваку идеологију, па и марксистичко-лењинистичку, сматрају ненаучним, изопаченим обликом друштвене свести. Таква дефиниција, истиче он, тачна је само кад је у питању идеалистичка идеологија, јер је илузија о независности свести од стварности својствена идеализму, али не и материјализму.

Развијајући даље опште ставове Љубомира Живковића и других марксиста, бројни југословенски социолози их конкретизују, прецизирајући предмет и садржај социологије, њен појмовни апарат и место у систему друштвених наука. Критички анализирајући разне дефиниције социологије, Илија Станојчић је дефинише „као науку о људском друштву, његовим облицима и творевинама, која пре свега одређује сам општи појам друштва, изучава опште законе социјалног кретања и развоја преко изучавања глобалних и посебних друштвених структура, тј. усмерену на откривање битних објективних друштвених веза и односа који се успостављају у друштву”.⁶

С тим у вези, циљ социологије и њене задатке он види у изради целовите слике друштва која даје одговоре на питања:

⁵ Живкович, Л. *Теория на социалния процес*. Софиа, 1971, стр. 16.

⁶ Stanojčić, I. *Predmet opšte sociologije*. Beograd, 1984, str. 20.

када настаје људско друштво, које су покретачке снаге његовог развоја, какав је однос између природе и друштва, економске основе друштва и надградње?⁷ Станојчић социологију сматра комплексном науком са сложеном структуром и објашњава то следећим факторима: сложеност друштвене делатности коју социологија проучава и која се не може свести на неку другу „сферу реалности” и комплексношћу метода које она примењује у изучавању свог предмета.⁸

Радомир Лукић је такође покушао да дефинише предмет социологије не супротстављајући је историјском материјализму. Социологију дефинише као „науку о људском друштву која проучава основне законе његовог кретања и развоја, однос између људског друштва на једној и природе и појединаца на другој страни, као и односе између разних друштвених појава и њихову улогу у општем развоју друштва.”⁹ За Лукића је важна чињеница о постојању општих закона развоја, стога је питање назива дисциплине која те законе проучава – историјски материјализам или социологија – за њега од другостепеног значаја.

Разлику између историјског материјализма и социологије Лукић види у томе што историјски материјализам представља теорију помоћу које социологија и друге друштвене науке објашњавају појаве и проверавају истинитост материјалистичког учења у појединим областима друштвеног живота.¹⁰ Као теорија, историјски материјализам је истовремено и метод свих друштвених наука, па и социологије. Будући да представља основу социологије (и других друштвених наука), историјски материјализам је шири од ње (и сваке друге друштвене науке), сматра Лукић; управо стога их не треба поистовећивати. Међутим, он је истовремено и ужи од социологије (и других наука) јер утврђује везу, али не и структуру појава.¹¹

⁷ Види: Stanojčić, I. „Prilog određivanju predmeta opšte sociologije”. *Sociologija*, br. 1, 1960, str. 37.

⁸ *Истио*, стр. 32.

⁹ Види: Lukić, R. *Uvod u sociologiju*. Beograd, 1957, str. 14.

¹⁰ Види: *истио*, стр. 20.

¹¹ Овај став аутор брани и у каснијим делима. Види: Лукић, Р. *Основи социологије*. Београд, 1976. стр. 35–44.

Према Лукићу, предмет проучавања социологије је људско друштво у целини, са својим саставним елементима у њиховој интеракцији. Радомир Лукић предмет социологије, додуше условно, дели на два дела: с једне стране, тврди он, социологија проучава друштво и његов састав, односно друштвену статистику; с друге стране – друштвено кретање (динамику), тј. односе, везе, међуутицај на линији друштво–природа–појединац. Други југословенски аутори проблем односа између „социјалне динамике” и „социјалне статике” такође сматрају једним од централних проблема социологије.¹² Он постоји откад постоји и та наука. Још је Огист Конт разлику међу структурним и историјским приступом сводио углавном на разлику међу „социјалном статиком” и „социјалном динамиком”. Код Конта социјална статика, или „теорија реда и поретка”, за свој предмет има „експериментално и рационално истраживање међуутицаја и реакције између делова друштвеног система”. Његова социјална динамика или „теорија прогреса” проучава „законе развоја друштва”, тежећи да објасни правац „друштвене еволуције”.¹³ Касније је тај проблем дошао до изражаја у функционализму, у чијем су фокусу фактори друштвене интеграције, очување и функционисање друштвених система, док је истраживање друштвених конфликта и, уопште, проблема историјских промена и развоја друштвених система занемарено. Структурални функционализам, који је дуго доминирао у западној друштвеној мисли, губи своју привлачност: седамдесетих година је постала очигледна тенденција удаљавања бројних истраживача од академске теоријске социологије, оличене у именима америчких социолога Парсонса, Лазарсфелда, Мертонa, Хоманса и других.

Разматрајући однос социологије и других друштвених наука, многи југословенски социолози су склони тврдњи да се социологија разликује од њих пре свега по степену своје општости, будући да се друштвене науке међу собом мање разликују по предмету, а више по специфичном приступу његовом проучавању. Међу

¹² Види: Popović, M., Ranković, M. *Teorije i problemi društvenog razvoja*. Beograd, 1981.

¹³ Comte, A. *Cours de philosophie positive*. Paris, 3^e ed. 1869, vol. 3, p. 82–83.

њима је и Илија Станојчић који, анализирајући разлику између социологије и историје или пак социјалне психологије, истиче да се историја бави истраживањем, описивањем и научним објашњавањем појединачних историјских збивања, док социологија омогућава научно објашњење свих изучаваних феномена и процеса. Социјална психологија проучава индивидуалну свест, а у центру њеног интересовања налазе се социјализација и понашање. Социологија пак проучава друштво у његовом тоталитету, тј. најважније објективне социјалне односе, структуру и функције основних форми људског удруживања.¹⁴

Када је реч о статусу посебних социолошких дисциплина, југословенски научници су углавном износили два становишта. Према првом (најчешћем), те дисциплине имају свој посебан научни статус и треба их разликовати од других друштвених наука. Општа социологија, у том случају, треба да се заснива на синтези посебних социолошких дисциплина. Међутим, морају постојати критеријуми за конституисање посебних социологија: њихово издвајање може бити оправдано само у случају где постоје одређене области друштвеног живота као целине које не проучавају друге науке. Управо захваљујући тековинама посебних социолошких дисциплина, социологија је била призната као наука.¹⁵

Према другом становишту (које је, између осталих, заступао и Радомир Лукић), посебне социологије немају статус засебних научних дисциплина у систему наука јер је њихов предмет проучавања истоветан с предметом других друштвених наука. Признање статуса засебних наука посебним социолошким дисциплинама довешће до тога да социологија прогута све друштвене науке. Тада ће свака наука о друштву бити сведена на општу или теоријску социологију.¹⁶

Југословенски социолози-марксисте истицали су у својим радовима да су само материјалистичка дијалектика и марксистичко поимање историје истовремено и општа теорија и општи

¹⁴ Види: Stanojčić, I. *Predmet opšte sociologije*. Str. 152.

¹⁵ *Исто*.

¹⁶ Види: Lukić, R. *Osnovi sociologije*. Beograd, 1959, str. 39. У СССР-у је сличан став о том питању заступао Дмитриј Иванович Чесноков. Види: Чесноков, Д. И. *Исторический материализм и социальные исследования*. Москва, 1967.

метод проучавања социјалних процеса и појава. Многи социолози се придржавају овог или њему блиског становишта. Тако Јоже Горичар у књизи *Основне категорије науке о друштву* посебно наглашава да се марксистичка социологија битно разликује од савремене грађанске социологије која је, према његовом мишљењу, у већини случајева психологистички и субјективистички оријентисана. Историјско-материјалистичко схватање односа између друштва и појединаца представља исходиште за научни приступ овом питању које се раније решавало у складу с механицистичком схемом: или–или, па су се поједина схватања при томе делила на „индивидуалистичка” или „колективистичка”. Марксистичка социологија полази од становишта о дијалектичком јединству друштва и појединца, истиче Јоже Горичар. Он критикује тезу француског социолога Жоржа Гурвича према којој се питање односа појединац–друштво сматра погрешним социолошким проблемом XIX века. Према мишљењу Јоже Горичара, та теза је могућа само ако се социологија постави на објективистички пиједестал и изолује од свих политичких и социјално-политичких настојања, тј. ако се сматра „чистом науком”. А управо је таквом и сматра већина савремених грађанских социолога, пише Јоже Горичар. Међутим, таква је наука немогућа.¹⁷

Анализирајући основне буржоаске концепције друштва (механицистичке, психологистичке, формално-социолошке), југословенски социолози-марксисти су истицали да све оне имају углавном дескриптивни карактер и да у њима нема места за друштвене промене. За разлику од свих ових концепција, марксистичка теорија друштва објашњава свет и разоткрива његове законитости, те стога има огроман практични значај.

Међутим, југословенски аутори у својим радовима не примењују увек критички приступ буржоаским концепцијама. Треба нагласити да је шездесетих година скоро у свим уџбеницима и многим социолошким радовима било поглавља из историје социологије у којима су објективистички изложена питања везана за дефинисање предмета социологије, њених метода и задатака од стране Огиста Конта, Емила Диркема, Жоржа Гурвича,

¹⁷ Види: Goričar, J. *Osnovne kategorije nauke o društvu*. Beograd, 1962, str. 34.

Херберта Спенсера, Леополда фон Визеа, Макса Вебера, Питирима Сорокина, Талкота Парсонса и других социолога XIX и XX века.¹⁸

Када је реч о развоју социологије у XIX веку, југословенски аутори су углавном јединствени у његовим општим оценама. Између осталог, у већини њихових радова присутан је став да су друштвени процеси из средине XIX века условили потребу за изучавањем друштвених односа. Ти процеси су захтевали критички однос према друштвеној стварности и допринели рађању нове научне дисциплине чији је назив први употребио Огист Конт 1839. године. Конституисање социологије као науке хронолошки се подудара с периодом економског и идеолошког јачања буржоазије. „Велика Француска револуција утрошила је своју практичну енергију на политичко ослобођење буржоазије, а своју мисаону енергију на конституирање социологије.” Тиме се може објаснити њен класно ограничени карактер.¹⁹ Социологија је, у извесном смислу, одраз духовне климе капиталистичког друштва. Она има дубоке социјалне корене у материјалном и духовном животу друштва средине и друге половине XIX века. Настала је у периоду „кад после индустријске [прве – *gogala* З. Г.] револуције почиње ера индустријског капитализма, кад је капиталистички начин производње преовладао у свету и кад се у свим значајним земљама буржоазија коначно утврдила на власти као владајућа класа”, кад је постало јасно да с ликвидацијом сталешких привилегија и феудалног поретка нису нестале друштвене разлике и кад је сукоб између конзервативне реакције и радикалне критике друштвених институција и односа изграђених на идеалима Француске револуције достигао свој врхунац.²⁰

Социологија је покушала да пронађе излаз из те кризе, да открије социјалне чиниоце који играју одлучујућу улогу у друштвеном животу, да формулише његове законе. Међутим, буржоаска социологија, због своје класне ограничености, није

¹⁸ Види: Поповић, М. *Savremena sociologija*. Београд, 1960; *Problemi društvene strukture*. Београд, 1967; Милановић, В. *Sociologija*. Београд, 1962; Суpek, Р. *Sociologija*. Загреб, 1964.

¹⁹ Види: Кораћ, В. *Marksov i Engelsov doprinos razvoju nauke o društvu*. Београд, 1958.

²⁰ Goričar, J. *Sociologija i istorijski materijalizam*. Београд, 1957. стр. 3.

могла да изађе на крај са задацима који су стајали пред њом. Критичка оцена методолошких и научних могућности социологије у разоткривању суштине социјалних феномена и процеса показала је њену реалну ограниченост, те се стога одустало од претераних надања која су у њу полагана.

Док су југословенски социолози-марксисте кренули путем даљег разматрања категорија марксистичке социологије и прецизног одређивања њених задатака, улоге и функција, као и путем критике буржоаске социологије, присталице „аутентичног марксизма” негирале су научни карактер историјског материјализма. То их је довело до постепеног одустајања чак и од формалног признавања историјског материјализма, а затим и до отворене супституције историјско-материјалистичке теорије друштвеног развоја разним варијантама буржоаских концепција. Неки од њих су повремено чинили „уступке” буржоаској социологији, док су други некритички преузимали њене основне концепције.”

Код „аутентичних марксиста” није било јединственог приступа дефинисању предмета социологије већ је паралелно постојало више различитих становишта: од потпуног негирања социологије као фундаменталне друштвене науке до „пансоциологизма” и апсолутизације њених могућности. Аргументација поборника ових приступа сводила се на следеће: многи аутори сматрали су појам друштва апстракцијом, фикцијом, као уосталом и опште законе и могућност њиховог изучавања. Они су се залагали за признавање само специфичних закона чије је деловање ограничено одређеном историјском епохом и датим друштвом као целином.²¹ Суштина овог приступа, у чијој основи леже емпиризам и позитивизам, јесте да не постоје општи закони развоја друштва; тврдња да такви закони постоје чиста је спекулација и метафизика. Полазећи од таквог схватања, признају се само специјалне друштвене науке.

Поједини аутори су иступили против марксистичког учења о друштвено-економским формацијама, називајући га

²¹ Види: Đurđev, B. „Prilog pitanju o sociologiji i o njenom odnosu prema istorijskom materijalizmu”. *Pregled*, br. 7/8, 1954, str. 6; Jokanović, V. „Uvod u sociologiju ili paleontologija i etnologija”. *Pregled*, br. 9, 1956, str. 572.

„постмарксистичким”, „ревизионистичким” учењем које наводно није у складу са оригиналним учењем Карла Маркса.²² Појам „друштвено-економска формација” заменили су појмом „епоха”. Треба нагласити да ово становиште није било широко распрострањено и бројни југословенски филозофи и социолози су га више пута критиковали.

Познато је да теорија о друштвено-економским формацијама представља камен темељац марксистичког поимања историјског процеса. Говорећи о доприносу Карла Маркса развоју научне социологије, Владимир Иљич Лењин је писао: „Маркс је ставио тачку на схватање друштва као механичког агрегата појединаца који допушта свакојаке промене по налогу господара (или, свеједно, по налогу друштва и владе), који настаје и мења се случајно, и први је поставио социологију на научно тле, установивши појам друштвено-економских формација као скупа датих производних односа, установивши да је развој таквих формација природно-историјски процес.”²³

Идеја „пансоциологизма” настала је у оквирима буржоаске социологије, а нашла је своје присталице и међу неким југословенским социолозима. Социолози су почели да „уздижу” своју науку изнад других, проглашавали су је „савешћу” и „разумом” епохе, подизали је на ранг панацеје против свих социјалних болести. При томе је брисана свака разлика између марксистичке и буржоаске социологије. С тим у вези, било је позива да социологија „прошири” свој предмет, да обухвати друштвену стварност у њеној тоталности. Њена пак улога дефинисана је врло нејасним фразама: „да теоријски разјасни и осветли могуће путеве друштвене праксе и да открије друштвене снаге способне да понесу револуционарну праксу, али исто тако да у том процесу омогући само-освешћивање и само-ослобађање њених учесника.”²⁴

Осим ових екстремних погледа на предмет социологије, постојао је и читав низ других. Поједини југословенски социолози

²² Види: Đurđev, B. „Dogmatizam u postmarksističkom shvatanju istorije”. *Pregled*, br. 12, 1974.

²³ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 1, с. 139.

²⁴ Види: Golubović, Z. „Tendencije ‘nove sociologije’”. *Sociologija*, br. 2/3, 1978, str. 206.

покушавали су да социологију сведу на прост механички збир свих друштвених наука, без посебног предмета и садржаја, или пак да у њу укључе све оно што не улази у друге друштвене науке.

Упркос тој шароликости ставова, свим представницима „аутентичног марксизма” из шездесетих година својствено је негирање историјског материјализма као опште социолошке теорије и метода. Тих година утицајна група *Праксиса* иступила је против историјског материјализма, сматрајући га „препреком на путу ка спознаји истине”. Представници „аутентичног марксизма” су или потпуно негирали научни карактер историјског материјализма, или су му пак, наступајући с позиција плурализма погледа на свет, додељивали статус једне од могућих струја у науци о друштву. Неки од њих су спор о односу између историјског материјализма и социологије прогласили „излишним”, „наметнутим од стране догматика”. На пример, у социолошком лексикону, под редакцијом Мирка Мартића и Анта Марушића, објављеном 1965. године, историјски материјализам се критикује због тога што, наводно, „нарушава јединство природе и друштва”, као и због „егзегетичког тумачења теза класика”, те „употребе цитата као главних аргумената за истинитост теза”²⁵ Поједине присталице *Праксиса* чак су покушавале да докажу „антихумани” карактер историјског материјализма. На пример, Гајо Петровић, наступајући с позиција антропоцентризма, критикује историјски материјализам због тога што се у њему, наводно, све врти око друштва, услова материјалног живота, производних снага и производних односа, друштвених потреба, и да нема ни речи о човеку. „Кад говоримо о природи”, пише Петровић, „можемо говорити о нужностима, али можемо говорити и о случајностима. Уз помоћ ових појмова можемо успјешно објашњавати природно збивање, али ниједан од ова два појма не може нам много помоћи да објаснимо оно што називамо људским или транснатуралним бићем. Транснатурално људско бивствовање је такав облик бивствовања у којем оно што јест, јест на начин праксе, на начин слободне креативне дјелатности.”²⁶ Наравно, признаје Петровић, и у друштву, и у индивидуал-

²⁵ Види: Marušić, A., Martić, M. *Sociologija*. Zagreb, 1965, str. 114–115.

²⁶ Petrović, G. *Mogućnost čovjeka*. Zagreb, 1969. str. 11.

ном људском животу, у историји, могу се пронаћи и нужности и случајности. Међутим, такво друштво, према његовом мишљењу, никако није „аутентично” већ је „самоотуђено друштво”. Стога, сматра он следећи Маркузеа, будући да се реално социјалистичко друштво још увек није ослободило „примата економске сфере, доминације економских критеријума” при решавању проблема човека, оно никако није „истински” социјалистичко у Марковом смислу те речи и наставља да буде „отуђено друштво”.

Полазећи од тога да су људска слобода и објективне друштвене законитости неспојиве, „аутентични марксисти” поједностављују марксистичко-лењинистичко поимање детерминизма, тврдећи да, ако познавање закона друштвеног развоја пружа могућност предвиђања будућих догађаја, каква је онда улога слободног људског стваралаштва у историји? При таквом схватању, људски поступци, према њиховом мишљењу, само су карике у општем процесу историје, а сам човек је бачен у гротло „гвоздених законитости”.

Под плаштом борбе за одвајање социологије од историјског материјализма, у југословенској социолошкој литератури током више година појмовни апарат марксистичке научне анализе друштвено-историјских процеса и законитости друштвеног развоја (база, надградња, класе и класна борба, друштвено-економска формација итд.) постепено је истискиван и замењиван функционално-психолошким појмовним апаратом (организација, улога, положај, власт, углед, неформалне групе и односи итд.). Све чешће су се чуле тврдње (Загорка Голубовић, Руди Супек) да је појмовни апарат историјског материјализма „застарео” и не може да изађе на крај са савременим проблемима друштвеног развоја. Категорије друштвеног бића, друштвене свести, објективних законитости проглашене су „застарелим” у условима научно-техничког прогреса. Као противтежу марксистичко-лењинистичком учењу, „неомарксисти” су изложили концепцију чије су главне категорије постали пракса и отуђење, тумачени у субјективно-идеалистичком духу, што је схватање људске слободе лишавало социјално-класне детерминисаности, будући да је игнорисало револуционарну праксу радничке класе и замењивало је стваралаштвом апстрактних индивидуума.

На пример, Миладин Животић у раду *Социјалистички хуманизам и југословенска филозофија* објашњава факторе који су утицали на одбацивање дијалектичког и историјског материјализма од стране бројних југословенских социолога и филозофа.²⁷ Историјски материјализам се, према њиховом мишљењу, претворио у теорију која постварену друштвену стварност и независност закона те стварности од човека претвара у универзалну, онтолошку структуру, док се историја објашњава као континуитет узрочно-последичних збивања; теорија одраза, која лежи у основи дијалектичког и историјског материјализма, наводно је сводила слободу на рационалност у оквиру датог система чињеница; одсуство принципа „беспштедне критике свега постојећег” у историјском материјализму наводно је неспојиво с идеалом социјалистичког хуманизма. Осим тога, Миладин Животић сматра да историјски материјализам не пружа адекватну слику економских и социјалних процеса буржоаског друштва и заузима погрешан став о западноевропским „марксистима” као што су Макс Хоркхајмер, Ерих Фром, Херберт Маркузе, Теодор Адорно, Жан-Пол Сартр, Анри Лефевр и др., оптужујући их за „психологизам” и „персонализам”.

Као што видимо, Миладин Животић је набројао све оптужбе које су на рачун историјског материјализма упућивали буржоаски марксолози и совјетолози, под изговором „спасавања” марксизма од његовог догматског изопачења. Животић овде није додао ништа ново.

Питање односа историјског материјализма и социологије имало је не само историјски већ и фундаментални значај и обележило је једну етапу у развоју социолошке науке у Југославији, јер се иза разлика у погледима на предмет социологије скривало мноштво других питања методолошког карактера, између осталог и она која су се тичала њене функције. Група социолога, присталица „аутентичног марксизма”, практично је уз историјски материјализам одбацила сву марксистичко-лењинистичку социологију. Међутим (и то је, према нашем мишљењу, најважније),

²⁷ Види: Životić, M. „Socijalistički humanizam i jugoslovenska filozofija”. *Praxis*, br. 1/2, 1968, str. 111–120.

резултати емпиријских социолошких истраживања потврдили су да таква истраживања могу бити успешна једино ако су заснована на теоријско-методолошкој основи – историјском материјализму. Само су под тим условом конкретне истраживачке методе способне да доведу до правих научних резултата, а не онда када се заснивају на чистом емпиријском приступу који практикује већина буржоаских социолога. То је, са своје стране, допринело конкретизацији задатака и функција историјског материјализма, даљем усавршавању његовог методолошког инструментаријума и ставило на дневни ред истраживање бројних теоријско-методолошких проблема. А присталице „аутентичног марксизма” су то једноставно игнорисале.

Фалсификовање материјалистичког поимања историје од стране „аутентичних марксиста” и супституција револуционарног учења о закономерном карактеру социјализма и класној борби као покретачкој снази друштвеног прогреса либерално-хуманистичком фразеологијом, сваколиким антрополошким и персоналистичким концепцијама отуђења, водили су ка разлагању марксизма у буржоаском плурализму.

Маркс је увек стајао на становишту признавања објективних друштвених законитости и инсистирао на проналажењу објективне материјалне природе свих социјалних процеса. С марксистичког становишта, историјски процес детерминишу, пре свега, материјални услови живота, дијалектичка интеракција између производних снага у развоју и производних односа међу људима. Начин производње материјалног живота условљава процес друштвеног, политичког и духовног живота уопште²⁸ – закључује Карл Маркс. „Историја се”, писао је Фридрих Енгелс, „ствара тако да коначни резултат произилази увек из сукоба многих појединачних воља, при чему свака од тих воља, опет, захваљујући мноштву нарочитих услова живота, постаје оно што јест. Постоје, дакле, безбројне силе које се међусобно укрштају, бескрајна група паралелограма снага, и из тога произилази резултанта – историјски догађај.”²⁹

²⁸ Маркс, К., Енгелс, Ф. *Сочинения*. 2-е изд., т. 27, с. 402.

²⁹ *Истио*, т. 37, стр. 395.

Уједно с тим, Маркс и Енгелс су одлучно иступали против поборника „економског детерминизма” који су узроке свих друштвених промена вулгарно сводили само на економију и економске услове. „Према материјалистичком схватању историје”, писао је Енгелс, „одређујући моменат у историји је у последњој инстанци продукција и репродукција стварног живота.”³⁰ Економски услови образују ону основу, која прожима целокупни развој друштва.

У основе такозваног креативног развоја марксистичке социологије „аутентични марксисти” су поставили три принципа, и то: „деидеологизацију”, „поливаријантност”, и „отвореност”. Њихова суштина, уз извесне варијације, сводила се на одбацавање фундаменталних принципа марксистичке идеологије, на доказивање могућности постојања различитих социологија попут „источне”, „западне”, „креативне”, „хуманистичке”, на „обогаћивање” марксистичке социологије теоријама и концепцијама буржоаске социолошке науке, а у друштвено-политичкој сфери – на брисање разлика између социјалистичког и капиталистичког друштвеног уређења.

У совјетској филозофској и социолошкој литератури те концепције су више пута подвргаване основаној критици и образлагана је њихова теоријска неоснованост.³¹ Исте те концепције биле су у различитим варијантама представљане на Светским социолошким конгресима (VII–X).³²

Руди Супек у књизи *Социологија и социјализам* позива средином шездесетих година на деидеологизацију социологије,

³⁰ *Истїо*, т. 37, стр. 394.

³¹ Види: Савельев, И. М. «Неомарксисты без маски». *Философские науки*, 1970, № 5; Морозов, С. М. «О ревизионистской концепции 'поливариантного марксизма'». *Философские науки*, 1971, № 4; Алексеев, Н. И., Кравченко, Н. И., Плаимак, Е. Г. «Мифы 'этатизма' и социализм без мифов». *Вопросы философии*, 1971, № 5; Брайович, С. М. «Об одной попытке сближения марксизма и экзистенциализма». *Вопросы философии*, 1971, № 7.

³² Види: *Социология и идеология*. Москва, 1969; Здравомыслов, А. Г. «Пути социального развития». *Социологические исследования*, 1978, № 4; Баграмов, Э. «Социология и пути общественного развития». *Коммунист*, 1979, № 2; Голенкова, З. Т., Филиппов, Ф. Р. «Социологическая теория и социальная практика». *Социологические исследования*, 1983, № 1.

примењујући за буржоаску друштвену мисао традиционалан позитивистички приступ супротстављања социологије као науке њеној вредносној оријентацији. Другим речима, социологија, као и свака друга друштвена наука, мора бити ослобођења идеологије која је, према његовом мишљењу, „закочила развитак социологије, социјалне психологије и социјалне антропологије”, што је нужно довело до „догматизма”.³³

Под изговором „деидеологизације социологије”, Руди Супек, Загорка Голубовић и Светозар Стојановић одбацују, у суштини, само марксистичку идеологију и, како је пракса показала, идеологизују је у ситнобуржоаском духу. Вођени тим циљем, они се залажу за идеолошку коегзистенцију, против дељења социологије на марксистичко-лењинистичку и буржоаску. Руди Супек то дељење пореди са средњовековном теоријом о двама истинама. Марксистичко-лењинистичку социологију он назива „догматском концепцијом социологије”. „Догматизам је морао одступити”, пише он, „са својим забрањивањем социологије као науке, али нам је ипак оставио своје ’кукавичје јаје’ – догматску концепцију социологије.”³⁴

Гајо Петровић и Руди Супек су закључили да термин марксистичка социологија наводно „нема никаквог смисла”. Међутим, Владимир Иљич Лењин је заслугу Карла Маркса и Фридриха Енгелса видео у томе што су створили марксистичку науку о друштву и ставили неопходно теоријско оружје у руке пролетаријата, ради реализације социјалистичке револуције. На тај начин, бранећи право на идеолошку коегзистенцију у периоду оштре идеолошке борбе, поједини југословенски социолози су брисали квалитативне разлике између научног марксистичко-лењинистичког погледа на свет и буржоаских филозофских школа и струја, широко отварајући врата за продор идеја и концепција буржоаских социолога у марксистичку социологију.

У основу ставова „аутентичних марксиста” налазила се концепција деидеологизације и трансформације марксизма као револуционарне идеологије радничке класе у „манифестацију

³³ Supek, R. *Sociologija i socijalizam*. Zagreb, 1966, str. 44.

³⁴ *Истио*, стр. 17.

хуманистичког духа савременог човечанства”, која је разрађивана у оквирима буржоаске филозофије и социологије.³⁵ Међутим, испоставило се да је позив на деидеологизацију био само параван за ширење буржоаске идеологије. Југословенски филозоф Милорад Бертолино истицао је да је „парола дезидеологизације била у ствари намењена само борби против марксистичке идеологије, при чему се показивала крајња доброћудност према другим идеологијама које су настојале одмах да попуне тако настале вакууме”.³⁶ Другим речима, под плаштом те пароле одвијао се прелазак с пролетерских позиција на позиције буржоаске идеологије.

Полазећи од лажне дилеме у југословенској социологији – наука или идеологија – „неомарксистички” су одбацили класни приступ на основу тога што је идеологија, будући да увек одражава интересе одређених класа и група, неизбежно субјективна, па самим тим не може претендовати на општезначност и представља лажно сазнање. Полазећи од такве претпоставке, југословенски социолози – присталице *Праксиса*, сматрали су да је основна намена и функција марксистичке социологије „беспштедна критика свега постојећег”. Ту парољу је у својству програмског принципа примењивао часопис *Праксис*. Често се у радовима „аутентичних марксиста” цитирају речи Антонија Лабриоле да у критици друштва треба видети „почетак целокупне социологије”. У противном, тврде присталице *Праксиса*, социологија ће, наводно, бити принуђена да се бави апологетиком постојећег (због чега они и критикују „историјско-материјалистичку, идеологизовану социологију”). При томе поборници оваквог становишта социологију конституишу као једину науку о друштву, ако се има у виду у којој мери је она способна да критички приступи анализи социјалних процеса. Међутим, апсолутизујући критичку функцију социолошке науке и потцењујући уједно њене остале функције – методолошку, научно-сазнајну, идеолошку – бројни југословенски социолози кренули су путем игнорисања класног приступа у проучавању социјалних процеса.

³⁵ Krešić, A. „Nenasilje kao ljudski način opstanka”. *Praxis*, br. 1/2, 1970, str. 154.

³⁶ Bertolino, M. „Pogled na genezu marksističke filozofske misli u Jugoslaviji”. *Dijalektika*, br. 3, 1975, str. 60.

Анализирајући стање у савременој југословенској социологији, Јосип Жупанов сматра да је седамдесетих година у први план избила њена идеолошка функција. То је, сматрао је он, допринело да марксизам наводно престане да се тумачи као оруђе друштвене критике, а социолози су у тој ситуацији престали да се баве истраживачким радом, будући да се нису могли сагласити са ставом да се стваралачки марксизам не односи према властитом друштву као критичка друштвена теорија.³⁷ Анализирајући предмет, задатке и функције социологије, Иван Кувачић у чланку „Што је социологија, чиме се она бави?“ истиче да социолошка наука у савременом свету не може да буде неутрална и објективна. Она све више постаје филозофска, сразмерно томе колико потпуније и дубље спознаје предмет свога проучавања. Стога прави задатак социологије није описивање и анализа онога што је на површини већ проналажење узрока и скривених чинилаца који представљају кључ за разумевање догађаја. Кувачић сматра да су у југословенској социологији седамдесетих година у други план померени истраживачки, аналитички и критички задаци, а да се у први план ставља интегративна функција која доприноси ширењу догматизма. Стога социологија мора имати јасно изражену критичку функцију.³⁸

Као што је познато, оснивачи марксизма су од самог почетка свог теоријског рада своју пажњу посвећивали реалној стварности и односима међу људима у процесу рада и одлучно су критиковали младохегелијанце и „праве социјалисте“, који нису бранили конкретне интересе конкретне класе, већ „интересе људске суштине“, „интересе човека уопште“, који „не постоји у стварности већ у магловитим небесима филозофске фантазије“.³⁹

Заправо се „аутентични марксисти“ враћају теоријским ставовима чију је неоснованост марксизам доказао још у време свог настанка. Њихов критички занос сплашњава на истом месту као и код младохегелијанаца који, према Марковим речима,

³⁷ Види: Županov, J. „Sociologija, marksizam i industrijska sociologija”. *Sociologija*, br. 1/2, 1980, str. 22–23.

³⁸ Kuvacić, I. „Što je sociologija, čime se ona bavi?”. *Sociologija*, br. 3, 1979, str. 217.

³⁹ Маркс, К., Енгелс, Ф. *Сочинения*. 2-е изд., т. 4, с. 452.

претварају критику у „некакво трансцендентно биће”, сматрају себе „не људима који се баве *критиком* већ *критичарима*, који само *између осталој* имају ту несрећу да су људи” и признају „саму једну *стварну* потребу – потребу за теоријском критиком, [...] која сматра себе ’јединим активним елементом историје’”.⁴⁰

С тим у вези чини нам се актуелном и мисао Владимира Иљича Лењина коју је исказао на страницама књиге *Шта да се ради?*. „Ко намерно не затвара очи”, писао је Лењин, „тај мора видети да нови ’критички’ правац у социјализму није ништа друго него нови варијетет опортунизма. И ако о људима судимо не по сјајном мундиру који су они сами обукли, не по ефектном надимку који су они сами узели, него по томе, како они раде и шта у ствари пропагирају, – онда ће постати јасно да ’слобода критике’ јесте слобода опортунистичког правца [...] слобода уношења буржоаских идеја и буржоаских елемената у социјализам.”⁴¹

Разматрајући ово питање, југословенски научник Мирослав Радовановић указује на неоснованост и штетност поистовећивања друштвено-критичке функције социологије и социолошке делатности са антисоцијалистичком делатношћу, којој треба супротставити научно-професионална, идеолошка и друга средства.⁴² „Апстрактни хуманисти” практично су се залагали, како истиче Мирослав Печујлић, за „марксизам без обала”.⁴³

Што се тиче „критичке функције социологије”, она је била апсолутизована од стране „аутентичних марксиста”, који су игнорисали чињеницу да је изградња социјализма сложен историјски процес и да задатак науке није у томе да „руши” оно што политика „гради”, те да не треба да буде с њом „на ратној ноzi” већ да заједничким напорима треба да савладавају препреке на том путу. Апстрактни критицизам „аутентичних марксиста” нема ничег заједничког с револуционарно-критичким духом марксизма у чијој основи увек лежи конкретно-историјски приступ.

⁴⁰ *Истџо*, т. 27, стр. 382.

⁴¹ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 6, с. 9.

⁴² Види: Radovanović, M. „Savremeni sistem sociološke prakseologije”. *Sociologija*, br. 3/4, 1980, str. 315–316.

⁴³ Види: Pečujlić, M. *Sociologija između revolucije i apologije*. Beograd, 1973.

Кад је реч о другим функцијама социологије, између осталих и теоријско-методолошкој, треба рећи да она није довољно разматрана јер је најчешће повезивана са историјским материјализмом, а њега су „неомарксисти” одбацили. На том плану више је пажње посвећивано примењеној функцији социологије јер су емпиријска истраживања спровођена у свим сферама друштвеног живота и у оквиру посебних социолошких дисциплина. Југословенски социолози истичу и то да је у Југославији седамдесетих година сукоб између социологије и политике довео до депрофесионализације дела социолога.⁴⁴ На тај начин, постепено је бивао све већи јаз између социологије и филозофије, коју су „неомарксисти” свели на импликације из субјективистичких схватања праксе, сведене на духовну активност субјекта.

Ограничавање сфере социологије, било на само општетеоријски или само емпиријски ниво, сужавало је предмет истраживања и смањивало валидност њихових резултата. Имајући то у виду, Радомир Лукић истиче важност и неопходност дубоке анализе теоријских питања социолошке науке, будући да „ми још нисмо јасно ни теоријски продубљено одредили ни појам социологије ни утврдили њене основне законитости”.⁴⁵ Он пише о томе да се југословенски социолози и даље колебају између „упрошћеног марксистичког схватања и више или мање (не)успелих покушаја синтезе марксистичких основних ставова и резултата тзв. буржоаске или социологије у ужем смислу”, заборављајући да без теорије нема ни науке, ни њене успешне примене.⁴⁶

Неопходност комбиновања емпиријских истраживања и теоријске анализе добијених података доказана је кроз развој социологије. Ограничавање њене сфере на чисту емпирију или апстрактну теорију носи негативне последице по науку.

⁴⁴ Види: Rus, V. „Jugoslovenska sociologija između politizacije i socijalizacije”. *Sociologija*, br. 3/4, 1981, str. 223.

⁴⁵ Lukić, R. „O zadacima naše sociologije”. *Sociologija*, br. 3/4, 1981, str. 195.

⁴⁶ Исто.

ПИТАЊА ТЕОРИЈЕ И МЕТОДОЛОГИЈЕ СОЦИОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Питања развоја социологије као друштвене науке и специфичности њених метода дошла су готово истовремено на дневни ред пред социологе различитих европских земаља па и Југославије. Покренуле су их како логика развоја методологије научног сазнања тако и сложеност процеса који се одвијају у друштвеном животу и социјално-класној структури друштва, које нису увек могле пронаћи адекватно решење без развоја категоријалног апарата и методологије.

Међу радовима водећих југословенских социолога, посвећеним теоријско-методолошким питањима, ваља поменути капитално дело Војина Милића *Социолошки метод* у којем су посебно занимљива поглавља у којима он анализира основне представе о методу у историји социологије и савременој социолошкој науци.⁴⁷ Овом истом питању посвећени су и радови: *Проблеми друштвене стїруктїуре* Михаила Поповића, *Проблеми социолошкої метода* Михаила Ђурића, *Марксизам и функционализам* и *Знаност и друштїиво* Ивана Кувачића, *Критїика социолошке методје* Ђура Шушњића, *Теорије и проблемї друштївеної развоја* Миодрага Ранковића и Михаила Поповића, *Основи методологїје друштївених наука* Богдана Шешића⁴⁸ као и бројни чланци у периодичним издањима. У свим уџбеницима из социологије и радовима о појединим социолошким проблемима аутори се у већој или мањој мери баве питањима методологије. Разлике у схватању социолошке теорије и метода међу југословенским социолозима условљене су њиховим поимањем предмета, задатака и функција социологије.

Треба истаћи и то да су дискусије о методолошким проблемима више пута вођене на састанцима Југословенског социолошког

⁴⁷ Milić, V. *Sociološki metod*. Beograd, 1965; 2. izd. 1978.

⁴⁸ Види: Popović, M. *Problemi društvene strukture*. Beograd, 1967; 2. izd., 1974; Đurić, M. *Problemi sociološkog metoda*. Beograd, 1962; Kuvačić, I. *Marksiizam i funkcionalizam*. Beograd, 1970; Kuvačić, I. *Znanost i društvo*. Zagreb, 1977; Šušnjić, Đ. *Kritika sociološke metode*. Niš, 1973; Popović, M., Ranković, M. *Teorije i problemi društvenog razvoja*. Beograd, 1981; Šešić, B. *Osnovi metodologije društvenih nauka*. Beograd, 1982.

друштва, на симпозијумима, али и у штампи. Највећу пажњу социолога привлачила је марксистичка социолошка литература. Веома су активно изучавани радови Карла Маркса, Фридриха Енгелса, Владимира Иљича Лењина, као и иностраних марксиста. С тог аспекта су и разматрани проблеми метода и методологије научног сазнања. У периодичним и академским издањима питања марксизма као теорије и његове савремене праксе била су на првом месту. Доказ за то је, између осталог, и покретање часописа *Марксизам у свету* који је у Југославији, почев од 1973. године, излазио сваког месеца и у којем су објављивани преводи књига и стране периодике.⁴⁹

Поред радова из марксизма, пажњу југословенских социолога привлаче и друге социолошке школе и струје. Још у предратној Југославији установљена је традиција упознавања научне јавности и широког круга читалаца с бројним иностраним радовима из социологије и других друштвених наука. Након Другог светског рата та традиција је настављена. Објављени су преводи дела Вебера, Диркема, Гурвича, Малиновског, Тојнбија, Ничеа и др. аутора, за која су написани обимни предговори и поговори. Објављују се бројна монографска истраживања из историје социологије, између осталих и *Социологија Макса Вебера* Михаила Ђурића, *Сен-Симон и Ојисџ Конџ Анта Фиаменга*, *Маркс и савремена социологија* Вељка Кораћа, *Историја њолиџичких и ѡравних џеорија* Радомира Лукића, *Преџлед развоја ѡрађанске социолошке џеорије* Владимира Милановића, *Савремена социологија* Михаила Поповића, *Преџлед социолошких џеорија* Јожа Горичара и др.⁵⁰

У часопису *Социологија* и другим часописима из друштвених наука редовно се објављују чланци посвећени анализи савремене марксистичке и немарксистичке социологије. Овоме треба

⁴⁹ Види, на пример: *Marksizam u svetu*, br. 5, 1982. (посвећен актуелним проблемима државе); *Marksizam u svetu*, br. 8, 1980. (разматрају се проблеми класа, интереса, власти).

⁵⁰ Ђурић, М. *Sociologija M. Vebera*. Zagreb, 1954; Fiamengo, A. *Saint-Simon i Auguste Komte*. Zagreb, 1966; Korać, V. *Marks i savremena sociologija*. Beograd, 1968; Lukić, R. *Istorija političkih i pravnih teorija*. Beograd, 1956; Milanović, V. *Pregled razvoja građanske sociološke teorije*. Beograd, 1964; Popović, M. *Savremena sociologija*. Beograd, 1973; Goričar, J. *Pregled socioloških teorija*. Beograd, 1969.

додати и чињеницу да су југословенски социолози шездесетих година активно радили на међународним пројектима, док су истовремено инострани социолози учествовали у емпиријским истраживањима у Југославији.

Југословенски аутори су износили различита становишта о односу између теорије и методологије социолошких истраживања. У зависности од односа југословенских социолога према историјском материјализму као општесоциолошком методу, условно се могу издвојити различити приступи у којима преовладавају елементи или дијалектичко-материјалистичког, или структурно-функционалног, или антрополошког метода.

У низу случајева запажа се својеврсно преплитање ових метода и терминолошка нејасност, што је знатно компликовало рад истраживача. Тим поводом је у уредничком чланку⁵¹ часописа *Комунист* (орган СКЈ) истицано: „Данас се у југословенској друштвеној пракси срећемо с разним интерпретацијама марксизма за које је на први поглед тешко рећи јесу ли марксистичке или нису. У време експлозије либерализма код нас су се појавиле многобројне теорије чији су носиоци тврдили да су марксистичке, па су чак изјављивали да управо оне представљају најпрогресивнији развој филозофије у Југославији. Међутим, оне се у последње време у друштвеној пракси оцењују као несумњиво немарксистичке, као очигледно удаљавање од правог марксизма.”⁵²

Југословенски социолози-марксистички су током читавог послератног периода заговарали дијалектичко-материјалистички метод и залагали се за јединство дијалектичког и историјског материјализма, историјског и логичког метода. Они су на креативан начин користили марксистичко-лењинистичко наслеђе у анализи проблема друштвеног развоја и методологије социолошких истраживања, као и у критици буржоаских социолога.⁵³ У њиховим радовима је предочена ограниченост

⁵¹ Будући да нам примарни извор на српском језику није био доступан, цитирани фрагмент текста представља наш превод с руског језика, те стога може да се незнатно разликује од изворног (*прим. прев.*).

⁵² Види: *Комунист*. Београд, 1974, 11. март.

⁵³ Види, на пример, радове: Zihelr, B. Engels, „Lenjin i 'autentični marksisti'”. *Socijalizam*, br. 3, 1974; Živković, Lj. *Društvena nadgradnja*. Zagreb, 1960; Raško-

других развојних концепција. У механицистичким теоријама човек представља један вид астрономског система и развија се по принципу „социјалне механике” (Хобс, Декарт); у биолошким – људско друштво се посматра као људски организам (Спенсер, Лилијенфелд); у психолошким – свести и психи се приписује одлучујући значај у објашњавању друштвених појава (Ле Бон, Тард, Вебер, Фројд, Макдугал и др.); у формално-социолошким – у први план се поставља изучавање форми друштвеног живота група и појединаца, независно од њихове садржине, и игнорише се узрочно-последична условљеност форме и садржине (Леополд фон Визе, Тенис, Зимел); дескриптивне теорије представљају логичан наставак формално-социолошких теорија.

За разлику од ових теорија у којима нема места за друштвене промене – истиче, између осталог, Рашковић – марксистичка наука о друштву објашњава свет и разоткрива његове законитости са циљем промене у позитивном смеру и стога има огромну практичну вредност. С тог становишта, целокупна историја људског друштва у својој основи представља историју односа између човека и природе, с једне, и историју класних односа (осим првобитне људске заједнице), с друге стране.⁵⁴

Захваљујући раду, производној делатности и производњи и усавршавању средстава за рад, човек се развијао и мењао у биолошком и у друштвеном погледу. Тај моменат нарочито истичу социолози-марксисте, јер неки „аутентични марксисте” тврде да је марксистичко схватање човека вулгарно-економско. „Економском фактору” они супротстављају праксу као слободно стваралачко деловање. Тако Гајо Петровић у књизи *Филозофија и марксизам* пише: „Схваћање човјека као економске животиње, односно животиње која прави оруђа [a toolmaking animal – *dogala* З. Г.] очигледно се не слаже са схваћањем човјека као бића праксе.”⁵⁵ Овде је пракса као „слободна стваралачка делатност” супротстављена економском фактору као одлучујућем. Владимир Рашковић показује неодрживост овог становишта.

vić, V. „Lenjin o sadržinskoj određenosti naučne sociologije u sociološkoj analizi osnovnih problema razvitka društva”. *Ekonomski anali*. Beograd, 1974.

⁵⁴ Види: Rašković, V. *Sociologija*. Beograd, 1971, str. 40.

⁵⁵ Petrović, G. *Filozofija i marksizam*. Zagreb, 1965, str. 119.

„Управо у том смислу да је човек 'a toolmaking animal' рељефно су сконцентрисане све компоненте суштинске идентичности и разлике између човека и животиње [...] Али супротно томе, то је животиња посебне врсте која прави оруђа рада, што иначе не чине остале животиње. А то и разликује човека од свих осталих животиња [...] То изражава битну – уз рад и свест – одлику човека и чини га у суштини човеком.”⁵⁶

Борис Зихерл је у свом чланку „Историјски материјализам и социологија” истицао да покушај стварања јаза између социологије као друштвене науке и социјалне филозофије представља једну од главних тенденција савремене буржоаске социологије.⁵⁷ Та тенденција је нашла одраз у покушају појединих југословенских социолога, који су себе сматрали марксистима, да разграниче област социологије као посебне науке и историјски материјализам, који су схватили само као филозофију друштвених наука. Зихерл с тим у вези доказује да, као прво, тежње неких савремених социолога ка такозваној чистој научности и објективности нису нове, напротив, такве тежње су својствене читавој буржоаској социологији, почев од Конта; као друго, сви савремени социолози, без изузетка, представници су одређених филозофских идеја. Анализирајући радове бројних буржоаских социолога – Конта, Диркема, Гумпловича, Зимела и других – Зихерл се позива на речи Георгија Плеханова: „Треба критиковати зналачки, тј. разумевајући оно што критикујеш. Критиковати дати метод научног истраживања – значи утврдити у којој је мери он погодан за откривање узрочних веза међу појавама. То се пак може утврдити само посредством искуства, тј. применом тог метода. Критиковати историјски материјализам – значи покушати применити Марксов и Енгелсов метод у изучавању историјског развоја човечанства. Само се на тај начин и могу открити јаке и слабе стране тог метода.” *The proof of the pudding is in the eating*⁵⁸, – рекао је Енгелс, појашњавајући своју теорију сазнања. То остаје потпуно тачно и када се примени на

⁵⁶ Rašković, V. *Sociologija*. Beograd, 1971, str. 41.

⁵⁷ Види: Zihrel, B. *Včeraj in danes*. Ljubljana, 1974, str. 147.

⁵⁸ Пудинг се доказује тако што се једе.

историјски материјализам. Да бисте критиковали то јело, морате га пробати. Да бисте окусили Марксов и Енгелсов метод, морате умети да га примењујете. А његова зналачка примена претпоставља неупоредиво озбиљнију научну припремљеност и далеко напорнији мисаони рад од псеудокритичког лаппрадања на тему 'једностраности' марксизма."⁵⁹

Широки круг проблема логичко-методолошког карактера разматра се у раду Богдана Шешића *Основи методологије друштвених наука*: однос теорије и метода, противречности у научном сазнању и путеви њиховог превазилажења, могућности научног сазнања и разумевања стварности, улога и функције језика науке. Ослањајући се на радове Маркса, Енгелса и Лењина и истичући фундаментални значај дијалектичког јединства логичког и историјског метода, аутор конкретизује дијалектику општег, посебног и појединачног, разматра марксистички метод сазнања као интегралну дијалектичку теорију анализе и синтезе. У анализи проблема научно-сазнајног процеса он разоткрива односе међу чињеницама и теоријом, научним законом и његовим тумачењем, научним открићем и предвиђањем.

Богдан Шешић подвргава снажној критици позитивистички метод (Емила Диркема, Огиста Конта, логичких емпириста), аксиолошке методе (Вилхелма Дилтаја, Хајнриха Рикерта, Макса Вебера), компаративни метод, савремене методе структурализма и функционализма (Роберта Мертона, Парсонса и др.). Он предочава једностраност анализираних концепција и огромну предност марксистичког конкретно-историјског дијалектичког метода и илуструје то примерима из конкретних наука и друштвеног живота. Шешић закључује да буржоаска друштвена наука није у стању да реши проблеме зато што је њен полазни методолошки принцип погрешан.

Шездесетих година поједини југословенски социолози су покушавали да развију марксизам путем његовог сједињавања са структурно-функционалним методом (иако себе нису сматрали његовим присталицама). Примењивали су га под паролом

⁵⁹ Плеханов, Г. В. *Избранные философские произведения*. В 3-х т. Москва, 1957, т. 3, стр. 184.

„развијања” Марксове теорије, инсистирајући на „обогаћивању” друштвених наука путем „синтезе” марксизма и функционализма, или су се ослањали на тај приступ при спровођењу емпиријских истраживања. Тако је Михаило Ђурић у раду *Проблеми социолошкој методџа* покушао да „превазиђе” теоријску „једностраност” марксизма његовим повезивањем с функционализмом. Према његовом мишљењу, Марксов теоријски приступ наводно је „сасвим у духу основних тачака од којих се састоји програм функционалне анализе”.⁶⁰ Попут Роберта Мертонa, Алвина Голднера и других, Михаило Ђурић је доказивао да је могуће „очистити” функционалистичку теорију од њене ограничености у виду органицизма, телеологизма, статичности и, самим тим, изградити функционалистички приступ који може постати најуниверзалнији теоријски оквир за социолошко изучавање друштвених појава. У том светлу следи и природан закључак до којег аутор долази: „Ако се једном већ призна да је основна разлика између функционализма и Марксовог схватања првенствено методолошке природе, тј. да се она најпре огледа у томе што ова схватања прилазе проучавању друштвеног система са различитих страна, онда се неопходност њиховог повезивања и, у исти мах, могућност стварања једног јединственог теоријског оквира за социолошко проучавање друштвених појава, намеће сама од себе.”⁶¹

Било је и других аутора који су допуштали, мада много опрезније, могућност „синтезе” или зближавања марксизма и функционализма (Иван Кувачић, Михаило Поповић, Војин Милић) или пак, у крајњој мери, могућност примене функционализма у марксизму. Ово гледиште заступа Мирослав Печујлић који је предложио „креативно” међусобно допуњавање ових метода. Марксизам и функционализам, пише он у својој књизи *Хоризонти револуције*, нису теоријски неспојиви већ су међусобно комплементарни у оквиру ширег теоријског оквира.⁶²

Михаило Поповић у књизи *Проблеми друштвене структури* издаваја и описује најуниверзалније приступе који се примењују

⁶⁰ Ђурић, М. *Проблеми социолошког метода*. Београд, 1962, стр. 296.

⁶¹ *Истїо*, стр. 294.

⁶² Види: Пећујлић, М. *Horizonti revolucije*. Београд, 1970, стр. 41.

у социологији и доказује неопходност обједињавања „свих” тих приступа. С његовог становишта, структурна и функционална анализа друштвене појаве не врши се обавезно у оквиру структуралног функционализма као једностране теоријске оријентације, која не узима у обзир процесе попут конфликтних ситуација, друштвених сукоба и дезинтеграције. А примена каузално-генетичког приступа не значи самим тим примену историјског материјализма као најтачније теорије која највише одговара том приступу. Према његовом мишљењу, термин „функционализам” одговара једино као назив за „функционалистичку теорију”, али не и за функционалну анализу, односно функционални приступ социолошким проблемима уопште.

Поповић трага за зрном рационалног у функционализму и проналази га у функционалном приступу који а priori сматра научним, независно од било какве теорије и погледа на свет. Да ли ће резултати тог приступа бити научни, нипошто не зависи од теорије нити од метода, сматра он. Међутим, не може постојати било какав приступ који би био научни, а да не зависи од вредносних ставова истраживача, јер одабир чињеница умногоме зависи управо од тих ставова. Поповић се бави само једном страном сложеног дијалектичког процеса – узајамном везом између чињенице и уопштавања, не обраћајући пажњу на другу, не мање важну страну. Општи приступ он дефинише као мисаону тачку посматрања и анализе са које се види одређено поље или област научних проблема који се издвајају од осталих у циљу теоријског објашњења. „Теоријски систем, или оријентација уколико теорија није довољно систематизована јесте одређен, мање или више повезан скуп општих принципа, којима се настоји да се објасне елементи и односи у оквиру одређеног поља теоријског посматрања.”⁶³

Према томе, теоријски систем је често ужи од одговарајућег општег приступа. Поповић сматра да једна социолошка теорија најчешће није у стању да обухвати све елементе и односе у оквиру одговарајућег поља теоријског посматрања. Међутим, и општи научни приступ не значи неограничену, интегралну могућност

⁶³ Popović, M. *Problemi društvene strukture*. 1974, str. 20, 21.

научног посматрања. „Општи приступ је мисаона перспектива, а ни из једне перспективе се не види предмет у целини”⁶⁴, пише Поповић.

Није тешко запазити да он акценат ставља на чињеницу да је теоријски систем увек ужи од одговарајућег општег приступа. Међутим, Михаило Поповић не увиђа принципијелне разлике између историјског материјализма као погледа на свет и методологије и других социолошких теорија, посматрајући га као једну од могућих „оријентација” (чак не систем јер „теорија није довољно систематизована”).

Природно, намеће се још једно питање – којем методу дати предност у анализи социјалних процеса и појава? Поповић најважнијим сматра историјски приступ који допуњује антрополошким (који, додуше, није јасно дефинисао) и упоређује њихове могућности с могућностима функционалног приступа. Док је при функционалном приступу референтни оквир посматрања глобални друштвени систем и његове границе простирања и деловања, дотле историјски приступ има другачији референтни оквир – историјски континуум у којем се смењују социјални системи један за другим. Према Поповићевом мишљењу, историјски приступ је динамичан не само зато што усредсређује пажњу првенствено на проучавање значајних социјалних промена унутар система већ и стога што се из његове историјске перспективе друштвено-економске формације виде као пролазне историјске целине. Међу социолошким проблемима појављују се и такви који при функционалном приступу нису били уочљиви: питање покретачких снага историјског развоја, питање општих закона друштвеног развоја, проблеми прогреса и регреса, преображаја једне формације у другу.

При функционалном приступу поставља се питање функционалности социјалних институција, процеса или механизма као делова у односу на глобални друштвени систем. Проблем функционалности последњи остаје ван оквира функционалне анализе. Једино се из перспективе историјског континуума може јавити питање историјске „функционалности” друштвеног система у целини.

⁶⁴ *Истїо*, стр. 20.

Касније се у књизи Михаила Поповића и Миодрага Ранковића *Теорије и проблеми друштвеног развоја* истиче да се спор између марксизма и функционализма води на три нивоа: а) као идеолошки сукоб двеју парадигми, где није могуће трагати за рационалним решењима; б) на теоријском нивоу, где је могуће указати на једностраност и недостатке и искористити све што је позитивно из сваког од тих приступа; в) на општеметодолошком нивоу спор проистиче из теоријског приступа и испољава се у примени структурно-функционалне анализе система на плану њиховог очувања и функционисања и историјске анализе промена тих система. Излаз из те ситуације аутори виде у „дијалектичком спајању структурно-функционалне и историјске анализе друштвених појава и процеса”.⁶⁵

Међутим, у изучавању друштвених промена и процеса Михаило Поповић полази од основних принципа и категорија материјалистичког поимања историје, истичући притом да развој друштвено-економских формација има динамички карактер и да се свака следећа друштвено-економска формација развија брже од претходне, будући да долази до акумулисања материјалног и духовног богатства. Аргументовано критикујући различите буржоаске теорије развоја, Поповић примећује да све оне за основу историјске типологије друштва узимају карактер технологије, а не својине, настојећи самим тим да у оквиру теорије конвергенције приближе различите типове друштвених система.

Главни закључак до којег Поповић долази јесте недовољна теоријска развијеност савремене социологије уопште, како марксистички оријентисане тако и немарксистичке. Научну објективност социолошких истраживања он повезује с њиховом критичком усмереношћу.⁶⁶

С тим у вези умесно је сетити се Лењинове мисли: „Материјалиста се”, пише он, „не ограничава на то да покаже нужност процеса него објашњава каква друштвено-економска формација даје овом процесу садржину, *каква класа* одређује ову нужност

⁶⁵ Popović, M., Ranković, M. *Teorije i problemi društvenog razvoja*. Beograd, 1981, str. 302.

⁶⁶ Види: Popović, M. „‘Revolucionarna’ i ‘konzervativna’ sociologija”. *Sociologija*, br. 3/4, 1981, str. 235.

[...] С друге стране, материјализам такорећи укључује партијност, јер при сваком оцењивању догађаја захтева да се директно и отворено поставимо на становиште одређене друштвене групе.⁶⁷

Пажљива анализа показује да се напори поборника функционалног приступа у суштини своде на покушај подвођења марксизма под функционализам. Таква синтеза у методу принципијелно је немогућа, о чему сведоче радови „неомарксиста” на Западу. Упркос томе, покушаји се настављају. Тако је током низа година у југословенској друштвенонаучној литератури појмовни апарат марксистичке научне анализе друштвено-историјских процеса и законитости друштвеног развоја (база, надградња, класе итд.) постепено потискиван и замењиван функционално-психолошким појмовним апаратом чије порекло сеже до Макса Вебера и Талкота Парсонса (организација, улога, власт, углед, статус итд.). Па ипак, наравно, није дошло ни до какве „синтезе”.

Чини нам се да се један од гносеолошких разлога који доводе до настанка оваквих приступа састоји у следећем: давно се у буржоаској науци формирало мишљење да је марксизам само економско учење. Овакво становиште било је распрострањено међу теоретичарима Друге интернационале који су из марксизма искључивали дијалектику, учење о свеобухватном развоју. Још је Лењин нанео ударац оваквом схватању марксизма. Међутим, до данас међу буржоаским филозофима и социолозима срећемо овакво поимање историјског материјализма као економског фатализма.

Шездесетих година неки југословенски социолози су покушали да заснују нови, такозвани антрополошки метод у социологији. О томе су писали Загорка Пешић Голубовић, Руди Супек, Иван Кувачић и други научници. У основи њихових радова лежи од Фрома позајмљена идеја подсвесног као фактора „повезивања” Марксове теорије с Фројдовом психоанализом. Централно место у тим радовима заузела је категорија отуђења, тумачена у апстрактно-идеалистичком духу, која је требало да реши све проблеме (а ниједан није решила). Код ових аутора изоловани појединац је супротстављен друштву, независно од карактера друштвеног уређења, а отуђење се посматра као вечна и неуништива

⁶⁷ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 1, с. 418–419.

појава која се све више продубљује развојем науке и технике. Друштво и колектив се објашњавају као фактор који ограничава и руши стваралачки принцип, који је, наводно, „исконска одлика личности”.⁶⁸ Код Рудија Супека, Загорке Пешић Голубовић и других југословенских социолога спајање антропологизма и психоанализе Сигмунда Фројда лежи у основи њиховог схватања социолошког метода. То своје становиште Пешић Голубовић је изложила у радовима *Антропологија као друштвена наука и Проблеми савремене теорије личности*.⁶⁹ Предмет нове науке, према мишљењу Загорке Пешић Голубовић, јесте жив, активан човек који размишља, машта, осећа и на посебан начин доживљава своју средину, тј. свој унутрашњи свет изван друштвених институција и механизма. Ако се човек одвоји управо од онога што га чини човеком, Пешић Голубовић као резултат не добија „живог” и „конкретног” већ, у ништа мањој мери него код егзистенцијалиста и персоналиста, апстрактног човека. Даљи развој марксистичке теорије личности она види у синтези марксизма, персонализма и фројдизма.

Иван Кувачић је такође склон преувеличавању врлина антрополошког приступа и супротставља га историјском материјализму. Он пише да је, наводно, „савремена водећа социолошка мисао [...] свој врхунац достигла управо код оних аутора који су, не напуштајући реално тло економских услова, усмјерили своју дјелатност на подручје антропологије и социјалне психологије”. Он је убеђен у то да „свако истинско социолошко разматрање нужно полази од антрополошких ставова као од своје основе”.⁷⁰ Заиста, у историји социологије постојало је мноштво антрополошких теорија које су тежиле да објасне друштво полазећи од апстрактно схваћене „људске природе” и појединих одлика човека – инстинката, жеља, интересовања итд. (сетимо се француских материјалиста Хелвецијуса, Дидроа, Холбаха).

⁶⁸ Види: Supek, R. „Humanizam i naturalizam”. *Humanizam i socijalizam*. Zagreb, 1965, str. 64.

⁶⁹ Види: Pešić-Golubović, Z. *Antropologija kao društvena nauka*. Beograd, 1967; Pešić-Golubović, Z. *Problemi savremene teorije ličnosti*. Beograd, 1966.

⁷⁰ Kuvačić, I. „Prilog metodologiji kompleksnog proučavanja društvenih pojava”. *Sociologija*, br. 2, 1965, str. 28, 32.

Упркос својој неисторичности, они су ипак за своје време били прогресивни: човек није само резултат постојећих друштвених односа већ, напротив, ти односи зависе од одређених људских особина и делатности. Људска делатност је једини могући начин постојања и развоја историјске стварности.⁷¹

Ако схватимо шта се подразумева под „антрополошким” методом, онда ће се читаво питање свести на то да се сви проблеми посматрају из угла конкретног човека и његових интереса. Нема сумње да становиште конкретног човека, а не некакве апстракције, треба да буде основно у друштвеној науци. Међутим, читава ствар је у томе што се проблематика човека може адекватно анализирати ако се посматра кроз призму интереса појединих класа и друштвених група. Управо ту најважнију страну проблема, на коју су указивали Маркс, Енгелс и Лењин и којом су се бавили њихови следбеници, „антрополошки” приступ не узима у обзир.

Неоснованост покушаја замене дијалектичко-материјалистичког метода „антрополошким” манифестује се, између осталог, и у игнорисању класног приступа у социологији, који често бива замењен егзистенцијалним приступом у чијој основи леже расуђивања са становишта „човека уопште”, али који није способан да реши ниједан друштвени проблем.

Својевремено је антропологизација марксистичке теорије навела Маркузеа да покуша да споји марксизам са егзистенцијализмом и психоанализом, а у друштвено-политичкој сфери је довела до концепције „трећег пута”, која негира револуционарну улогу радничке класе. Не чуди што се при таквом приступу као метод неизбежно појављује еклектика.

Као пример еклектичког приступа можемо навести рад Михаила Ђурића *Проблеми социолошкої методѡга* у којем он отворено признаје еклектицизам као најбољи метод у социологији: „Еклектика је грех евентуално у филозофији или можда у теологији”, пише он, „али није грех у науци”.⁷² У својству аргумента у одбрану те своје еклектичке позиције, Ђурић је написао да је

⁷¹ Види: *Марксистско-ленинская теория исторического процесса*. Москва, 1981, с. 79.

⁷² Види: Ђурић, М. *Problemi sociološkog metoda*. Београд, 1962.

Маркс успео да да одређени допринос науци наводно захваљујући томе што је еклектички повезао у својој теорији различита схватања и теорије. Ђурић је покушавао и да еклектички сједини Марксов и Веберов метод у књизи *Социологија Макса Вебера* (1964). Мешајући еклектику с научним уопштавањем, он „није уочио” разлике (нарочито када је реч о Карлу Марксу) између научне синтезе и еклектике.

Истичући прави научни карактер социологије Карла Маркса, Владимир Иљич Лењин је навео три његове одлике: а) издвајање продукционих односа из читавог скупа друштвених односа као најважнијих, захваљујући чему је израђен „онај општенаучни критеријум поновљивости, чију су применљивост у социологији одрицали субјективисти”; б) откривање поновљивости у друштвеним односима пружило је могућност Марксу и Енгелсу да „уопште уређења разних земаља у један основни појам друштвене формације. Само је такво уопштавање омогућило да се са описа (и оцене с гледишта идеала) друштвених појава пређе на њихову строго научну анализу, која издваја, рецимо, оно по чему се једна капиталистичка земља разликује од друге и која испитује оно што је заједничко свим тим земљама”; в) „Тек је свођење друштвених односа на продукционе односе и продукционих односа на ниво производних снага дало чврсту основу за схватање развитка друштвених формација као природно-историјског процеса”.⁷³

Лењин је посебно скренуо пажњу на следећи моменат: „Циновски корак напред који је у том погледу учинио Маркс састоји се управо у томе што је одбацио сва та расправљања о друштву и прогресу уопште и уместо њих дао *научну анализу једној друштва, једној прогреса* – капиталистичког.”⁷⁴

У раду Војина Милића *Социолошки мейџог* главна пажња се посвећује теоријско-методолошкој проблематици. Милић је покушао да методологију размотри независно од погледа на свет, али је касније признао рањивост своје позиције. У разматрању метода Карла Маркса он углавном следи рани рад Ђерђа Лукача *Историја и класна свесћ* (1923), који сматра „најдубљом

⁷³ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 1, с. 137–138.

⁷⁴ *Истџо*, стр. 143.

студијом Марксовог метода⁷⁵. Посебну пажњу Милић посвећује категорији „тоталитета” која код Лукача потиче из хегелијанског идеалистичког поистовећивања субјекта и објекта делатности. Својим погрешним ставовима, изложеним у књизи, Ђерђ Лукач је значајно утицао на савремене „неомарксисте”, између осталог, у тумачењу категорије „тоталитета” субјективизацијом дијалектике и супротстављањем Маркса Енгелсу. Као што је познато, Лукач је касније одбацио многе погрешне ставове, али су „неомарксисти” управо њих често користили у својим конструкцијама.

У приказу Марксовог метода Војин Милић не посвећује, како нам се чини, нужну пажњу категоријама попут историјског и логичког, конкретног и апстрактног, не користи у пуној мери у свом раду богату литературу објављену у СССР-у и другим социјалистичким земљама.

Милић озбиљну пажњу посвећује терминолошким питањима и прецизирању појмова метода и методологије, сматрајући да многи неспоразуми у тој области настају због њихове неодређености. Значај терминологије јесте велики, то нико неће оспоравати, међутим, није оправдано растварање гносеологије у терминологији, претварање дискусије о научним категоријама у самодовољан процес схоластичког карактера. У центру Милићеве анализе су појмови као што су „глобално друштво”, „функција”, „улога”, „власт”, „организација” и др. Међутим, Војин Милић схвата ограниченост функционализма као „теорије равнотеже”, „самоодржања стања непроменљивости од стране система”, стога он тежи да у систем функционализма укључи „узроке и анализу природе унутардруштвених супротности и сукоба”, да уведе категорију „промене”, испунивши тај појам новим садржајем. Идејну срж социологије као науке, према његовом мишљењу, чини теорија која објашњава: а) међусобне односе појединих организованих или дифузних друштвених делова система; б) начин усклађивања и усмеравања разноврсних друштвених делатности, тј. друштвену организацију помоћу које се друштвени систем успоставља, одржава, делује; в) узроке и природу унутардруштвених супротности и сукоба и услове у

⁷⁵ Види: Milić, V. *Sociološki metod*. 1965, str. 41.

којима је могућно постизање унутардруштвене сагласности; г) чиниоце који доводе до промена у појединим деловима система или до радикалних промена у његовој структури и организацији, па чак и до његовог распадања.⁷⁶

Како би социолошка теорија била довољно садржајна, пише он, мора да објашњава специфичне односе између глобалног друштва и најразличитијих његових делова и да што потпуније и свестраније анализира и објашњава друштвене услове живота конкретних људи, тј. она мора сједињавати макро- и микроаспект друштвеног живота. Али како остварити то јединство? То је доиста један од најсложенијих проблема савремене социологије. Није узалуд Маркс писао да за филозофа нема тежег задатка него да се спусти из света мисли у стварни свет.

Социолошка теорија, сматра Милић, не може да се развија само на подацима о савременом друштву, неопходна су упоредна и историјска проучавања. Упоредна проучавања у социологији најпоузданије су средство за испитивање узрочних односа међу појавама.

Милић истиче и неопходност развоја теорија средњег обима које се односе на неке уже делове и на неке конкретније односе у друштвеном систему, а даје и препоруке о конкретним методама прикупљања информација.

Првим методолошким предусловом реализације било које теоријске замисли Милић сматра могућност систематског прикупљања научно употребљивих података који одговарају одређеној замисли. У ширем смислу, ово је истовремено и предуслов бржег општег развоја науке. Тај задатак, према његовом мишљењу, још увек нигде није успешно решен. Непостојање институционално развијеног система систематског прикупљања података о друштву доводи до тога да се социолошка истраживања спроводе на малим, „патуљастим” узорцима или у појединим регионима, који не могу да пруже потребне податке о стању друштва у целини. Узрок оваквог стања Милић повезује с различитим потешкоћама које леже како изван науке (међународна затегнутост, унутардруштвени сукоби и супротности, због којих се уопште

⁷⁶ *Исио*, стр. 163.

не прикупљају подаци, а још мање се жели њихово објављивање) тако и унутар ње. Међу ове друге он убраја непостојање довољно разрађеног појмовно-хипотетичког оквира за комплексно социолошко проучавање друштва. Постоји много теорија, али су све апстрактне. Њихово адекватно превођење на операционални језик веома је тежак посао. Како би се изградио систем социолошког посматрања савременог друштва, потребно је искористити све расположиве информације прикупљене за практичне друштвене потребе и, пре свега, податке званичне статистике. Потребно је да социологија више учествује у изради програма за статистичко прикупљање података. При томе не треба испуштати из вида чињеницу да званична статистика има своје специфичне функције и, у складу с тим, своје методе прикупљања података и своју традицију. Стога је сврсисходно, ради допуне података званичне статистике и других извора информација, оснивати научне установе чији би задатак био прикупљање социолошких информација. Осим тога, статистички подаци постају саставни део социологије само у случају кад се на одређени начин интерпретирају, тј. кад уђу у оквире социолошког размишљања.

Велику пажњу Милић посвећује и конкретним методама прикупљања социолошких података. Треба истаћи да те делове књиге одликује велика систематичност, ширина обухвата проблема и добро професионално познавање конкретних метода и техника емпиријског истраживања. Он даје детаљну карактеристику могућности примене сваке методе у социологији, открива добре стране и недостатке посматрања, интервјуа, анкетирања, анализе докумената и садржаја, експеримента. Посебно поглавље је посветио питањима класификације и мерења у социологији. Чини нам се да завређује пажњу и поглавље посвећено упоредним истраживањима у којем је дат њихов историјски преглед и дефинисани њихови главни задаци.

Милић сматра да научну вредност имају само универзална упоредна истраживања. Сходно Диркемовој класификацији, према ширини свога обима, упоредна истраживања се деле у три групе: а) истраживања у истом друштву; б) истраживања у различитим друштвима истог друштвено-историјског типа; в) свеопшта поређења која се у начелу односе на сва историјски

позната друштва. У зависности од тога истраживач треба да решава конкретне задатке у вези са коришћењем социјалних параметара. Највећа вредност упоредних истраживања јесте у објашњењу одређених веза између појава са циљем откривања њихових општих услова и узрока.

На основу упоредних истраживања првог нивоа, која се организују у једном одређеном друштву, решавају се често успешно како теоријски тако и практични задаци. Ствар је у томе што ниједно друштво није хомогено. Различити односи и процеси добијају специфичне облике у појединим деловима структуре друштва, тј. у разним друштвеним слојевима и класама, у разним економским срединама, географским регионима и сл. Управо зато су упоредна истраживања неопходна за објашњење унутардруштвених варијација разних појава и ради предузимања практичних мера усмерених на смањивање тих разлика. У данашње време социолошка наука у свим земљама широко и активно спроводи овај вид упоредних истраживања.

На другом нивоу упоредна истраживања се спроводе са циљем изучавања одређених социјалних појава у више конкретних друштава која припадају, на пример, истој друштвено-економској формацији. Циљ оваквих истраживања јесте да се установе опште законитости, тенденције и специфичности ових или оних појава и процеса, условљених историјским путем развоја друштва, његовим културним традицијама. Трећи вид упоредних истраживања треба да проучи најопштије особине друштава која припадају различитим типовима, као и квалитативне и квантитативне особености појединих врста друштвених појава и разлике међу њима.

Разне поступке прикупљања података Војин Милић групише у четири групе: а) непосредно, примарно искуство научника, које чини све оно што он сазнаје током свог живота; б) разни облици научног посматрања; в) сви остали облици активног прикупљања података који су у складу с научним потребама и циљевима; г) поступци прикупљања података који настају у друштву независно од научног истраживања, услед разних других друштвених потреба.

Свако научно прикупљање података, сматра Војин Милић, треба да удовољи одређеним захтевима међу којима су најважнији:

усмереност (у супротном се прикупљање података претвара у бесперспективан, традиционалистички емпиризам и практицизам); систематичност (само веза с теоријом може да плански усмерава систематично прикупљање података. Научно објашњење се састоји у откривању све ширих узрочно-функционалних оквира у којима се траже узроци и услови настанка одређених појава и чиниоци под чијим се утицајем те појаве развијају и мењају. Та систематичност се огледа у садржинској потпуности изворних података, у одређивању њених оквира, у стандардизацији докумената); и објективност и прецизност изворних података, у формалном и у садржинском погледу.

У књизи Војина Милића покренута су многа важна питања о методама социолошког истраживања. Она је одиграла позитивну улогу у даљој разради методолошких проблема социолошке науке.

Централно место у социолошким дискусијама о проблемима методологије заузимало је питање односа између теоријског и емпиријског сазнања у социолошком истраживању.⁷⁷ Тај проблем је један од најсложенијих у социолошкој науци. И то није случајно, будући да је главни циљ разматрања повећање когнитивне ефикасности социолошких истраживања. Разграничење између теоријског и емпиријског сазнања кључни је проблем на општем методолошком плану.⁷⁸

Разлике у разумевању дијалектике теоријског и емпиријског сазнања често су одређене разликама у разумевању услова, циљева и средстава социолошког сазнања. Потешкоће настају и услед потцењивања објашњавајућих функција социолошких истраживања или њиховог занемаривања. У марксистичкој социологији емпиризму и спекулативном теоретисању супротстављена је теза о дијалектичком јединству теоријског и емпиријског сазнања у

⁷⁷ Године 1963. љубљански часопис *Naši razgledi* организовао је дебату о проблемима теорије и емпирије у југословенској социологији. Године 1965, на годишњем саветовању југословенских социолога, разматрани су методолошки проблеми, а питање места емпиријских података у социолошком сазнању налазило се у центру пажње. Касније је практично на свим саветовањима ово питање разматрано у различитим контекстима.

⁷⁸ Види: Швырев, В. С. *Теоретическое и эмпирическое в научном познании*. Москва, 1978, с. 5–6.

целовитом социолошком истраживачком процесу, будући да се не може истински схватити дата друштвена појава ако се не повеже емпиријско с теоријским, ако се не прође путем којим се постиже подударност мисли и објекта и не стекне вештина говорења језиком самог предмета, изражавања јединствености његове суштине.

Много колизија је узроковано сукобом емпиријског и теоријског нивоа у знањима која се тичу друштвених појава и процеса. Проблем се састоји у томе што је „научна истина увек парадоксална са гледишта свакидашњег искуства, које уочава само варљиви изглед ствари”.⁷⁹

Повезаност друштвене праксе и људског сазнања представља полазну тачку у решавању питања повезаности теорије и емпирије у научном сазнању. Теоријски ставови настају, развијају се, потврђују или оповргавају на основу проучавања чињеница. Емпиријско игра улогу карике која повезује теорију сазнања и објективну стварност, јер оно чини основу сваког знања. У *Дијалектици природе* Енгелс пише: „[...] у свакој научној области, у природи, у историји – мора се полазити од датих *факата* [...]”. И наставља: „[...] не треба конструисати везе и уносити их у чињенице него треба изналазити везе из чињеница и када смо их нашли, доказати их искуством уколико је то могуће.”⁸⁰

Проблем односа између теоријског и емпиријског у научном сазнању један је од сложених проблема логике и методологије науке уопште, па и социолошке, мада социологија може да да свој допринос решењу тог општенаучног проблема, будући да располаже богатим искуством у спровођењу емпиријских истраживања. У последње време у марксистичкој социологији је много тога урађено у области разраде проблема корелације теоријског и емпиријског сазнања, међутим, и даље постоје значајне потешкоће које се јављају у процесу усклађивања теоријске и емпиријске фазе у социолошким истраживањима и при анализи њихових резултата. Многи од тих проблема условљени су недовољном семантичком одређеношћу постојећег појмовног

⁷⁹ Маркс, К., Енгелс, Ф. *Сочинения*. 2-е изд., т. 16, с. 131.

⁸⁰ *Истио*, т. 20, с. 370–371.

апарата, објективним потешкоћама при дефинисању показатеља друштвеног развоја, при квантификацији емпиријских података, те потешкоћама при преласку са емпиријских уопштавања на експланативне теоријске структуре.

Већина југословенских социолога склона је становишту о неопходности дијалектичког јединства теорије и емпирије. То становиште најјасније је изразио Јоже Горичар приметивши да је однос теорије и емпирије централно питање које стоји пред социолошком науком у Југославији. Социолошка теорија без чињеница, а социолошка емпирија без теорије, следе свака свој пут и, ако се уопште и сусрећу, то се дешава веома ретко. Нажалост, испоставља се да није тако једноставно испунити тај захтев у пракси социолошких истраживања. У аналитичком чланку „Теоријска заснованост емпиријских истраживања”, Мирослав Печујлић, Загорка Пешић Голубовић и Југослав Станковић покушавају да методолошки утемеље то јединство и да на примеру бројних истраживања југословенских социолога покажу како се оно реализује у пракси. Они под теоријом подразумевају „скуп општих и међусобно усклађених, кохерентних исказа помоћу којих се систематизују и научно објашњавају емпиријске појаве у појединим ужим подручјима реалности”⁸¹

Проучавање стварности, пишу они, претпоставља појмовни апарат помоћу којег мисаоно „издвајамо” један део реалности од осталог. Истраживање се помоћу теорије усмерава на скуп чињеница и њихових међусобних веза. Плодоносност истраживања, заснованог на теорији, јесте у томе што теорија пружа кључ за објашњење установљених правилности, веза и односа. Из паралелограма бројних социјалних чинилаца теорија издваја најважније, који условљавају оне основне или утичу на њих. Теорија захваљујући томе формира поузданију основу за предвиђање и прогнозу. Теоријски оквири су истовремено и основа за избор индикатора као спољних обележја преко којих је могуће продрети у унутрашњу суштину појава. Критичка анализа

⁸¹ Pečujlić, M., Pešić-Golubović, Z., Stanković, J. „Teorijska zasnovanost empirijskih istraživanja (iskustvena kritika i kritika iskustva)”. *Sociologija*, br. 2, 1965, str. 37.

и избор једног од теоријских оквира, разматрање могућности његове примене – саставни је део методолошке анализе.

Емпиријско истраживање, као други пол органске целине, има ништа мање важне функције од теорије, функције које се никако не свде само на пасивну улогу провере тачности полазних теоријских концепата, њиховог потврђивања или оповргавања. Емпиријско истраживање не само да проверава теоријске хипотезе већ даје импулс за формулисање нових генерализација. Ови закључци не губе на актуелности ни данас.

Поенкаре је својевремено рекао да је наука изграђена од чињеница као што је кућа саграђена од цигала, али гомила чињеница није наука, као што ни гомила цигала није кућа. Како би се избегла опасност од емпиризма и техницизма, тако карактеристичних за буржоаску емпиријску социологију, социолошка истраживања морају бити оријентисана на проблеме који су друштвено и теоријски значајни и морају се спроводити у оквирима теоријско-логичког система, што ће допринети већој поузданости социолошких података, повећању експланативних и прогностичких могућности социолошког сазнања.

Историјско-материјалистички приступ дијалектички превазилази апсолутну супротстављеност генетичког, структурно-функционалног и антрополошког приступа. Он посматра сваки социјални систем као систем који функционише у датом моменту, чува своју извесну стабилност, али истовремено и настаје, развија се. Закони функционисања социјалног система не могу бити истовремено и закони његовог развоја.

Стога историјско-материјалистички приступ полази од дубље и садржајније анализе социјалних система, процеса и појава него једнострано „структурализам” и „функционализам” који игноришу генетички, каузални, конкретно-историјски аспект и из којих су давно нестала питања „зашто?”, а остала само „како?”

Развијајући своје ставове, „аутентични марксисти” заборављају да дијалектички и историјски материјализам нису две различите компоненте марксистичке филозофије већ једна јединствена филозофска теорија, која по својој суштини означава да је филозофија марксизма материјализам који се разликује од

свих осталих облика материјализма. Разлика је у томе што је он истовремено и дијалектички и историјски материјализам.⁸²

Осим тога, не треба заборављати ни то да је дијалектичко-материјалистички приступ изучавању и објашњавању процеса и појава из друштвеног живота истовремено и конкретно-историјски приступ. „Марксова дијалектика”, писао је Лењин, „захтева конкретну анализу сваке специфичне историјске ситуације.”⁸³ Историјско-материјалистички приступ захтева разматрање сваког конкретног друштва као целовитог социјалног организма, издвајање општег у светском процесу и специфичног за дату етапу, анализу различитих појава и процеса на одређеним друштвено-историјским етапама и њихове интеракције.

МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ ИСТРАЖИВАЊА СОЦИЈАЛНО-КЛАСНЕ СТРУКТУРЕ ДРУШТВА

До краја педесетих година питања социјалне структуре су у југословенској филозофској и социолошкој литератури разматрана у споју с другим друштвено-политичким проблемима југословенског друштва. Међутим, она су постепено почела да привлаче све већу пажњу социолога: круг истраживања у тој области се ширио. Узроке томе треба тражити пре свега у динамичности социјалних процеса који захтевају научну разраду.

Управо у то време, тј. с краја педесетих година, појављују се прва монографска истраживања југословенских социолога у којима су покренута одређена питања, повезана са изучавањем социјално-класне структуре у прелазном периоду од капитализма ка социјализму. Касније се број таквих радова повећава, појављују се истраживања појединих класа, група и слојева југословенског друштва. У њима се покрећу важна питања методолошког карактера која се тичу одређивања садржаја основних појмова као као што су класа, слој, група, као и дефинисања критеријума

⁸² Види: Мајер, В. „Značenje i smisao Marksovog shvatanja materijalizma”. *Marksistička filozofija*. Beograd, 1977, str. 111.

⁸³ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 30, с. 13.

међукласне и унутаркласне диференцијације, те проблема друштвене покретљивости. Многа од тих питања постала су предмет дискусија на симпозијумима и конференцијама, на страницама научних и друштвено-политичких издања.

Године 1958. одржана је прва велика дискусија посвећена проблему класа у савременом друштву. О порасту интересовања за ту проблематику сведоче такође многобројни симпозијуми и конференције: *Социјализам и промене у класној структури* (1966), *Динамика социјалне структуре и проблем хуманизма у социјалистичком друштву* (1967), *Социјална структура савременог југословенског друштва* (1971), *Друштвени конфликти и социјални развој Југославије* (1972), *Радничка класа у југословенском друштву* (1973), *Регионалне разлике, развој и глобални систем у Југославији* (1974).

На иницијативу Југословенског социолошког друштва спроведена су бројна емпиријска истраживања социјалне структуре и покретљивости на општенационалном и републичком узорку, чији су резултати нашли одраз у радовима: *Социјална структура и покретљивост радничке класе Југославије*, *Промене у класној структури југословенског друштва*, *Друштвени слојеви и друштвена свест*.⁸⁴ Анализи појединих елемената и процеса у социјалној структури савременог југословенског друштва своје радове посвећују Мирослав Печулић, Михаило Поповић, Стипе Шувар, Стјепан Пулишевић, Војин Милић, Олег Мандић, Радомир Лукић, Владимир Рашковић, Петар Козић, Петар Марковић, Зоран Видаковић и други научници.

На симпозијумима и конференцијама више пута су изношене различита становишта о основним питањима истраживања социјалне структуре. Међу југословенским социолозима нема јединствене концепције социјалне структуре социјалистичког друштва, користе се различите дефиниције њених основних појмова и примењују различити критеријуми за међукласну и унутаркласну диференцијацију. Треба истаћи да су дискусије о

⁸⁴ *Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije*. Beograd, 1963; *Promene u klasnoj strukturi jugoslovenskog društva*. Beograd, 1966; *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd, 1977.

овим питањима вођене и у другим социјалистичким земљама.⁸⁵ То је потпуно разумљиво, будући да су бројни појмови захтевали даље појашњење и развој у условима унапређења социјалне структуре социјалистичког друштва.

У Југославији су током шездесетих година најчешће вођене расправе о критеријумима међукласне и унутаркласне диференцијације. О том питању, као и о бројним другим социолошким проблемима, ставови појединих југословенских социолога суштински су се мењали током двеју деценија. Покренут је проблем дефинисања основних појмова социјално-класне структуре. Аутори су предлагали да се социјална структура разматра на различитим нивоима: апстрактном, када се има у виду глобална структура било којег друштвеног система, независно од друштвеног уређења; конкретном – на нивоу друштвено-економске формације; и на крају, на нивоу социјално-класне структуре конкретног друштва. Притом је истицана тесна повезаност свих трију нивоа и, како примећује Михаило Поповић, истраживач мора да се спушта с једног „спрата” научног истраживања на други.⁸⁶

На другачији начин посматра проблем Јоже Горичар. Он разликује два значења социјалне структуре: статистичко и социолошко. Статистичко значење укључује полну и старосну, образовну и професионалну структуру. Критикујући буржоаске научнике због њиховог трагања за јединственом структуром за сва глобална друштва (док се марксистичка наука фокусира на узајамну везу између економске базе, њене правне, политичке надградње и сфере друштвене свести), Јоже Горичар је склон мишљењу да социјалну структуру треба схватити као економску,

⁸⁵ Види, на пример, радове објављене у СССР-у: *Проблемы изменения социальной структуры советского общества*. Москва, 1968; *Проблемы развития социальной структуры советского общества и критика антикоммунизма*. Москва, 1972; *Социальная структура развитого социалистического общества*. Москва, 1976; *Советская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма: Материалы к Всесоюзной научно-практической конференции*. Москва, 1979; *Формирование социальной однородности социалистического общества*. Москва, 1981.

⁸⁶ Popović, M. *Problemi društvene strukture*. 1974, str. 41–42.

класну и политичку структуру друштва у спрези с професионалном структуром активног становништва.⁸⁷

Неки југословенски аутори говоре о класно-социјалној структури друштва (Стипе Шувар, на пример), сматрајући је „одређујућом”, основном структуром друштва, будући да она „изражава различит положај људи у производњи и расподјели материјалних и духовних добара, односно њихово различито мјесто и улогу у друштвеној подјели рада”. Савремено југословенско друштво је социјалистичко, примећује он, али не постоји општа сагласност о томе у чему је „*differentia specifica*” (специфичност) његове структуре.⁸⁸

Упркос постојању различитих приступа критеријумима социјалне диференцијације у социјалистичком друштву, код југословенских социолога можемо издвојити, барем условно, три најопштија приступа: први полази од класне структуре друштва, други – претежно од теорије „социјалне стратификације”, док трећи покушава да обједини оба претходна приступа.

Југословенски социолози-марксисте се у својим радовима залажу за класни приступ. Они аргументовано оповргавају тезу да је критеријум односа према средствима за производњу застарео и да нема суштински значај при анализи социјално-класне структуре социјалистичког друштва. На пример, Владимир Рашковић сматра Лењинову дефиницију класа непревазиђеном, јер обухвата све основне елементе који детерминишу тај појам и изражавају суштину класних односа у друштву. Рашковић при томе полази од тезе да је главна покретачка снага историјског развоја друштва класна борба. Он, притом, истиче да се „припадност марксизму не огледа само у признавању постојања класа и класне борбе у људском друштву. До тога је поодавно већ дошла и грађанска социологија. Марксизам је отишао даље. Он сагледава неизбежне последице класне борбе у друштву која доводи до њеног ликвидирања, односно [...] до победе диктатуре

⁸⁷ Goričar, J. „Neke promene u društvenim strukturama Jugoslavije”. *Naša stvarnost*, br. 11, 1962, str. 466.

⁸⁸ Šuvar, S. *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*. Zagreb, 1970, str. 10.

пролетаријата”.⁸⁹ У савременом југословенском друштву он издваја радничку класу, сељаштво, интелигенцију и службенике.

Други југословенски социолог и економиста Иво Вински такође полази од марксистичко-лењинистичке методологије и примећује да сва постојећа схватања о класама могу практично бити сведена на два типа: схватање засновано на објективним факторима који одређују друштвену класу, односно на пресудном значају положаја у систему друштвене производње и схватање засновано на субјективним факторима попут друштвеног положаја, угледа и др.⁹⁰ Друга теза је прилично широко распрострањена међу југословенским социолозима, присталицама стратификационе концепције.

Крајем педесетих и током шездесетих година у југословенској друштвено-политичкој и социолошкој литератури веома је распрострањен појам „радног народа”. У његовој основи лежи термин „непосредни произвођачи” под којим се најчешће подразумевало све запослено становништво (поједини аутори су се ограничавали на становништво запослено само у сфери материјалне производње). Крајем педесетих година појам „непосредни произвођачи” одомаћио се у југословенској друштвено-политичкој и социолошкој литератури. Додуше, овај термин није био прецизно дефинисан и већ од самог почетка је био различито тумачен.

Подсетићемо овде да су још Карл Маркс и Фридрих Енгелс истицали заблуду оних који су преко појма „произвођач” покушавали да анализирају реалне процесе и промене у социјалној структури друштва. Развијајући даље и конкретизујући ове ставове, Лењин је писао: „Појам ’произвођач’ сједињује пролетера с полупролетером и са ситним робним произвођачем, и на тај начин битно одступа од основног појма класне борбе и од основног захтева да се класе јасно разликују.”⁹¹

Бројни југословенски социолози подвргли су теорију „радног народа” критичкој анализи. Адолф Драгичевић је у монографији

⁸⁹ Rašković, V. *Sociologija*. Beograd, 1971, str. 89.

⁹⁰ Vinski, I. *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini*. Zagreb, 1970, str. 6.

⁹¹ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 43, с. 94.

Реформа и револуција писао: „Сувишно је доказивати да 'радни људи' и 'радничка класа' нису једно те исто [...] Често употребљавани изрази 'удружени непосредни произвођачи' или 'асоцијација непосредних произвођача' пуке су вербалне конструкције без реалног ослоња [..]”⁹² Вељко Цвјетичанин је директно повезивао ове ставове са социјалдемократским концепцијама које немају ничег заједничког са социјализмом.⁹³ Многи социолози су у својим каснијим радовима одустали од те концепције.

Почетком 1973. године, на саветовању југословенских социолога у Опатији о проблемима радничке класе, озбиљно је критикован појам „радног народа”. Стипе Шувар, у то време председник Идеолошке комисије ЦК СК Хрватске, рекао је да се дефиниција радничке класе у оквиру „теорије радног народа” своди на прилично магловит друштвени супститут. Теоријска конфузија у дефинисању појма „радничка класа”, истакао је Стипе Шувар, одразила се на практичан положај СКЈ, допринела да се СКЈ удаљи од радничке класе, а да сама радничка класа почне да губи своје водеће позиције у друштву.⁹⁴

Треба додати и то да се у радовима посвећеним проблемима истраживања социјално-класне структуре друштва код појединих аутора запажа термилошка непрецизност. Тако се појмови „класа” и „слој” често поистовећују, у њих се уноси различит садржај у зависности од тога у који се систем појмова укључују. На пример Михаило Поповић у књизи *Проблеми друштвене стурктуруре* пише: „Ако значење појма 'класе' узмемо тако широко да га изједначујемо са термином 'слој уопште', тада је класа свака групација која има посебно место у систему расподеле друштвене моћи, материјалног богатства и других вредности и посебно угледа. У том случају би били посебне класе не само индустријски радници него и селаци, трговци, занатлије, државна бирократија.”⁹⁵ Као што видимо, овде се не обраћа пажња на све суштинске одлике класе. Он даље пише: „Уколико пак пођемо од Лењинове

⁹² Dragičević, A. *Reforma i revolucija*. Zagreb, 1968, str. 132.

⁹³ Cvjetičanin, V. „Revolucija – radnička klasa-avangarda”. *Naše teme*, br. 9/10, Zagreb, 1968.

⁹⁴ Види: *Борба*. Београд, 1973, 9. фебруар, стр. 5.

⁹⁵ Popović, M. *Problemi društvene strukture*. 1967, str. 218.

дефиниције класе чије значење је уже од одредбе слоја уопште, тада се ни радници ни ма која друга групација у социјализму не би могла назвати 'класом'.⁹⁶ Касније, у колективној монографији, он прецизира свој став на следећи начин: „Ако се пак пође од концепта слојевитости, као више дескриптивног ређања 'виших' и 'нижих' социјалних категорија према неком критеријуму, на пример, према величини прихода, тада се добије одређена слика о структури друштва која често нема непосредне везе са његовом класном структуром или чак може и да је прикрива.”⁹⁷

Михаило Поповић посматра одлике Лењинове дефиниције класа изоловане једну од друге а не у њиховој повезаности, и то му, очигледно, служи као повод за тврдњу да Лењинова дефиниција класе у условима социјализма „не функционише”, а нове појаве у условима социјализма захтевају од социолога другачији теоријски приступ. На тој основи он се најчешће обрађа „самоочигледним” одликама које се налазе на површини (приход, моћ, професија итд.).

Крајем педесетих и почетком шездесетих година југословенски социолози су почели да трагају за сопственим теоријских схемама социјалне структуре југословенског друштва. Код неких се запажа постепено удававање од Лењинове дефиниције класа, а потом и њено одбацивање. Док је код дела крајње радикалних социолога преовладала тенденција потпуног одбацивања (Руди Супек, Иван Кувачић, Бранко Хорват, Стјепан Пулишевић), други су покушали да „допуне” ту дефиницију (Мирослав Печујлић, Бранко Царатан и други). Тако је Мирослав Печујлић, у својим излагањима на симпозијумима *Маркс и савременост* (1963) и *Социјализам и промене у класној структури* (1966), у својству такве допуне Лењинове дефиниције, предложио неколико елемената: тенденцију ка структурирању, фактор примарног носиоца промена историјских типова друштва, непомирљивост конфликтних група, фактор испољавања најдубљих егзистенцијалних противречности класног друштва.⁹⁸ Најважнији елемент

⁹⁶ *Истїо.*

⁹⁷ *Društveni slojevi i društvena svest.* Beograd, 1977, str. 32.

⁹⁸ Пећујлић, М. „Marksovo shvatanje društvenih klasa”. *Marks i savremenost*, knj. 1. Beograd, 1963, str. 247.

међу њима је класна свест. То становиште је подржао и Царатан у свом чланку „Социјализам и класе”. Он пише да „чак ни позната Лењинова дефиниција [...] не одређује у потпуности појам класе. Она не обухваћа нпр. феномен класне свијести”⁹⁹ који при изучавању класне структуре друштва у прелазном периоду од капитализма ка социјализму добија нарочит значај.

Ово становиште је наишло на критику бројних социолога и филозофа. Радивој Давидовић је тврдио да такве допуне уопште нису потребне, у противном се ниједна друштвена група не би могла назвати класом све док не оформи своју идеологију. „Ако бисмо се доследно придржавали тог становишта, били бисмо принуђени да признамо да ни робови ни кметови нису били класа јер нису имали своје класне идеологије.”¹⁰⁰

У дискусији коју је 1971. године организовао часопис *Гледишта* на тему *Друштвена покретљивост и развојне перспективе Југословенског друштва* многи учесници су се zaloжили за функционални приступ у истраживању социјалне структуре. Најконцентрисанији израз ово становиште је нашло у реферату Звонимира Балетића: „Досадашња марксистичка дефиниција класне структуре ишла је од односа према средствима за производњу и углавном се исцрпљивала у анализи односа власништва. Изван односа власништва није се видјела могућност постојања различитих социјалних класа. Међутим, данашња модерна привреда све мање даје важност власништву, а све више функцијама. И ако нека група људи има монопол у обављању одређених функција, онда се она може конституирати као класа [...] иако она сама или њени поједини представници могу и да не буду власници средстава за производњу у формалном смислу.”¹⁰¹

С критиком тог приступа у одређивању социјално-класне структуре југословенског друштва наступио је Радовановић који је оповргао тезу да питање односа према својини нема суштинског значаја при анализи социјално-класне структуре и друштвене покретљивости савременог друштва. Он је позвао југословенске

⁹⁹ Caratan, B. „Socijalizam i klase”. *Naše teme*, br. 8, 1963, str. 1.

¹⁰⁰ *Marks i savremenost*, str. 266.

¹⁰¹ „Društvena pokretljivost i razvojne perspektive Jugoslovenskog društva”. *Gledišta*, br. 11/12, Beograd, 1971, str. 1540.

научнике да раскрсте с буржоаским теоријама социјалне стратификације које социјалну структуру савременог друштва и њен класни карактер не чине јаснијим него их прикривају.¹⁰²

Група радикалних „аутентичних марксиста” шездесетих година почиње активно да заступа став да је постојање антагонистичких класа одлика свих друштава, па и социјалистичког, које рађа нову класу експлоататора – „бирографију”, или „контракласу”. То је такозвана критичка струја у југословенској социологији чији су представници сарађивали с *Праксисом*. Они су развијали теорију вечног постојања двеју антагонистичких класа у свим друштвима, па и социјалистичком.

Та теорија је најпотпуније наша одраз у књизи Светозара Стојановића *Између идеала и стварности*¹⁰³ у којој аутор разматра „етатизам” као закономерност у развоју друштвено-економских односа на преласку из капитализма у социјализам, а постојање двеју антагонистичких класа – „бирографије” и „непосредних произвођача” – као неизбежни продукт тога развоја.¹⁰⁴ Поборници оваквих ставова често издвајају „бирографију” и „технократију” као посебну класу у социјалистичком друштву (Светозар Стојановић, Звонимир Криста, Адолф Драгичевић). Ови ставови свој извор имају у концепцији ренегата Милована Ђиласа и његовој књизи *Нова класа*. Могу се оквалитиковати као један од многобројних покушаја фалсификовања социјалистичке праксе и теорије научног социјализма.

Има аутора који нису толико категорични у својим закључцима. Они „бирографију” издвајају у посебну друштвену групу, слој, елиту или касту, као историјски нову категорију (Мирослав Печујлић, Михаило Поповић, Ферид Мухић, Зоран Видаковић, Иван Кувачић и др.). Међу њима нема јединственог става поводом друштвене улоге „бирографије”, њеног социјално-класног статуса и њених саставних елемената. Међутим, како исправно запажају поједини социолози (између осталих, Милош Буквић и Дамир Грубиша), акценти у третирању бирографије „били

¹⁰² *Истїо*, стр. 1551.

¹⁰³ Stojanović, S. *Između ideala i stvarnosti*. Beograd, 1969, str. 50–56.

¹⁰⁴ Види: Алексеев, Н. И., Кравченко, И. И., Плимак, Е. Г. «Мифы 'этатизма' и социализм без мифов». *Вопросы философии*, 1971, № 5, с. 48.

су вредностно-пропагандни и актуелно-политички, а мање егзактно-аналитички. [...] Стварни научни докази и убедљиве аргументације [...] сасвим су ретке или неуспешне [...]”¹⁰⁵

Стипе Шувар у својој књизи *Социолошки пресјек југославенској друштва* издваја две основне класе: класу непосредних произвођача и „контракласу” која је, према његовој дефиницији, „поларна супротност радничкој класи”¹⁰⁶. „Контракласу” он дели на неколико слојева: политичко-управна бирократија, финансијски и канцеларијски службеници, особље државних органа одбране и безбедности, техничка и хуманистичка интелигенција.¹⁰⁷

Што се тиче сељаштва и занатлија, Стипе Шувар је склон да их обједињује с радничком класом, будући да су то, према његовом мишљењу, „савезничке класе”, упркос томе што је њихов положај у производном систему различит. У неким случајевима техничку интелигенцију он такође сврстава у радничку класу.

Нешто касније се у радовима Стипа Шувара и других социолога појавио нови термин – „средња класа”. За разлику од „контракласе”, „средњу класу” Шувар проширује обједињавањем „контракласе” и класе ситних предузетника. Као последица тога, приватни предузетници, рентијери, трговци с једне, и државни, партијски и јавни радници и интелигенција с друге стране, по тој схеми припадају истој класи, названој „средњом”.

Одређенији став о средњој класи у Југославији заузео је Милан Кангрга кад је у чланку „Феноменологија идеолошко-политичког наступања југославенске средње класе” тврдио да управо та класа представља основну снагу друштвеног живота у Југославији. Он пише: „Средња, или говорећи Марксовом терминологијом, грађанска класа, позната је историјска категорија нашег времена. Она је постала доминантна снага, а њезина идеологија водећа идеологија сувременог друштва и свијета у цјелини.”¹⁰⁸

¹⁰⁵ Bukvić, M. „Shvatanje birokratije u jugoslovenskoj teoriji”. *Gledišta*, br. 1, 1974, str. 126.

¹⁰⁶ Šuvar, S. *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*. Zagreb, 1970, str. 16.

¹⁰⁷ Исто, стр. 18.

¹⁰⁸ Kangrga, M. „Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase”. *Praxis*, br. 3/4, 1971, str. 426.

Није тешко у тој концепцији „средње класе”, која је постала популарна седамдесетих година међу појединим југословенским социолозима, приметити одјек теорија нове „средње класе” насталих после Другог светског рата међу буржоаским социолозима, који су на тај начин одговорили на пораст броја службеника у развијеним капиталистичким земљама. Заговорници тих теорија теже да на тај начин „оповргну” марксистичко-лењинистичко учење о класама, доказујући да, наводно, као последица промена у економској структури капитализма, та нова „средња класа” гута све претходне друштвене слојеве и класе и треба да постане одлучујућа друштвена снага, својеврсни „гарант демократског развоја”. Међутим, при томе „средња класа” у капиталистичком друштву представља конгломерат различитих друштвено-економских група које или припадају различитим антагонистичким класама или у односу на њих заузимају међупозицију, што не дозвољава да јој се припишу једнозначне социјалне одлике. Социјално-класна хетерогеност непосредно се манифестује у неједнаким условима за рад и живот различитих група те „нове класе”.

У радовима југословенских социолога очигледне су потешкоће и при дефинисању радничке класе. Ево једног становишта: „то што се назива радничком класом, очито више није класа у правом смислу речи”, јер у југословенском друштву нема капиталиста и сви слојеви заузимају једнак положај у производњи, а само друштво је „у основи бескласно”. Стога „изгледа недовољно оправдано и разлика на раднике у производњи, тзв. (непосредне) произвођаче, и оне ван производње, непроизвођаче, у државним и друштвеним службама [...] Тенденција да се само радници у производњи сматрају радницима, односно припадницима радничке класе, потпуно је неоправдана”.¹⁰⁹

Постоји и друго становиште према којем је појам радничке класе наводно „изгубио” или губи свој друштвени садржај у социјалистичкој интерпретацији, будући да су сви људи једнаки у односу према средствима за производњу. Због нестанка најамног рада, нестаје као друштвена категорија и радничка класа. Диференцијација се врши по вертикалној линији стратификационе

¹⁰⁹ Lukić, R. *Osnovi sociologije*. Beograd, 1972, str. 416–418.

структуре, док „у хоризонталној структури југославенског друштва можемо разликовати четири [квазипрофесионалне – *годала* З. Г.] групе: сељаштво, остале произвођаче за тржиште, раднике непривредних дјелатности и државни апарат”¹¹⁰

Присталице трећег приступа у проучавању радничке класе укључују у њу три слоја: раднике који обављају претежно физички рад, односно непосредне произвођаче, научне раднике и културне делатнике тј. интелигенцију, организаторе производње и представнике управљача.¹¹¹ Присталице четвртог приступа, који за основу узима производни рад, у састав радничке класе укључују раднике претежно у сфери физичког рада, инжењере и техничаре (будући да они обављају „интелектуалне подфункције” производног рада) и привредне функционере.¹¹²

Треба истаћи да је за многе југословенске социологе карактеристично широко тумачење оквира радничке класе. На пример, Стипе Шувар у радничку класу сврстава све непосредно запослене у сфери материјалне производње и сфери услуга у друштвеном сектору. „Тзв. техничка интелигенција улази у састав радничке класе.”¹¹³ Стипе Шувар овде не придаје суштински значај карактеру рада, односно томе, да ли је он претежно физички или претежно умни, као ни месту ни улози појединца у производном процесу.

Приближно исто становиште заступа и Стјепан Пулишевић: „радничкој класи припадају сви радни људи који раде у друштвеном сектору, без обзира на то раде ли у установама, надлештвима или подузећима, без обзира на то да ли су посредни или непосредни произвођачи, да ли су интелектуалци или физички радници, [...] ако су они награђени према раду.”¹¹⁴

Војин Хаџистевић предлаже да се крене од тога да „није физички већ је производни рад класна особина радника”. У радничку класу он сврстава физичке раднике, инжењере и техничаре

¹¹⁰ Horvat, B. *Ogled o jugoslavenskom društvu*. Zagreb, 1969, str. 200–201.

¹¹¹ Vidaković, Z. *Društvena moć radničke klase*. Beograd, 1970, str. 70–76.

¹¹² Hadžistević, V. „Neke kontroverzе о бићу радничке класе у социјализму”. *Sociologija*, br. 3, 1972, str. 386–387.

¹¹³ Šuvar, S. *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*. Zagreb, 1970, str. 12.

¹¹⁴ Pulišević, S. *Suvremene klase u preobražaju*. Zagreb, 1970, str. 66.

(будући да они обављају „интелектуалне подфункције” производног рада) и привредне функционере.¹¹⁵

Шездесетих година у Југославији се осећао снажан утицај концепција социјалне стратификације. Појављују се радови где се промовише становиште према којем се на датој етапи развоја друштва уместо класа појављују друштвене групе и слојеви. Читаво друштво се дели на слојеве – „стратуме”, који се распоређују по вертикали и разликују се један од другог по угледу, степену поседовања друштвене моћи, друштвеном статусу итд. Та концепција била је заједничка многим југословенским социолозима.

Са становишта структурно-функционалног приступа на конференцији у Сарајеву 1971. године, посвећеној проблему структуре социјалистичког друштва, наступио је Михаило Марковић. Он је истакао да реализација управљачких функција и поседовање материјалног богатства представља фундаментални критеријум за издвајање саставних делова социјалне структуре југословенског друштва и навео је следеће групе: бирократија као друштвена група која има монопол над доношењем политичких одлука, технократија која укључује управни апарат и стручњаке у сфери производње, ситна буржоазија коју чине богати сељаци и занатлије, као и високо плаћени слојеви интелигенције и радничка класа.

Радомир Лукић у социјалној структури југословенског друштва издваја три основна слоја и четврти, допунски – сиротињу. Припадање неком слоју, према њему, одређује се на основу имовинског стања. Стога виши слој образују добростојећи људи: богати сељаци, занатлије, власници ресторана и хотела, представници слободних занимања, „бирократе” (високи политички и државни функционери), технократе. Иако је овај слој хетероген, пише Лукић, свим овим групама заједничка су висока примања у поређењу с другим друштвеним слојевима, „раскошан начин живота”, висок друштвени углед и истоветна друштвена свест. У „средњи” слој он сврстава све људе средњег имовинског стања. То су средњи слојеви сељаштва, занатлије, угоститељи, сви запослени у сфери пружања услуга и власници

¹¹⁵ Hadžistević, V. „Neke kontroverze o biću radničke klase u socijalizmu”. *Sociologija*, br. 3, 1972, str. 386–387.

занатских радионица, као и „виши” слојеви радничке класе, службеници и интелигенција. „Најнижи” слој чине лица која једва састављају крај с крајем. То су сиромашни сељаци, не квалификовани радници и незапослена лица.¹¹⁶

Радомир Лукић даље поставља питање: може ли се „виши” слој сматрати експлоататорском класом, или су пак експлоататори само неки његови подслојеви? На то питање он не даје јасан одговор, мада говори о томе да многи приватници „раде сами”, што значи да се не могу сматрати „чистим” експлоататорима, а даље пише да у Југославији у данашње време постоје „први зачеци таквих класичних класа, који се касније ако ток развоја пође тим путем, могу развити у такве класе”.¹¹⁷

Неки југословенски социолози теже да обједине класни и стратификациони приступ у истраживању социјалне структуре. При томе се неизбежно поставља питање: која социјална обележја су пресудна за формирање класа, а које – слојева? Једнозначног одговора нема, а као таква обележја наводе се подела рада и њен карактер, однос према власти, улога образовања, многобројне личне особине појединаца итд.

У делу *Друштвени слојеви и друштвена свест*, написаном на основу резултата истраживања које је 1972–1974. године спровео Центар за социолошка истраживања Института друштвених наука у Београду, под руководством Михаила Поповића, аутори долазе до закључка да се у југословенском друштву формирао мешовити класно-слојни тип друштвено-економске диференцијације, у којем се преплићу различити (а не само класни) критеријуми и облици дистанцирања како између слојева, тако и унутар њих. Управо стога, према мишљењу аутора књиге, слој представља „генерални појам који укључује све историјске облике вертикалне друштвене диференцијације становништва”¹¹⁸ који се међу собом разликују пре свега по свом друштвеном положају, а он у великом степену зависи од степена учешћа у доношењу одлука, односно од степена поседовања друштвене моћи.

¹¹⁶ Lukić, R. „Društveno raslojavanje kao uzrok društvenih sukoba u Jugoslaviji”. *Sociologija*, br. 3, 1971, str. 356.

¹¹⁷ *Истио*, стр. 357.

¹¹⁸ *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd, 1977, str. 33.

Ти критеријуми се не постављају случајно у први план. Аутори су пошли од постулата да одговор на питање – постоје ли класе у социјализму? – зависи од теоријске концепције која објашњава карактер друштвено-економске диференцијације. Друштвени положај слојева и радничке класе у социјализму одређују три елемента: место у друштвеној (професионалној) подели рада, место у расподели политичке и економске моћи и однос према својини и расподели материјалних добара.¹¹⁹

Додуше, Михаило Поповић у закључку поменути књиге пише да је веома тешко одговорити на питање каквог је карактера структура југословенског друштва.¹²⁰ Према резултатима тог истраживања, 37% анкетираних сматра југословенско друштво класним друштвом, исто толико њих негира његов класни карактер, док четвртина испитаника наводи да им је тешко да одговоре. Ти су подаци послужили ауторима као аргумент за потврђивање „теорије” о „мешовитом” типу социјалне структуре југословенског друштва.

С тим у вези многи југословенски социолози посебан значај придају категорији „друштвена моћ” (power) (овај појам има широко тумачење и различите смисаоне интерпретације). При томе различити аутори у појам „друштвена моћ” уносе другачији садржај, у зависности од ставова које заступају, али се главна аргументација, по правилу, понавља.

Акцент на социолошки аспект ове категорије први је ставио Макс Вебер. Управо се на њега позивају многи буржоаски социолози, између осталих и они који појам „друштвена моћ” полажу у темеље теорије социјалне стратификације. Као што је познато, Макс Вебер је заступао принцип плурализма у социологији, маскирајући, и то не без успеха, своје субјективно-идеалистичке погледе на историју и друштво. Будући да се у његовој дефиницији губи разлика између класе и групе и мешају се економски, идеолошки и културни чиниоци, које он сматра подједнако важним, однос према средствима за производњу, као пресудно класно обележје, нестаје.

¹¹⁹ *Истѿо*, стр. 28.

¹²⁰ *Истѿо*, стр. 423.

Идеје Макса Вебера прихватили су Питирим Сорокин (у основу социјалне стратификације он је поставио принцип неједнаке расподеле друштвене моћи и утицаја), Талкот Парсонс (који дефинише „power” у духу Макса Вебера као „способност субјекта да утиче на акцију других лица у интересу постизања свог позитивног циља”), као и многи други буржоаски социолози, додуше, уз извесне модификације (Вилфред Парето, Роберт Михелс, Рајт Милс и др.).

Међутим, у основи свих ових приступа лежи нешто заједничко – истицање у први план међуљудских веза које свој концентрисани израз налазе у категорији „друштвена моћ”.

Основна методолошка грешка у тим дефиницијама састоји се у њиховој једностраности и антиисторичности, будући да „друштвену моћ” већина буржоаских социолога тумачи као потпуно независну социјалну појаву, која има сопствене узрочне везе и развија се према властитим унутрашњим законима. Постојање и мењање међуљудских веза схвата се потпуно аутономно, независно од других компонената друштвеног живота, што води ка удаљавању од научног поимања друштвених односа.

„Друштвена моћ” се најчешће поистовећује са способношћу појединаца да намећу своју вољу другима, користећи при томе принуду, ако је потребно. Посебан акценат ставља се на психолошки аспект тога утицаја који укључује „промене у понашању, размишљању, ставовима, циљевима, потребама, вредностима и другим аспектима психолошког поља личности”.¹²¹ Ту идеју је својевремено заступао Парето у „теорији елите”, према којој је наводна подела на владајућу елиту и неелиту природна, а не друштвена појава. „Циркулацији елита” он даје психолошко, субјективистичко објашњење, истичући факторе личности – природне способности и таленат. Сва сложеност друштвених односа замењује се овде психолошким чином разумевања својих и туђих поступака (мада се не игнорише увек утицај друштвених чинилаца). Као резултат таквог приступа, производни, материјални и социјални односи потискују се у други план, а у својству

¹²¹ French, J., Ravon, B. „The bases of social power”. *Studies in social power*. Ann Arbor, Mich., 1959, p. 150.

критеријума за разграничење различитих друштвених група и слојева предлажу се природне, индивидуалне особине, лични односи, „психолошко поље личности” итд. Неки буржоаски социолози покушавају да „друштвену моћ” тешње повежу с проблемима управљања, које постаје сложеније у епохи преласка из капитализма у империјализам, кад финансијски капитал концентрише све облике моћи: економску, политичку и идеолошку. То уско преплитање свих облика моћи управо се и тумачи као „друштвена моћ”.

У истом контексту треба разматрати и разграничење појмова „власт” и „моћ” које је понудио амерички социолог Барнард Барбер. Он дефинише власт (authority) као „легалну могућност за постизање циљева у друштвеним системима, а моћ (power) као њен нелегални еквивалент”.¹²² Међутим, ово разграничење има формални карактер и слабо помаже у решавању реалног проблема.

Други амерички социолози, Харолд Ласвел и Абрахам Каплан, дефинишу „power” као „учествовање у доношењу одлука”, које пак посматрају у сенци социјалних улога. Како би моћ постала друштвена, за разлику од личне, она мора бити социјално структурисана и утемељена – није довољно да буде мотивисана само психолошком или физичном снагом.¹²³ Ови аутори потврђују да су физичка снага или психолошки утицај недовољни за формирање друштвене моћи: неопходно је узети у обзир и социјалне услове. При томе се има у виду не само „легално учествовање” у доношењу одлука већ и „нелегално”, тј. учествовање у одлучивању не само лица којих се то формално тиче већ и оних којих се то не тиче, али који имају реалне могућности за то.

Полазећи од концепта „друштвене моћи”, која има, наводно, интегрални и истовремено изоловани карактер у односу на економску сферу живота, многи југословенски социолози покушавају да прецизније дефинишу овај појам и да га примене као критеријум за социјалну диференцијацију и у социјалистичком друштву,

¹²² Барбер, Б. «Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности». *Американская социология*. Москва, 1973, с. 236.

¹²³ Lasswell, H., Kaplan, A. *Power and society*. New Haven, 1950, p. 75.

сматрајући да само он разоткрива сву сложеност међуљудских односа у социјализму. Михаило Поповић с тим у вези разликује три појма: „утицај“, „моћ“ и „власт“. *Утицај* се дефинише као шири појам од *моћи*, док *власт* представља још ужи појам који означава политички облик социјално неједнаких могућности учествовања у доношењу одлука.¹²⁴ Михаило Поповић истиче неопходност примене критеријума „друштвена моћ“ у истраживању социјалне структуре социјалистичког друштва и поткрепљује то следећим аргументима: приватна својина није једини, пресудно важан узрок социјалне неједнакости у класном друштву; ликвидација приватне својине над средствима за производњу пружа могућност, па чак и подстиче, у одређеним условима, активирање других извора неједнаке расподеле друштвене моћи и социјалне неједнакости уопште. Поповић притом наводи три извора неједнаке расподеле друштвене моћи, односно структурно неједнаких могућности у доношењу друштвено важних одлука. Први извор је повезан са системом владајућих правних норми које се обично ослањају на одређену снагу, конкретно на државу, али не могу бити сведене само на грубу силу. Други се заснива на поседовању физичке снаге и у одређеним историјским условима он постаје одлучујући (на пример, у условима апсолутне монархије или у прелазним револуционарним епохама).

Трећи извор повезан је с друштвеном поделом рада, с остваривањем различитих улога у оквиру друштвене групе или слоја. Управо обављање различитих функција и улога у социјалистичком друштву јесте, према Поповићевом мишљењу, главни извор неједнаке расподеле друштвене моћи. Осим тога, он наводи још два чиниоца који утичу на структуру друштва: место у расподели материјалних добара и других друштвених вредности и место у хијерархијском систему друштвеног угледа. Као резултат тога, „друштвену моћ“ он дефинише као више или мање структурисан (институционализован) систем неједнаких могућности учествовања у доношењу релативно значајних одлука.¹²⁵

¹²⁴ Popović, M. *Problemi društvene strukture*. 1974, str. 204.

¹²⁵ Popović, M. „Један теоријско-hipotetički оквир за проучавање stratifikacione strukture socijalističkog društva”. *Sociologija*, br. 1/2, 1966.

На тај начин, положај друштвеног слоја на овом или оном степену друштвене лествице у већини случајева одређује његов углед, заснован на расподела моћи (power). Полазећи од тих претпоставки, Михаило Поповић је у југословенском друштву издвојио слојеве који се међу собом разликују преваходно по свом социјалном статусу, односно, месту које заузимају у систему расподеле друштвене моћи. Он је под слојем подразумевао „сваку социјалну групацију која заузима исти или сличан положај (статус) у систему расподеле друштвене моћи, материјалних и других вредности и друштвеног угледа”.¹²⁶ Основним слојевима у југословенском друштву Поповић је сматрао слој „непосредних произвођача” и слој политичких руковођилаца. Међу њима се налазе „средњи” или међуслојеви.

Став близак овоме заступао је и Здравко Млинар који друштвени углед дефинише као „моралну димензију друштвене хијерархије и по правилу је најтачније мерило доприноса појединца у одређеној друштвеној јединици”.¹²⁷

Иако је појам power ушао у југословенску социологију средином шездесетих година, он није добио јасну теоријску дефиницију. Један од првих покушаја његовог дефинисања запазили смо у реферату Југослава Станковића на симпозијуму одржаном у југословенском граду Порторожу 1972. године. Он истиче да је, ради примене категорије „друштвене моћи” као критеријума за анализу друштвених односа, неопходно одговорити на бројна питања, и то: ко је субјект – носилац моћи?, шта је извор друштвене моћи?, у чему се манифестује њена садржајна страна?, у којим облицима се она испољава?

Са социолошког становишта, одговара Југослав Станковић, носилац друштвене моћи у оквиру глобалног друштва увек је група. Међутим, будући да у друштву постоји много група, наставља он, један од начина проучавања друштвеног система јесте истраживање хијерархије различитих група које поседују различит степен друштвене моћи. Моћ може да се поседује,

¹²⁶ *Исто*, стр. 35.

¹²⁷ Види: Mlinar, Z. „Uloga društvene diferencijacije”. *Sociologija*, br. 1/2, 1966, str. 78.

према његовом мишљењу, на основу: монопола над економским богатствима у друштву и, пре свега, над средствима за материјалну производњу, потом на основу одређеног положаја у већ формираној друштвеној структури, а нарочито заузимања кључних позиција, и на основу одређене врсте делатности засноване за стручној оспособљености.

Југослав Станковић истиче да се друштвена моћ манифестује у специфичном друштвеном процесу који садржи сукоб интереса. Шире схваћено, моћ није ништа друго до различит положај субјеката у друштвеном процесу који подразумева и различит степен вероватноће спровођења „воље” субјеката, сматра Станковић. Према том становишту, друштвену моћ поседује субјект који има могућност да усмерава друштвене процесе, а не поседује је онај субјект који је принуђен да своје понашање прилагођава понашању других. Друштвена моћ, пише Станковић, не мора обавезно да буде експлицитно изражена, али се увек остварује посредством друштвених процеса и стога постоје различити облици друштвене моћи.

Први извор друштвене моћи, који се заснива на монополу над средствима за производњу, најочигледније се испољава у класичном класном друштву. У идеалном типу тога друштва друштвена моћ се подударала са економском и духовном моћи.

Други извор, који се заснива на одређеном положају у већ формираној социјалној структури, постоји у сваком друштву, али његова улога постаје све значајнија услед развоја и усложњавања друштвене организације и услед практичног подруштљавања производње. С нарастањем друштвених органа, расте и значај овог извора друштвене моћи. У том периоду он постаје главни извор свих облика моћи, будући да контрола над привредом зависи искључиво од њега. Одвија се институционална објективизација моћи, која, према Станковићу, добија аутономни карактер и продире у све сфере друштвене стварности. Долази до бирократизације друштвених односа, пише Југослав Станковић, а „бирократија” постаје доминантна друштвена група.

Трећи извор друштвене моћи заснива се на професионалној подели рада и уско се преплиће с претходним извором. Реализација ове основе друштвене моћи доводи до технократизације друштвених

односа или до настанка система који представља хибрид техно-кратско-биро-кратских односа. Дакле, у основи друштвене моћи леже својина, власт и професија.

У свакој фази развоја друштва, према Станковићу, један од извора друштвене моћи наступа као основни. Сходно тој „теорији”, процес остваривања друштвене моћи представља практично процес сукобљавања и борбе између различитих друштвених група због тежње да поседују основне вредности. Југослав Станковић сматра да је одређени степен експлоатације могућ у свим фазама, а то доприноси очувању класа у сваком друштву.¹²⁸

При разматрању питања социјалних разлика у савременом југословенском друштву, на саветовању југословенских социолога 1974. године, неки од учесника дискусије су се сагласили са закључком да у својству главног критеријума за диференцијацију треба узети „друштвену моћ”, док су други истицали проблеме у емпиријској примени тога критеријума. Индикатори тог показатеља (почев од материјалне производње па до културе) проучавају се, по правилу, одвојено један од другог.

Михаило Поповић је својевремено износио предлог да се моћ мери кроз степен удаљености главних центара одлучивања од непосредних произвођача и других радника. Притом он предлаже да се степен удаљености, са своје стране, одређује на основу степена демократичности избора политичких представника и могућности непосредних произвођача и других слојева друштва да утичу на рад тих представника и да га контролишу.¹²⁹

Касније је Михаило Поповић у извесној мери прецизирао своју позицију. Он под „генералним појмом слоја подразумева сваку групацију која има посебан положај у друштвеном систему, у његовој хијерархизованој, вертикалној структури, као и све одговарајуће карактеристике које произлазе из заједничког положаја, тј. исте основне интересе, начин (стил) живота и одговарајуће карактеристике слојне свести”.¹³⁰ Полазећи од такве дефиниције, у емпиријском истраживању социјалне структуре

¹²⁸ Stanković, J. „Socijalni konflikt kao izražavanje socijalne diferencijacije”. *Informativni bilten*, br. 2, Portorož, 1972.

¹²⁹ Popović, M. *Problemi društvene strukture*. 1974, str. 228.

¹³⁰ *Društveni slojevi i društvena svest*. 1977, str. 33.

југословенског друштва 1972–1974. године, спроведеном под његовим руководством, издвојени су следећи слојеви: политички и привредни руководиоци (професионални и привредни руководиоци), средњи социјалистички слој (висококвалификовани и квалификовани стручњаци у свим сферама друштвеног рада; административни и други службеници са средњом и непунуом средњом стручном спремом); непосредни произвођачи (овај слој је у великој мери сачувао одлике класе и то радничке класе), приватници (сељаци, радници-сељаци, занатлије и др.).¹³¹ Ови слојеви су издвојени на основу следећих показатеља: образовања, материјалног положаја и степена поседовања друштвене моћи. За индикаторе друштвене моћи узети су следећи чиниоци и функције: функције у органима самоуправљања (на месту рада); функције у изборним органима ван рада, тј. степен учествовања у доношењу одлука и управљању друштвом.

Међутим, апсолутизација показатеља учествовања у доношењу одлука чини нам се неоправданом. Управо класни приступ даје основу за правилно разумевање структуре становништва према занимању и према нивоу прихода, тј. према економским показатељима. Некономски показатељи (на пример, учествовање у управљању, образовање, култура и сл.), који се налазе у основи стратификационих схема, условљени су положајем класа и друштвених група у производном систему, у систему економских односа. Стога је, зарад правилног разумевања сваког од њих, потребно превасходно поћи од економских односа и социјално-класне поделе. Социјалистичко друштво је већ прешло значајан пут у правцу превазилажења класних разлика, што је послужило као повод за покушаје замене класне структуре професионалном или неком другом. Још је Лењин истицао „научну непринципијелност” критичара марксизма који су тежили да „разлике између професија мешају с разликама међу класама”¹³²

Међу радовима у којима су разматрана питања социјално-класне структуре савременог југословенског друштва посебно место заузимају радови посвећени истраживању друштвене

¹³¹ *Истио*, стр. 40.

¹³² Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 5, с. 191.

покретљивости. То су радови Војина Милића, посвећени сумирању резултата првих емпиријских истраживања у тој области које је спровео крајем педесетих и почетком шездесетих година, затим радови Слободана Боснића, Милоша Илића, Драгомира Драшковића, Мирослава Печујлића, Петра Марковића, Даринке Костић, Петра Георгијевог, Душана Мажибраде, Иванке Гинић, Љубише Митровића, В. Максимовића, Велимира Томановића и других.

Емпиријска истраживања се спроводе у целој земљи, а најчешће у појединим регионима (републикама, општинама); она обухватају или све одрасло становништво, или пак само поједине класе, друштвене и демографске групе.

У складу са схватањем социјалне структуре, у југословенској социологији је најраспрострањеније издвајање двају облика покретљивости: хоризонталне и вертикалне. Под хоризонталном покретљивошћу се подразумева промена функционалног типа социјалне улоге, места становања или других облика друштвеног живота. Тај облик промена одвија се у оквиру истог слоја, тако да појединац задржава свој претходни друштвено-економски статус. Као најраспрострањенији облик хоризонталне покретљивости помињу се економске миграције и „процеси колонизације”. У југословенској социологији истраживању овог облика покретљивости посвећује се значајна пажња, нарочито у вези с порастом економске емиграције у Југославији у последње време.¹³³

Под вертикалном покретљивошћу подразумева се суштинска промена социјално-економског положаја појединца, односно, његово премештање у други слој – виши или нижи. „Вертикална покретљивост” се испољава као друштвени „успон” или „пад” на лествици социјалне стратификације, сматра Поповић. Другим речима, с вертикалном покретљивошћу се повезује потпуна промена социјалне улоге којој одговара промена друштвеног положаја с једног на други ниво друштвене лествице, тј. кретање „навише” или „наниже”.

¹³³ Више о томе види: Komarica, Z. *Jugoslavija u savremenim evropskim migracijama*. Zagreb, 1970.

На фреквенцију, интензитет и смер социјалних померања утичу бројни фактори. Међу њима се наводе корените промене у социјалној структури друштва у одређеним историјским етапама, разлике међу слојевима у „самообнављању”, степен доступности становништву из различитих друштвених слојева оних друштвених установа које у одређеном друштву служе као главни канали покретљивости, правни прописи итд.

Друштвена покретљивост се притом схвата као непрекидан, веома широк и сложен друштвени процес, на који утиче читав низ узрока и који има разноврсне последице;¹³⁴ она обухвата сваку индивидуалну или групну промену статуса у социјалној структури. На пример, нека професионална група, друштвени слој или класа могу да доживе колективни успон или „пад”, али колективна покретљивост, према мишљењу Милића, може бити истражена само путем комплексног испитивања друштвене слојевитости у различитим временским периодима. Истраживање колективне покретљивости никако не може бити замењено истраживањима индивидуалних или породичних облика покретљивости.

Милић истиче да најзначајнији утицај на социјална померања имају корените промене у друштвеном животу, које најчешће настају као резултат политичких трансформација. Што се тиче релативно статичних социјалних структура, недовољно демографско „самообнављање” појединих друштвених слојева и група може да убрза друштвену покретљивост у одређеном правцу, ако се, додуше, на њеном путу не нађу препреке попут социјално-културних и правних. Ове последње у великој мери одређују и степен отворености канала покретљивости. Међутим, сматра Милић, и „у најстатичнијим друштвеним структурама с правним поретцима, који теже да кастински окамене постојећи тип слојевитости, постоји бар минимална покретљивост јер низ околности чине немогућним потпуно друштвено самообнављање свих слојева.”¹³⁵

¹³⁴ Види: Milić, V. *Sociološki metod*. Str. 605.

¹³⁵ Milić, V. „Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji”. *Statistička revija*, br. 3/4, 1960, str. 186.

Најважнијим каналима друштвене покретљивости у социјалистичком друштву сматрају се, према Милићу, следећи: а) друштвене установе, које обезбеђују могућност стицања квалификација и других особина и материјалних предуслова неопходних за обављање друштвених улога разних типова; б) успешно обављање одређених улога и оспособљавање у току рада за улоге вишег типа; в) организационо-политичке установе које врше пресудан утицај на друштвену расподелу улога у датом систему друштвене организације; г) ступање у брак.¹³⁶

Не утичу сви ови канали подједнако на покретљивост лица различитог пола: ове разлике су утолико веће уколико је већа разлика у облицима учествовања мушкараца и жена у друштвено-политичком животу. Осим тога, Милић истиче и неравномерност друштвене покретљивости у различитим економским регионима земље. Они региони, у којима се одвијају брзе и корените трансформације, постају природни центри брзих социјалних померања и привлаче становништво из других региона у којима је локална структура мање подложна променама.

Као што смо већ истицали, прво емпиријско истраживање друштвене покретљивости у оквиру југословенског друштва спроведено је 1960. године под руководством Војина Милића. Оно је имало велики значај за развој југословенске емпиријске социологије; касније су се многи социолози у својим радовима позивали на резултате добијене овим истраживањем, а своје хипотезе су формулисали на основу његових података. Коришћену методологију често су примењивали и други социолози.

Ово истраживање, које се заснивало на таквој класификацији друштвених група и слојева становништва у чијој су основи били социјално-професионални слојеви на различитим нивоима друштвене лествице у зависности од угледа, допринело је да у југословенску социологију продре теорија социјалне стратификације. Међутим, подаци до којих је Милић дошао нису лишени социолошке вредности, стога ћемо се детаљније зауставити на његовим резултатима.

¹³⁶ *Истїо.*

Истраживање је спровођено током пробног пописа становништва СФРЈ 1960. године, који је обухватио 2% целокупног становништва старијег од осамнаест година. Подаци о покретљивости добијени су на 1% подузорка, помоћу питања о занимању у 1939, 1947. и 1953. години. Требало је да на то питање одговоре сви рођени пре 1939. године. Тако су добијени подаци о покретљивости унутар једне генерације. Ради истраживања покретљивости међу генерацијама, било је постављено питање о занимању родитеља у време кад је испитаник био под њиховим издржавањем. То питање је пружало и податке о социјалном пореклу. Додуше, овде се наишло на потешкоћу у виду некомпатибилности података о занимању родитеља и деце. Било је неопходно прибећи регруписавању података, а то није увек одражавало реално стање.

У овом истраживању Милић је издвојио следеће социјално-професионалне групе које је распоредио по вертикали на следећи начин: сељаци, неквалификовани радници, основна група радника (коју су чинили полуквалификовани, квалификовани и висококвалификовани радници), занатлије и други ситни градски приватници, продавци и власници предузећа, службеници, стручњаци и стваралачка интелигенција, руководећи кадрови. Ту своју класификацију он објашњава и у чланку „Проблеми класификације занимања у испитивању друштвене структуре”.¹³⁷

Милић проучава друштвену покретљивост у два временска распона: међу генерацијама и у оквиру једне генерације.

Како су добијени подаци показали, до почетка шездесетих година у Југославији је у групама сељака и занатлија било много мање лица него што их је припадало тим групама по свом социјалном пореклу. Бројност сељаштва смањила се скоро за трећину. Што се тиче других група, у њима је било више лица него што их је њима припадало по социјалном пореклу. Неке раније малобројне групе и слојеви, на пример, слој неквалификованих радника и слој руководећих кадрова, повећали су се скоро четири пута, док се три пута увећао број службеника.

¹³⁷ Milić, V. „Problemi klasifikacije zanimanja u ispitivanju društvene strukture”. *Statistička revija*, br. 4, 1961.

Анализирајући резултате истраживања друштвене покретљивости међу генерацијама, у оквиру одређених социјално-професионалних група, Милић је закључио да одлив из групе сељака има снажнији утицај на формирање оних друштвених слојева који унутар својих група заузимају „нижи” статус. Тако су лица сељачког порекла чинила већи део укупног броја неквалификованих радника (74,5%) и полуквалификованих (59%), као и слоја службеника с нижом стручном спремом (55,1%). Притом, истиче Милић, материјално обезбеђени слојеви сељаштва имају више могућности за прелазак њихове деце у групу становништва с вишом спремом и „вишим” друштвеним статусом, будући да они могу да пруже својој деци одговарајуће образовање.

Слој неквалификованих радника, судећи по подацима из истраживања, показао се као најпокретљивији: у једној генерацији он се увећао скоро четири пута. Притом су лица која су по свом пореклу неквалификовани радници, покретљивија од сељака и та померања иду у свим правцима. На основу тога Милић је закључио да је слој неквалификованих радника прелазни слој кроз који се значајан број сељака премешта у друге слојеве становништва.

Међу групама које се претежно баве умним радом Милић је издвојио две подгрупе: 1. стручњаци, стваралачка интелигенција, руководећи кадрови и 2. продавци, трговци, службеници. Одлив из друге подгрупе у групе које се баве претежно физичким радом већи је него из прве. Милић је открио главну законитост формирања тих подгрупа, која се састоји у опадању апсолутног и релативног удела учешћа у њима група које се баве претежно физичким радом. Висок је проценат „самообнављања” међу сељацима, стручњацима и стваралачком интелигенцијом (око 60%), знатно је нижи међу радницима, службеницима и руководећим кадровима (30–40%), а веома низак у групама прелазног карактера, односно међу неквалификованим радницима, занатлијама и продавцима.

Међутим, Милић скреће пажњу на то да проценат „самообнављања”, одлива и прилива, помоћу којег се мери покретљивост међу генерацијама, има ограничену аналитичку вредност. У комбинацији са апсолутним бројевима, његова примена је

сврсисходна за утврђивање апсолутних и релативних величина социјалних померања у појединим правцима, али није довољна за мерење јачине везе између социјалног порекла и садашње припадности друштвеној групи. Стога је, ради веће прецизности одређивања друштвене покретљивости, он предложио увођење такозваног индекса асоцијације, који представља количник који се добија дељењем учесталости стварних померања у појединим правцима са учесталошћу истих померања коју треба теоријски очекивати. Формула индекса асоцијације је:

$$I_{ax} = \frac{f_{px}}{f_{tx}}$$

Када се стварна покретљивост подудара с теоријски очекиваном, индекс асоцијације износи 1. Уколико је стварна покретљивост већа од теоријски очекиване, онда ће индекс бити већи од 1, ако је пак мања – индекс ће бити мањи од 1.

Проучавајући покретљивост у једној генерацији, односно, померања појединаца током живота, Милић је запазио да је обим покретљивости унутар једне генерације био знатно мањи него између генерација и износио је само 35% од очекиваног, док је између генерација износио 62,2% од теоријски очекиваног. Осим тога, испоставило се да друштвена померања у једној генерацији више зависе од почетног занимања појединца него од социјалног порекла.

У истраживању спроведеном под руководством Поповића 1972–1974. године подаци о друштвеној покретљивости, добијени претходним истраживањем, углавном су потврђени. Примећен је прилично висок степен померања међу генерацијама практично у свим друштвеним слојевима. Само се 42% градског становништва родило у граду, док је 44,5% градског становништва рођено у селу. Претежно сељачко порекло, осим радничке класе, имају занатлије и други градски приватници, као и слој службеника са средњом стручном спремом. Радничко-сељачко порекло има 57% руководилаца. Највиши проценат самообнављања имају квалификовани индустријски радници (45%), на другом месту су стручњаци запослени у непроизводним делатностима (18%) (Табела 2).

Табела 2. Друштвено порекло* (у апс. бројевима)

	Порекло					
	из сељака	из радника	из занатлија	из службеника	из интелигенције	остало
Радници:						
неквалификовани	63	28	6	3	–	–
квалификовани у индустрији	49	45	2	3	1	–
квалификовани у сфери услуга	48	36	6	6	1	3
Службеници	49	17	7	16	5	6
Стручњаци:						
у производној сфери	30	26	6	21	13	4
у непроизводној сфери	23	18	11	25	18	5
Руководиоци	37	20	7	17	8	11
Приватници	57	9	31	2	–	1
Укупно	356	199	79	93	46	30
%	44,5	24,9	9,5	11,6	5,8	3,7

**Društveni slojevi i društvena svest*, str. 425. (нису укључени сељаци и радници-сељаци, јер су они скоро сви сељачког порекла).

Са социолошког становишта, аутори овог истраживања сматрају важном чињеницу самооцене својих могућности за промену друштвеног положаја од стране представника појединих друштвених слојева, иако ти подаци, природно, имају субјективни карактер. Већина сељака не верује у могућност преласка у друге друштвене групе. У ту могућност верује око 10% „радника-сељака”. Око 3/4 представника радничке класе скептично је при оцењивању својих могућности за друштвено „напредовање”, а исто размишљају и службеници.

На основу ових података аутори закључују да, ако би прогнозе испитаника биле макар делимично реалне, онда би то могло

значити да југословенско друштво улази у фазу смањене друштвене покретљивости у поређењу с првом послератном деценијом.¹³⁸

Југословенски социолози сматрају да су истраживања друштвене покретљивости неопходан елемент у изучавању социјалне структуре друштва и предлажу да се она спроводе у два смера: описном и дубинском. Истраживања првог типа захтевају широка периодична истраживања, чији би циљ била тачност мерења општег обима, правца, учесталости и брзине друштвених промена у једној генерацији и међу генерацијама. Проучавање улоге појединих канала покретљивости треба, према њиховом мишљењу, спроводити на узорку од 1,5–2% целокупног становништва на сваких 5–10 година.

ОРГАНИЗАЦИЈА ЕМПИРИЈСКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Шездесетих и седамдесетих година емпиријска социолошка истраживања су одлучним корацима ушла у живот југословенског друштва. Проширила су се толико, да је данас тешко навести неку сферу друштвеног живота где се таква истраживања не организују.

Циљ емпиријских истраживања на општем плану, према речима Анта Фиаменга, јесте знање у сврху предвиђања, а предвиђање је потребно ради спровођења сазнатог у живот. Ту тезу он аргументује на следећи начин: све већи степен рационализације савременог живота захтева неодложно решавање бројних социјалних проблема, а томе треба да претходи прикупљање информација о друштву на бази емпиријских истраживања, не само у индустријским организацијама и пољопривреди већ и у непроизводним делатностима, тј. у управљању, просвети итд. Управо емпиријска истраживања треба да допринесу прогресивнијем развоју друштва будући да она представљају својеврсни инструмент решавања актуелних друштвених проблема.

Велики значај у југословенској социологији приписује се питању избора тема емпиријских истраживања. Притом се истиче да тај избор умногоме зависи од степена развијености теорије,

¹³⁸ *Društveni slojevi i društvena svest*. Str. 42.

метода и техника истраживања, од степена информисаности социолога, нивоа образовања кадрова итд.¹³⁹

У вези са организацијом емпиријских истраживања, на саветовањима социолога и у штампи разматране су три групе проблема: садржајно-методолошки, организационо-методички и технички.

Проблеми садржајно-методолошког карактера укључују разраду теоријске концепције истраживања у вези са одређивањем теме, издавањем проблема, формулисањем хипотеза, постављањем циља, избором индикатора и сл. Организационо-методички проблеми тичу се састављања плана истраживања, прикупљања, обраде и анализе података, формирања узорка, док су проблеми техничког карактера везани за припрему анкетара и испитивача, за решавање финансијских и других питања.¹⁴⁰

У Југославији су све интензивније почели да се покрећу истраживачки пројекти. Било је предузето неколико покушаја организације и спровођења комплексних истраживања. При томе су најчешће постављани следећи захтеви: укљученост изабраних проблема у широк теоријски контекст и њихова свестрана обухваћеност; максимална свестраност у смислу примене истраживачких метода; обједињавање свих добијених резултата у једну целину, утврђивање веза; поновно укључивање предмета истраживања у широк садржајни контекст, анализа свих могућих добијених решења и закључака и самим тим утврђивање њеног општег и конкретног смисла.

Прво такво велико истраживање, спроведено 1961. године, био је пројекат под руководством Јураја Хржењака, посвећен изучавању локалне заједнице (село Јалжабет).¹⁴¹

Предмет истраживања биле су економске и социјалне промене у структури села, друштвена активност, положај младих, тенденције промена у породици, положај жена на селу и низ других проблема. У истраживању су учествовали социолози,

¹³⁹ Види: Fiamengo, A. „Društveni značaj empirijskih istraživanja”. *Sociologija*, br. 1, 1965.

¹⁴⁰ Klauzer, I. „Problemi organizacije empirijskih istraživanja”. *Sociologija*, br. 1, 1965.

¹⁴¹ Детаљније о том истраживању види: *Sociologija*, br. 1/2, 1962.

демографи, економисти, педагози и др. Примењиване су различите методе: посматрање, интервју, анкетирање, анализа докумената, статистички подаци, поређење.

Као пример комплексног истраживања у СФРЈ шездесетих година можемо навести истраживање *Друштвено самоуправљање и религија*, спроведено у Босни и Херцеговини под руководством Есада Ћимића, професора Сарајевског универзитета. Трајало је неколико година; прикупљена је богата грађа која је презентована у Ћимићевим радовима *Социјалистичко друштво и религија, Савез комуниста и религија* и у зборнику *Религија и друштво*.¹⁴² Ово истраживање привукло је пажњу југословенске јавности будући да је представљало прво истраживање тако сложене друштвене појаве каква је религија. Није био случајан ни избор региона Херцеговине где живе представници трију основних религија: католичке, православне и исламске.

Са становишта организације и значаја, највећу пажњу заслужују истраживања социјалне структуре савременог југословенског друштва. Социолошко друштво Југославије реализовало је 1961. године, под руководством Милоша Илића, Слободана Боснића и Драгомира Драшковића, пројекат емпиријског истраживања *Социјална структура и покретљивост радничке класе Југославије*.¹⁴³

Реализован је, такође, пројекат истраживања социјалне структуре југословенског друштва под руководством Мирослава Печујлића¹⁴⁴ и друштвене покретљивости под руководством Војина Милића.¹⁴⁵ Ова истраживања су спроведена на репрезентативном узорку за целу земљу. У периоду 1972–1974. године у Србији је организовано истраживање *Друштвено структура и друштвено свесно социјалистичко друштво*, чији су аутори

¹⁴² Ćimić, E. *Socijalističko društvo i religija. Ispitivanje odnosa između samoupravljanja i procesa prevladavanja tradicionalne religije*. Sarajevo, 1966; Ćimić, E. *Savez komunista i religija*. Beograd, 1969; *Religija i društvo*. Zagreb, 1969.

¹⁴³ Види: *Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije*. Beograd, 1963.

¹⁴⁴ Види: *Promene klasne strukture savremenog jugoslovenskog društva*. Beograd, 1966.

¹⁴⁵ Види: Milić, V. *Problemi klasifikacije zanimanja u ispitivanju društvene strukture*.

покушали да истраже како се и у којој мери разлике у стварном положају људи „преламају” у њиховој друштвеној свести, њиховим интересима и вредносним оријентацијама.¹⁴⁶

Године 1975. Центар за социологију села, града и простора Института за друштвена истраживања Загребачког универзитета спровео је на територији целе земље комплексно истраживање мешовитих домаћинстава. Главна пажња је била посвећена проучавању њиховог друштвеног и економског положаја, те значају и месту слоја такозваних радника-сељака у социјалној структури друштва. Актуелност ових проблема условљена је тиме што је у Југославији у 1969. години било 38% мешовитих домаћинстава и њихов број је настављао да расте. С тим у вези појављују се многобројни социјални проблеми који захтевају дубљу анализу. Запошљавање у две или више сфера делатности у већини случајева је условљено економским потребама сеоских домаћинстава, што утиче на производну оријентацију мешовитих домаћинстава и на социјалну оријентацију њихових чланова, нарочито младих.

Веома су занимљива истраживања јавног мњења у Југославији која је углавном спроводио Центар за проучавање јавног мњења при Институту друштвених наука у Београду. Међу многобројним испитивањима јавног мњења можемо навести серију анкета о економској реформи. Укупно је спроведено пет анкета од 1965. до 1968. године. Њихов циљ је био одређивање степена информисаности грађана о циљевима и садржају реформе и дубине разумевања њених задатака.

Широко су била распрострањена и истраживања начина и чинилаца развоја масовних медија у Југославији којима се бавио Југословенски институт за новинарство.

Важно место у југословенској социолошкој литератури заузима разматрање појединих социолошких метода и техника истраживања. Примени статистичких метода у социологији посвећени су радови Р. Алексића, Душана Брезника, Милоша Мацуре, Љубице Шкаре и других.

Треба посебно истаћи широку примену компаративне методе у социолошким истраживањима у Југославији која своје

¹⁴⁶ Види: *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd, 1977.

корене има у истраживањима из прошлог века (Вук Караџић, Валтазар Богишић).

Интересовање за упоредна социолошка истраживања, између осталог, и емпиријска, значајно је порасло током последњих деценија. Све већи број научника постаје свестан да се социологија као теоријска наука не може ограничити на изучавање само једног друштва, једне културе или групе сродних култура. У данашње време су почела све чешће да се организују упоредна међународна истраживања. Као пример могу се навести емпиријска истраживања породице, буџета времена, омладине, проблема јавног мњења и др. Треба рећи да су данас организационе могућности и техничка средства много већи него пре 15–20 година.

Међутим, треба рећи и то да је таквих истраживања ипак мало и да су понекад, како нам се чини, склона дескрипцији. Узрок таквом стању крије се не само у потешкоћама организационог карактера већ и у непостојању методолошких оквира за прикупљање социјалних информација у сврху компаративних међународних истраживања. Непостојање јединственог система социјалних показатеља за прикупљање емпиријских података постаје камен спотицања за многе корисне подухвате у тој области. Социолози, по правилу, користе националне системе социјалних показатеља тамо где они постоје или формулишу сопствене показатеље који су обично тешко упоредиви.

Сужавање географских оквира социолошких истраживања доводи до тога да се теоријска уопштавања, у вези са различитим друштвеним појавама, свесно ограничавају само на једно конкретно друштво или се пак закључци, изведени на основу искуства само једног друштва, екстраполирају на сва постојећа друштва.

Владало је мишљење да је експеримент најпоузданије средство за откривање каузалних веза. Упоредна истраживања у извесној мери представљају замену за експеримент. Будући да је у друштвеном животу тешко, а најчешће и немогуће извести експеримент, улога компаративних истраживања значајно расте. Провера односа установљених емпиријским путем на широком упоредном плану смањује опасност од неоснованих генерализација.

Још у прошлом веку запажамо покушаје научника да употребе податке прикупљене упоредним истраживањима. Међутим,

треба рећи да се та истраживања само условно могу назвати упоредним, будући да су имала много мањкавости. Најважнији недостаци били су, према нашем мишљењу, непотпуни подаци, непоздани извори информација, фрагментарност, а отуд и некритичка анализа информација. Као примарни извори (овде није реч о европским земљама) коришћени су путописни дневници морнара, трговаца, мемоари мисионара, извештаји колонијалних администратора, односно лица недовољно компетентних да дају научно објашњење неке друштвене појаве. Осим тога, многи догађаји нису увек тачно датирани, стога је тешко установити на који се временски период односе. Социјалне појаве су по правилу истраживане изоловано од целовитог друштвеног живота конкретного друштва. Мањкавости таквих компаративних истраживања су очигледне. Зато се у статистичким круговима преваходно покушава извршити систематизација расположивих података. На међународном статистичком конгресу још 1855. године у Бриселу познати белгијски буржоаски статистичар и социолог Адолф Кетле подржао је идеју о формирању система међународних упоредних статистичких података. Почев од тада, у области статистике се непрекидно ради на прецизирању појмовног апарата националних статистика како би се постигла већа упоредивост података.

У области социологије се још од краја XIX века предузимају различити покушаји разраде теоријски заснованог система прикупљања примарних информација за потребе упоредних истраживања (Рудолф Штајнмец, Емил Диркем). Међутим, упоредо с покушајима да се компаративна истраживања поставе на чврсте методолошке основе, појављује се и њихова снажна критика. Између осталог, амерички научник Боас у то време упорно истиче неопходност примене историјско-генетичког приступа, док компаративним истраживањима, према његовом мишљењу, треба да претходе фундаментални монографско-историјски радови о друштвима понаособ. Он је сматрао да то може не само да омогући поређење крајњих резултата друштвених процеса већ и да их усмерава.

Против упоредних истраживања одлучно су иступили и многи функционалисти и, понајвише, социјални антрополог

Бронислав Малиновски који је у својој критици полазио од идеје да комплексно истраживање неког друштва не треба спроводити седећи у кабинету, на основу непоузданих и непотпуних извора информација – за то су потребна дубља емпиријска истраживања. Међутим, Малиновски и његови следбеници отишли су у другу крајност, у етноцентризам, кад су на основу проучавања само једног друштва почели да изводе теоријске закључке који прелазе границе проучаваног друштва.

Дакле, полемика око упоредних истраживања углавном се водила поводом проблема везаних за њихов обим и дубину монографског истраживања појединих периода и фаза у којима се друштво налази. Заиста, тешко је подједнако успешно удовољити захтевима и прикупити довољно обимну и квалитетну грађу за шире поређење.

Међутим, из свега изреченог не следи да научну вредност имају само универзална упоредна истраживања. Ако се придржавамо класификације коју је предложио Емил Диркем, онда компаративна истраживања по ширини обухвата могу бити на три нивоа, а у зависности од тога и истраживач мора решавати конкретне задатке везане за употребу социјалних показатеља. Та три нивоа су: истраживања у оквиру једног те истог друштва, истраживања у различитим друштвима истог историјског типа и општа поређења која се односе углавном на сва историјски позната друштва.¹⁴⁷

Задаци упоредних истраживања деле се на две основне групе: у прву спада систематско описивање различитих типова постојећих и некадашњих друштава и појединачних појава у њима, а у другу – њихово објашњење. Компаративна метода се развила и дала велике научне резултате у природним наукама. У друштвеном животу се запажа знатно веће богатство облика и бржи темпо промена. Динамизам друштвених појава захтева детаљно разматрање могућности њиховог појављивања у некој новој историјској ситуацији у новом облику. Без систематског описивања многа уопштавања могу бити неоснована. На пример, ако нису познати оквири у којима се реализује, рецимо, развој

¹⁴⁷ Види: Осипова, Е. В. *Социологија Эмиля Дюркгейма*. Москва, 1977, с. 90.

вредносних оријентација и ставова омладине, онда је тешко оценити њихово стање у конкретном друштву.

Међутим, највећа вредност упоредних истраживања јесте у објашњавању одређених веза између појава са циљем откривања њихових заједничких узрока.

На основу компаративних истраживања првог нивоа, која се спроводе у једном одређеном друштву, неретко се успешно решавају и теоријски и практични задаци. У данашње време социолошка наука широко примењује овај вид упоредних истраживања.

Упоредна истраживања другог нивоа организују се са циљем проучавања одређене друштвене појаве у неколико конкретних друштава која припадају једној те истој друштвено-економској формацији. Циљ оваквих истраживања јесте утврђивање општих законитости, тенденција и специфичности појава и процеса условљених развојем друштва, његовом културном традицијом.

Задатак општих поређења јесте изучавање одлика друштава која припадају различитим друштвено-економским формацијама, као и квалитативних и квантитативних обележја и разлика међу друштвеним појавама у различитим друштвеним системима. Таква истраживања могућа су само под условом да су посматрана друштва свестрано понаособ проучена.

Упоредна истраживања другог и трећег нивоа могу се спроводити само под условом да су решени сви задаци у оквиру првог нивоа, односно, уз постојање унификованог система социјалних показатеља за дато конкретно друштво.

Као пример међународних компаративних истраживања у којима су учествовали југословенски социолози можемо навести следећа: истраживање локалних органа власти (учествовале су три земље), проблема омладине (шест земаља, између осталих и Народна Република Мађарска, Чехословачка Социјалистичка Република, СССР), проблема породице везаних за породични ауторитет супружника, задовољство браком у зависности од друштвеног положаја супружника (СФРЈ, Грчка, Француска, САД), буџета времена (једанаест земаља), јавног мњења у оквиру пројекта *Креативори јавног мњења будућности* (петнаест земаља) и низ других истраживања. На резултатима неких од њих

зауставићемо се детаљније приликом разматрања одређених социолошких проблема.

Приликом спровођења емпиријских истраживања од стране југословенских социолога, често је непрецизност методолошких ставова доводила у сумњу добијене резултате, јер су се истраживачи суочавали с бесконачном разноликошћу испољавања друштвеног живота и чинилаца који су утицали на његову промену, и полазили путем њиховог еклектичког обједињавања или пак апсолутизације једних и игнорисања других. Неки југословенски социолози увидели су опасност од јаза између теорије и емпиријских истраживања и покушавали да анализирају његове узроке и да томе посвете више пажње.¹⁴⁸ Између осталог, покренута су питања: да ли се емпиријска истраживања спроводе у оквиру општесоциолошке теорије или посебних социолошких теорија?, какав је однос између теорије и операционалних дефиниција? итд. Иако је већина истраживача била убеђена у то да нема и не може бити успешних емпиријских истраживања без поуздане теоријске и методолошке базе, те да је тешко изградити фундаменталну теорију без добро организованих емпиријских истраживања, ипак су преовладала управо истраживања на локалном нивоу. У истраживањима социјалне структуре распрострањени су покушаји еклектичког спајања историјско-материјалистичког и функционалистичког приступа.

Важно место припада делу социолошких истраживања у којима запажамо само формално постојање теоријског приступа. Постоји уводно теоријско разматрање које неретко никако није повезано с хипотезама, индикаторима, закључцима итд.

Свођење теоријске концепције на систем показатеља и радних дефиниција, рашчлањивање теоријске дефиниције на операционалне и систем показатеља којима се проверава општа теорија такође су наилазили на одређене потешкоће. Неретко се запажа доминација технике над социолошким објашњењем. Конкретна емпиријска истраживања могу имати важно методолошко усмерење ако стоје на чврстој теоријској основи историјског

¹⁴⁸ Види: Пећулић, М., Пешић-Golubović, Z., Stanković, J. „Теоријска заснованост емпиријских истраживања”. *Sociologija*, br. 2, 1965.

материјализма. Без тог општесоциолошког приступа социјална теорија се неизбежно претвара у позитивистички функционализам или у „теорију чињеница”.

Осим тога, треба истаћи и постојање објективних потешкоћа. Овде првенствено треба навести непостојање истраживачких институција, слабу координацију и недостатак материјалних средстава потребних за реализацију оваквих истраживања. С порастом броја социолошких институција шездесетих година, нагло је порастао и број запослених у тој сфери који су долазили из разних других научних области, често без потребних квалификација.

Резимирајући, нагласићемо да су југословенски социолози много пажње посвећивали разради социолошких метода, а нарочито примени конкретних методологија, техника истраживања итд. То им је омогућило да у последње три деценије спроведу бројна конкретна социолошка истраживања и сумирају њихове резултате. Међутим, не увек разрађена теоријска концепција и некритичко позајмљивање методолошких ставова и појмова из буржоаске социологије спречавали су често да се премости јаз између теоријског и емпиријског нивоа научног сазнања и да се у пуној мери изврши научна анализа сложених процеса друштвеног живота у земљи. Управо из тог разлога шездесетих година у СФРЈ преовладала су примењена истраживања и интензивније се развијале поједине гране социолошке науке. До данас су се највише развиле социологија села, социологија породице и индустријска социологија. Значајне успехе југословенски социолози су постигли и у истраживању проблема младих, као и проблема образовања, масовних медија и јавног мњења. Током последње деценије активно су почели да се анализирају социолошки аспекти културе, права, слободног времена, спорта, религије, знања, града. Много тога је урађено у области политичке социологије, у оквиру које су разматрана питања политичких система, партија, демократије, самоуправљања.

Поглавље III СОЦИОЛОШКЕ ДИСЦИПЛИНЕ

СОЦИОЛОГИЈА РАДА

Истраживања у области социологије рада у данашње време постају све важнија у Југославији (поједини научници су чак склони да ниво развоја социолошке науке оцењују кроз степен развијености социологије рада). Дефинишући предмет, метод, настанак и развој ове социолошке дисциплине, југословенски социолози у оквиру ње истовремено разматрају проблеме производних односа, радни колектив, запосленост, животну средину, слободно и радно време, мотивацију за рад, конфликте, учествовање у управљању, структуру власти у индустријским организацијама, проблеме професионалне етике и морала итд.¹

Оквири предмета истраживања социологије рада разматрају се у радовима *Психофизиологија рада. Увод у индустријску психологију* Зорана Бујаса, *Социолошки аспекти функције руковођења* Предрага Раденовића, *Социологија рада* Владимира Рашковића и *Социологија рада* Данила Ж. Марковића.²

Социологија рада се дефинише као самостална теоријско-емпиријска дисциплина која за предмет истраживања има „рад као друштвени феномен са свим његовим обележјима по којима

¹ У области социологије рада делају бројни познати југословенски социолози: Јосип Жупанов, Јосип Обрадовић, Владимир Рашковић, Предраг Раденовић, Вељко Рус, Томислав Томенковић, Д. Стари, Душан Чалић, Слободан Вукићевић, Радивоје Маринковић, Данило Ж. Марковић, Фрањо Кожул и други.

² Бујас, З. *Психофизиологија рада. (Увод у индустријску психологију)*. Загреб, 1959; Раденовић, Р. *Социолошки аспекти функције руковођења*. Београд, 1970; Раšković, В. *Социологија рада*. Београд, 1977; Марковић, Д. *Социологија рада*. Београд, 1981.

се он разликује од осталих друштвених појава и друштвене односе у које ступају учесници у радном процесу”.³ При оваквом дефинисању истиче се теоријска ограниченост двеју оријентација у савременој социологији рада – антрополошке или индивидуално-психолошке и организационе. Данило Ж. Марковић сматра да социологија рада треба да се бави проучавањем не само међуљудских и друштвених односа у радним колективима већ и широм друштвеном средином, тј. друштвом као динамичном историјском целином, са свим његовим институцијама и димензијама повезаним директно или посредно с радним процесом.

Социологија рада (која се понекад назива *индустријском социологијом* с чиме није сагласан, на пример, Данило Ж. Марковић, будући да је, према његовом мишљењу, индустријска социологија по свом предмету ужа) проучава рад и законитости друштвених односа у радном процесу уопште. Истовремено, индустријска социологија, сматра он, проучава индустрију као друштвени феномен, као и закономерност друштвених односа у индустријском радном процесу. Циљ социологије рада треба да буде истраживање усклађености између друштвених односа и степена развоја производних снага, закономерности односа у радним групама, адаптације условима рада у доба научно-техничке револуције, услова и начина живота запослених у радном процесу, проблема који прате процес адаптације радника са села, покретљивости условљене увођењем аутоматизације и електронике итд.

Данило Ж. Марковић истиче да социологија рада у Југославији превасходно треба да фокусира пажњу на изучавање самоуправне социјалистичке основе друштвених односа који се испољавају у производним односима. Управо тиме он објашњава оправданост назива ове дисциплине који су јој доделили поједини југословенски аутори – „социологија самоуправљања”.

Велику пажњу посвећује производним друштвеним групама које дефинише као скупове људи и ствари помоћу којих ти људи производе материјална добра која служе за задовољење извесних друштвених потреба људи. Анализирајући основне историјске типове производних друштвених група, у чијој основи лежи

³ Види: Marković, D. *Sociologija rada*. Str. 20.

развој технике и производње, Данило Ж. Марковић се посебно зауставља на фабрици или индустријском предузећу и положају личности у савременој индустријској цивилизацији. С тим у вези он разматра социолошке аспекте ванредног и слободног времена и истиче неопходност проучавања економских и социолошких детерминанти буџета слободног времена.

Како тврде многи аутори, упркос томе што је социологија рада најразвијенија посебна социолошка дисциплина, њен метод се још увек није оформио и то успорава њено коначно конституисање. Полазећи од Маркових ставова, Владимир Рашковић разматра рад као најважнију сферу људске делатности и основну пажњу посвећује новим појавама у његовој друштвеној подели и утицају научно-техничке револуције на његов карактер, садржај и услове. Он се ослања на став да научно засновано решење проблема радне делатности одређује место, улогу и значај социологије рада као посебне социолошке дисциплине. При томе у први план истиче друштвену природу рада, структуру и механизме веза међу људима у процесу заједничке радне делатности, те улогу људског фактора у савременој производњи.⁴

При дефинисању предмета социологије рада, Рашковић предочава по чему се он разликује од предмета других, сродних наука као што су индустријска психологија и политичка економија. Индустријска психологија је претежно оријентисана на истраживање мотивације, а током последњих деценија у први план избија проблем научног управљања. Међутим, истиче аутор, те проблеме она изучава у вези са техничко-технолошким односом произвођача према средствима за производњу, а не са друштвено-економског становишта.

Индустријска психологија углавном изучава утицај индустријске средине и природе рада на психичка својства људи. „Социологија рада проучава друштвени карактер продукционих односа као основних друштвених односа.”⁵

При разматрању питања у вези с настанком и развојем социологије рада највећа пажња се посвећује унапређивању научне

⁴ Rašković, V. *Sociologija rada*. Str. 17.

⁵ Исто.

организације рада, с једне стране, и нарастању друштвене улоге и свести радничке класе – с друге. У основи ових чинилаца лежи развој индустрије и измењени положај човека у производном процесу. Социологија рада је током свог развоја у појединим земљама добијала различите специфичне одлике у погледу предмета и проблема којима се бави, што је било условљено преваходно карактером друштвених односа и нивоом историјског развоја радничке класе. При томе се процес рада дефинише као сврсисходна људска делатност, а структура рада се повезује с друштвеном поделом рада и, пре свега, с поделом на физички и умни, који су се током целокупне класне историје друштва налазили у стању перманентне антагонистичке супротности.

Анализирајући процес развоја радничке класе, југословенски аутори издвајају најчешће само четири фазе: а) рађање пролетаријата (друга половина XVIII – прве деценије XIX века); б) борба за економска права (тридесете године XIX века до данас; та борба траје практично у свим капиталистичким земљама); в) борба за политичка права (почиње после јулске револуције 1830. године у Француској и траје до данас у капиталистичким земљама); г) борба за управљање основним средствима за производњу и друштвеном својином уопште. Победа Октобарске револуције 1917. године први пут је отворила пут човечанству ка друштву без класног антагонизма и ка новим друштвеним односима.⁶

При разматрању питања о облицима и типовима учествовања радничке класе у управљању производњом у савременом друштву, обично се анализирају различити историјски облици тог учествовања. Владимир Рашковић у својој књизи *Социологија рада* наводи примере таквог учествовања још у Париској комуни, кад су на основу национализације предузећа у неким од њих били организовани својеврсни органи управљања. Крајем XIX и почетком XX века формирају се радничке комисије и одбори с правима контроле у сфери социјалног осигурања, здравствене заштите и услова рада. Током Првог светског рата у неким земљама се појављују мешовити одбори састављени од послодаваца

⁶ *Исто*, стр. 77–81.

и радника. Вешто манипулишући тим одборима, послодавци су остваривали већу продуктивност рада у ратним условима.

Посебан значај при разматрању овог питања Рашковић придаје револуцији у Русији у октобру 1917. године, под чијим утицајем радничка класа у многим земљама присиљава буржоазију да чини уступке и дозволи формирање разних „фабричких одбора” засновано на законским прописима. После Другог светског рата број оваквих одбора у европским земљама расте.

Рашковић критикује буржоаске социолошке концепције учешћа радника у управљању. Ефикасност живог рада дуго је зависила искључиво од технолошких услова. Кад је пак ограниченост овог приступа у објашњавању међуљудских односа у производњи постала очигледна, акценат је пренесен на психолошке чиниоце. Међутим, и тај приступ је испојио своју неутемељеност. Тек су касније поједини аутори били принуђени да признају улогу друштвених фактора, додуше, у оквиру постојећих буржоаских односа. У Западној Немачкој, међутим, индустријска социологија све до сада игнорише њихову улогу, критикујући такозвану друштвену структуралну организацију предузећа и истичући притом да права радника не могу да се проширују изван граница компетенција њихових радних места (између осталог и у политици управљања). Енглески буржоаски социолози (J. H. Smith, W. H. Scott, W. J. Dickson) иду корак даље и указују на тенденцију већег утицаја нације (тачније, државе) у индустријски развијеним земљама Запада, што доприноси већој концентрацији њене власти у индустрији. Притом се под велом подруштљавања материјалних добара путем национализације све више алијенира личност, а непосредни произвођачи практично лишавају било каквог учествовања у доношењу одлука у области управљања производњом.

У центру пажње југословенских социолога налазе се и теоријски проблеми управљања у условима самоуправљања.

У Југославији се, почев од педесетих година, на самоуправљање гледа као на комплекс производних или друштвено-економских односа. Систем самоуправљања не своди се само на његове органе (на пример, радничке савете као најраспрострањеније), већ укључује и организације унутар којих и између којих се реализују

самоуправни односи. На савременој етапи, као централна категорија концепта самоуправљања, појављује се појам „удружени рад” који се неретко посматра као синоним за самоуправљање. У Закону о удруженом раду, донетом 1976. године, наша је одраз реорганизација система самоуправљања која се најјасније испољава у промени облика самоуправљања на нивоу предузећа. У том документу се истиче да „основу социјалистичког самоуправног удруживања рада чине: власт радничке класе и свих радних људи; друштвена својина средстава за производњу; право рада друштвеним средствима; самоуправни положај радника; друштвени карактер рада; демократско, самоуправно одлучивање о раду и друштвеној репродукцији, конституисање органа народне власти на бази самоуправно организованог удруженог рада”⁷.

Додуше, у интерпретацији појма „удружени рад” постоје различити приступи. Неки аутори сматрају да још много питања овде остаје отворено,⁸ други су склони да овај појам сматрају погрешним јер не одражава квалитативну оригиналност самоуправљања.⁹ Међутим, већина аутора сматра да „удружени рад” представља негирање односа који владају у антагонистичким формацијама и „етатистичком” типу.¹⁰ Ове дискусије се настављају и при разматрању питања улоге предузећа у систему „удруженог рада”. Можемо навести, у крајњем случају, три различита становишта: према првом, предузеће и даље постоји и у различитим облицима „удруженог рада”; друго се своди на то да се предузеће у условима „удруженог рада” трансформише у „самоуправно предузеће”; према трећем становишту, предузеће ни у ком облику не може бити укључено у структуру „удруженог рада”. У југословенској друштвеној мисли преовладава треће становиште, а оно је послужило као основа за реструктурирање система самоуправљања.

Након 1976. године предузеће се дели на „основне организације удруженог рада” (ООУР) и трансформише у њихово удружење. Циљ ове реорганизације био је у томе да се управљање

⁷ Закон о удруженом раду. Београд, 1976, стр. 9.

⁸ Види: *Економика удруженеи рада*, бр. 1, Београд, стр. 22.

⁹ Види: *Економика предузећа*, бр. 11, Београд, 1970, стр. 736.

¹⁰ Види: *Економика удруженеи рада*, бр. 1, Београд, 1976, стр. 25–27.

приближи радницима, да им се пружи могућност непосредног учешћа у доношењу најважнијих одлука, да се стимулишу процеси интеграције, да се доследније примени принцип расподеле према раду, тј. да се створе најповољнији услови за трансформацију самоуправљања из представничког у непосредно. Анализирајући социолошке аспекте развоја самоуправљања у Југославији, Данило Ж. Марковић посебну пажњу поклања анализи основних организација удруженог рада, тих првих ћелија које су, према његовом мишљењу, у данашње време највиши тип организације рада. Управо се тиме реализује непосредно овладавање средствима за производњу, условима и резултатима свога рада, одвија се конкретно-историјска реализација принципа ослобођења рада и човека у нашем друштву, истиче Данило Ж. Марковић.¹¹

Бројни аутори тврде да је у организацији предузећа и управљања у Југославији после 1950. године настао дуализам: нова демократска самоуправна организација и старо непромењено хијерархијско руководство, кад су руководећи кадрови и управни органи остали потчињени директору.¹² Као резултат тога управљање предузећима се скоро петнаест година, све до средине шездесетих, сматрало прерогативом радничких савета, а руковођење је улазило у делокруг дирекција и њихових служби. Притом се управљање дефинише као „вид друштвено-економске и политичке поделе рада”, а руковођење се посматра као техничка подела рада која регулише радни процес и обезбеђује јединство рада и производње.¹³ Насталу ситуацију Фрањо Кожул, на пример, карактерише као трансформацију самоуправљања у нови квалитет, кад је административни централизам неприхватљив у било каквом облику, док је истовремено немогуће одбацити све елементе централизоване организације. Одлучујући значај у решавању овог проблема, сматра он, треба да одигра систем координације по вертикали, а то значи поимање управљања као друштвене делатности а не као система власти и принуде.¹⁴ Кожул

¹¹ Види: Marković, D. *Sociologija rada*. Str. 490.

¹² Gorupić, D. *Osnovna i složena organizacija rada*. Zagreb, 1975, str. 8.

¹³ Živković, M. „Utvrđivanje odnosa između upravljanja i rukovođenja u samoupravnoj organizaciji”. *Organizacija i kadrovi*, br. 6, 1973.

¹⁴ Kožul, F. *Politička kultura samoupravljanja*. Sarajevo, 1975, str. 115.

је спровео социолошко истраживање посвећено друштвеној улози и положају директора у радној организацији. Главни акценат је ставио на проблеме друштвене моћи и одговорности. Резултати истраживања су показали несклад између нормативно-правног и стварног положаја директора. Да ли је уопште могућа колективна одговорност? – поставља питање Кожул. Код нас, пише он, делује принцип колективног доношења одлука и личне индивидуалне одговорности. Колективна одговорност, према његовим речима, у пракси прикрива анонимног појединца или групу која своју вољу посматра као вољу колектива и самим тим се избегава свака лична одговорност. Према Уставу, директор у Југославији игра двојаку улогу, сматра Кожул: етатистичку и самоуправну. У првом случају, он стоји на врху хијерархијске лествице у самоуправној организацији јер сваку одлуку може да промени, будући да му је држава дала овлашћења, у другом случају, директор у принципу одговара само пред органима самоуправљања.¹⁵

Током последње деценије југословенски експерти све чешће подвргавају критици настали „дуализам” у управљању и упорно захтевају да се постигне јединство управљања и руковођења. Сами југословенски аутори ту ситуацију оцењују на следећи начин: „У нашој пракси постоје две супротне тенденције у погледу односа управљања и руковођења. С једне стране, постоји тенденција од стране органа управљања да се што више сузе надлежности руководилица, а послови руковођења пренесу у домен одлучивања органа управљања. С друге стране, постоји тежња руководилица да за себе задрже послове из надлежности органа управљања, а поједине руководилачке послове пребаце на колективне органе и тиме се ослободе одговорности.”¹⁶ Заговорници јединства управљања и руковођења супротставили су вертикалној хијерархијској структури хоризонтално-функционалну структуру управљања, при којој се управљачке и производне јединице налазе у равноправном положају, а уместо односа субординације, међу њима се успостављају односи координације.

¹⁵ Види: *Истїо*, стр. 143.

¹⁶ Živković, M. „Utvrdivanje odnosa između upravljanja i rukovođenja u samoupravnoj organizaciji”. *Organizacija i kadrovi*, br. 6, 1973, str. 184.

Треба истаћи да у југословенској друштвено-економској и друштвено-политичкој мисли постоји мноштво других класификација управљања и руковођења. Међутим, последњих година све је чешће изношено становиште, које је постало доминантно и забележено у партијским документима, о неопходности превазилажења јаза између самоуправних и руководећих органа и њихових функција, путем изградње јединственог система управљања радном организацијом. Објашњавајући узроке дихотомије између управљања и руковођења која већ дуже време постоји, Дражен Калођера, експерт за проблеме управљања у Југославији, наводи следеће: организација економског система првенствено на бази централизованог руковођења, низак технички ниво индустрије и неразвијеност тржишта, примитивна технологија управљања и општи ниво развоја друштва који се одражава и на стање друштвене свести.¹⁷

Током последње деценије у југословенској социолошкој литератури о проблемима социологије рада најактивније су разматрана питања у вези са доношењем најважнијих одлука. У радовима Јосипа Жупанова, Младена Звонаревића, Илије Перића, Обрада Бајића, Јосипа Обрадовића, Вељка Руса, Слободана Вукићевића даје се теоријска анализа процеса доношења одлука у предузећима, као и анализа резултата социолошких истраживања спроведених у Југославији. Звонаревић разликује три фазе у процесу доношења одлука: припрему, одлучивање и реализацију. У свакој фази он анализира значај улоге појединих друштвених група и долази до закључка о постојању јасно изражене асиметричности дистрибуције рада, која је посебно карактеристична за фазу реализације одлуке у корист стручњака и руководилаца.¹⁸ С овим се слаже и Бајић: „Монопол над информацијама даје стручним службама доминантну улогу.”¹⁹ Анализирајући резултате истраживања, Јосип Обрадовић је дошао до закључка да се

¹⁷ Види: Kalodera, D. *Organizaciono-upravljačka struktura i mehanizmi koordinacije udruženog rada u privredi*. Zagreb, 1971, str. 42.

¹⁸ Види: Zvonarević, M. „Socijalna moć, informiranost i motivacija”. *Naše teme*, br. 6, 1969, str. 894–929.

¹⁹ Bajić, O. *Proces samoupravnog odlučivanja posmatran u pojedinim fazama i u cjelini*. Magistarski rad. Beograd, 1973.

степен учествовања појединих група у доношењу одлука у некој организацији суштински разликује у зависности од природе разматраних проблема. Осим индивидуалних чинилаца (образовање, стаж, чланство у СКЈ, функција), испитиване су и неке структурне варијабле, и то: величина организације, грана индустрије, технологија и њихов утицај на учествовање у одлучивању.²⁰

Дефинишући друштвену моћ као утицај појединих група и појединаца у процесу припреме и доношења најважнијих одлука, Слободан Вукићевић у својој књизи *Структура друштвене моћи у радној организацији* анализира резултате вишегодишњег (1963–1976) истраживања у једном радном колективу. Аутор је дошао до закључка да се утицај распоређује на свим нивоима на следећи начин: на првом месту су руководиоци, потом пословође, даље следе стручњаци, непосредни извршиоци и административни радници. Он сматра да управо тим групама припада монопол над доношењем одлука о расподели дохотка, над управљањем производним процесом итд. Као последица тога настају конфликти чији узрок радници најчешће објашњавају неправедним одлукама о расподели дохотка, неинформисаношћу и одсуством транспарентности.²¹

С проблемом учествовања у доношењу одлука уско је повезан проблем моћи и њена дистрибуција унутар организације. Спроведен је низ емпиријских истраживања овог проблема, међутим, већина их је била локалног карактера.

С проблемом моћи уско је повезана тема конфликта у производњи. Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година описани су различити социјално-економски аспекти овог феномена и учињен је покушај његовог дефинисања. Као пример навешћемо истраживање Неце Јованова посвећено конфликтима у производњи. Узрок ове појаве Јованов види у неправилној дистрибуцији административне моћи и материјалних и духовних добара, као и у смањеном учешћу радника у управљању.²² Он наводи следеће цифре: у периоду од 1960. до 1972. године број радника

²⁰ Види: Obradović, J. „Grana industrija i ponašanje pojedinca u procesu donošenja odluka”. *Sociologija*, br. 4, 1979, str. 370.

²¹ Види: Vukićević, S. *Struktura društvene moći u radnoj organizaciji*. Nikšić, 1980.

²² Jovanov, N. *Radnički štrajkovi u SFRJ*. Beograd, 1979, str. 145.

у радничким саветима смањен је са 76,2% на 65,5%. Процент радника – председника радничких савета, спао је са 74,1% на 50%. У руководећим синдикалним органима била је слична слика. У Већу Савеза синдиката Југославије у 1973. години на 19 радника је било 35 друштвено-политичких радника, 19 представника техничке интелигенције и 36 осталих интелектуалаца.²³ Притом се број представника неквалификованих и полуквалификованих радника смањивао знатно брже него висококвалификованих. Истовремено се запажа концентрација моћи у њеним институционализованим центрима, раст утицаја стручњака и повећање броја незапослених.

Последњих година ситуација се значајно променила, преваходно захваљујући спровођењу у живот „делегатског” система након 1974. године. С тим у вези велика пажња се посвећује истраживању улоге радничких савета, који се не посматрају као представнички органи у традиционалном смислу већ као облик непосредног изражавања воље, упоредо са зборовима радних људи, референдумима и сл. Та трансформација радничких савета почела је да се, у складу са Уставом из 1974. године, означава термином „делегатски принцип”. Његова суштина се своди на два главна момента: сваки члан неког органа не изражава вољу свих бирача већ само оног њиховог дела које у колективу спаја исти интерес. Стога се избори не спроводе на пропорционалној основи већ обухватају делегате из свих колектива. Улога делегата је да буду само оруђе непосредног учешћа бирача у доношењу одлука, односно, делегат мора да изражава вољу колектива који га је изабрао. Након спроведене реорганизације, последњих година се запажа раст броја радника у изборним органима.

Многа социолошка истраживања посвећена су анализи материјалних услова живота радника, услова рада, културног и образовног нивоа, структуре слободног времена и др.²⁴ На том плану занимљив је рад Јакима Синадиновског *Личности радника*

²³ *Истио*.

²⁴ Види: Sinadinovski, J. *Ličnost radnika u procesu radničkog samoupravljanja*. Скопље, 1975; *Kulturni standard radnika zagrebačke industrije*. Загреб, 1969; Коџијан, Г. *Delavci in kultura*. Љубљана, 1970; *Slobodno vrijeme*. Загреб, 1958; Јакоповић, Ј. „Теоријски приступ и резултати истраживања ‘Културни стандард радничке класе у Загребу’”. *Sociologija*, br. 1/2, 1980.

у *процесу радничкої самоуправљања*. Аутор детаљно описује развој радних колектива и главне тенденције у друштвено-економским односима у Југославији у периоду од 1964. до 1970. године, на примеру 600 висококвалификованих радника металуршке индустрије. Синадиновски је издвојио три типа радника у зависности од радног стажа: радник који је почео да ради пре Другог светског рата, радник који је дошао у предузеће после Другог светског рата, а пре увођења самоуправљања, и радник који је засновао радни однос после увођења самоуправљања.

Важно место у оквиру ове проблематике додељује се изучавању односа између технолошког нивоа производње и вредносних оријентација радника. Обично се издвајају три типа производње: занатска, механизована и аутоматизована. С тим у вези занимљива су емпиријска истраживања економских аспеката аутоматизације и њених последица – радови Илије Перића (*Аутоматизација, суштина и друштвено-економски аспекти*), Душана Чалића (*Аутоматизација у техничком и економском развоју Југославије*), Тихомира Ђокановића, Јосипа Обрадовића.²⁵ С тим у вези разматрано је и питање последица сменског рада. На симпозијуму у Загребу 1972. године, *Психолојски аспекти рада у смјенама*, учињен је покушај да се тај проблем размотри не само са организационо-производног становишта већ и ширег научно-истраживачког аспекта (социјалног, медицинског, психолошког).²⁶

Међутим, поједини социолози критикују своје колеге који се баве социологијом рада у СФРЈ, због тога што се нису увек бавили изучавањем актуелних социјалних проблема. Међу таквим проблемима је и учесталост оболевања међу запосленим становништвом. Према броју оболелих, СФРЈ надмашује (два до три пута) друге индустријски развијене земље. Пред социолозима у данашње време стоји задатак да открију објективне и субјективне узроке ове појаве и истраже услове рада, међуљудске односе, хуманизацију рада итд. На пример, Јосип Жупанов сматра да је болест често „тихи” облик индустријског конфликта, кад људи

²⁵ Perić, I. *Automatizacija, suština i društveno-ekonomski aspekti*. Beograd, 1958; Čalić, D. *Automatizacija u tehničkom i ekonomskom razvitku Jugoslavije*. Zagreb, 1962.

²⁶ *Psihologijski aspekti rada u smjenama*. Zagreb, 1973.

привремено „беже” од лоших услова на послу, с једне стране, а с друге – „болест” често може да се објасни и тиме што део радника ради и допунске и хонорарне послове и новац је једино што их стимулише.²⁷ С тим у вези он сматра да је сврсисходно извршити социолошку анализу не само узрока и чинилаца учесталости оболевања већ и реакцију друштва на тај феномен.

У радовима посвећеним проблемима социологије рада велика пажња се посвећује питањима запослености и запошљавања. Ради се о томе да је пораст броја радних места у индустрији заостајао за растом нових резерви радне снаге, између осталог и оне која се премешта из села у град. Нова радна места нису могла да задовоље потражњу. Из тог разлога у земљи је значајно порастао број незапослених.

СФРЈ је од Краљевине Југославије наследила низак ниво искоришћења радних ресурса: активно становништво је чинило само 3/4 укупног броја становника, аграрна пренасељеност је износила око 5–6 милиона људи. Уочи Другог светског рата у земљи је званично било регистровано око 130 хиљада незапослених.²⁸ У послератној Југославији први пут је слој незапослених унет у југословенску статистику 1957. године. Од 1968. до 1981. године бројност овог слоја повећала се више од два пута. На сваких хиљаду запослених у друштвеном сектору, посао тражи око 70 људи. Динамика раста бројности овог слоја је следећа (у хиљадама):²⁹

1966.	1968.	1972.	1975.	1979.
265	311	333	583	775

Проблем запошљавања је нарочито био изражен у економски слабије развијеним регионима земље. Иако по темпу раста

²⁷ Види: Županov, J. „Sociologija, marksizam i industrijska sociologija”. *Sociologija*, br. 1/2, 1980, str. 16–17.

²⁸ Види: *Jugoslovenski pregled*, br. 2, 1973, str. 53; br. 1, 1974, str. 1. Аграрна пренасељеност је у периоду пре рата била присутна и у већини других социјалистичких земаља. У Чехословачкој је 1936. године било 628 хиљада незапослених. Види: *Воспроизводство рабочей силы в странах мировой социалистической системы*. Москва, 1970.

²⁹ *Statistički godišnjak SFRJ*. 1967, str. 102; *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1982, str. 139. Наведени подаци односе се на крај године.

броја запослених слабије развијене републике надмашују оне развијеније, јаз међу њима у погледу могућности запошљавања наставља да се повећава. Године 1980. на једно слободно радно место било је: у Словенији око 1, Хрватској – 7, Србији – 14 (на Косову – 48), Црној Гори – 18, Босни и Херцеговини – 18, Македонији – 22 лица.³⁰

У целини гледано, за период 1972–1980. године, при расту укупног броја запослених у друштвеној производњи од 24%, просечан број људи који траже посао на годишњем нивоу порастао је за 70%. Треба, такође, истаћи да се до 1975. године погоршао однос између броја незапослених и броја слободних радних места који је износио 7:1 у 1972. год, а 9:1 у 1975. год. У последње време ситуација остаје на нивоу из 1975. године.

О све тежем запошљавању сведочи и повећање времена потребног за проналажење посла. У 1967. години број лица која су тражила посао више од три године износио је 5,2% од укупног броја незапослених, а у 1981. – 17,4%.³¹

Старосну структуру лица која траже посао можемо проучити из Табеле 3. Четири петине те групе чине лица узраста од 19 до 39 година, при томе скоро половина лица из целе те групе припада узрасту од 19 до 24 године, на основу чега можемо закључити да постоји посебно велики проблем запошљавања младих (Табела 3).

Табела 3. Старосна структура незапослених*

Узраст	Број незапослених	
	у хиљадама	у %
До 18	55,5	6,7
19–24	410,2	49,3
25–39	277,5	33,3
40–49	62,3	7,4
50 и старији	27,7	3,3
Укупно	833,2	100,0

**Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1982, str. 139.

³⁰ Наведени подаци се односе на крај године. Види: *Statistički godišnjak SFRJ*, 1967, str. 102; *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1981, str. 435–436.

³¹ *Исџо*, стр. 135, 139.

За последњих десет година значајно се променила и квалификациона структура незапослених: међу њима расте број лица с високом стручном спремом. У 1960. години удео стручњака, квалификованих и висококвалификованих радника износио је 17%, у 1970. – 26%, а у 1979. – 41%. То су радници који, по правилу, имају средњу, вишу или високу стручну спрему (Табела 4).

Табела 4. Структура незапослених у зависности од нивоа квалификација*

Ниво квалификација или спреме	Број незапослених					
	у хиљадама			у % (1967. год. – 100%)		
	1967.	1970.	1981.	1967.	1970.	1981.
С високом, вишом и средњом стручном спремом	26,3	42,3	236,6	100	162	899
Радници:						
висококвалификовани и квалификовани	39,7	40,7	134,3	100	104	338
полуквалификовани	23,9	24,6	90,0	100	102	376
неквалификовани	179,2	212,0	347,7	100	118	193

* Узети су просечни годишњи подаци. Види: *Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1982, str. 140.

Дакле, запошљавање, које је прилично дуго било проблем неквалификованих кадрова, претвара се током последње деценије, са порастом броја незапослених квалификованих лица, у веома озбиљан социјални проблем.

Проблемом „економске емиграције” југословенски социолози су почели да се детаљније баве почетком седамдесетих година. Прво комплексно истраживање у земљи спроведено је 1970. године. Касније су слична истраживања организована у републикама. Посебан допринос у проучавању ове појаве дали су Институт за географију Загребачког универзитета, Институт друштвених наука (Београд), Институт за социјалну политику (Београд), Економски факултет Сарајевског универзитета и Факултет политичких наука Љубљанског универзитета. Најважнији резултати истраживања представљени су у монографијама *Сељаци на евројским раскрсницама* и *Пролејтаријай*

изван домовине Живана Танића, *Савремене миїрације радне снаге у Европи* Владимира Гречића, *Југославија у савременим европским миїрацијама* Звонимира Комарице, у низу чланака и осврта.³² У тим радовима се анализира економска, социјална и демографска структура контингента лица на привременом раду у иностранству. Чињенице сведоче о неравномерној укључености различитих група становништва у овај процес.

Након анализе добијених података многи социолози су дошли до закључка да је економска емиграција у Југославији сложена појава, како због узрока који су је изазивали тако и са становишта њених социјалних последица. Истиче се, такође, и то да ће, ако се емиграција настави тим темпом, њене последице бити још разноврсније, будући да тај феномен дубоко продире у друштвену структуру.

Анализирајући „економску емиграцију” и њене последице по развој земље, по демографску ситуацију и по саме учеснике емиграције, југословенски социолози истичу и позитивне моменте. Као прво, преношењем своје уштеђевине у Југославију, југословенски грађани привремено запослени у иностранству доприносе повећању прилива девиза по неробној основи, што повољно делује на структуру платног биланса земље. Те дознаке су представљале више од половине девизног прилива на неробној основи.³³ Средином 1979. године на девизним рачунима грађана Југославије било је 15.558 милиона динара; претпоставља се да 80% тих средстава припада лицима привремено запосленим у иностранству или повратницима. Као друго, емиграција ублажава проблем незапослености у земљи, као треће, доводи до стицања радног искуства и виших квалификација радника у иностранству.

Међутим, југословенски научници указују на озбиљне негативне последице емиграције. Одлив квалификованих радника и стручњака захтева њихову замену мање квалификованим

³² Tanić, Ž. *Seljaci na evropskim raskrscinama*. Beograd, 1974; Tanić, Ž. *Proletarijat izvan domovine*. Beograd, 1979; Grečić, V. *Savremene migracije radne snage u Evropi*. Beograd, 1976; Komarica, Z. *Jugoslavija u savremenim evropskim migracijama*. Zagreb, 1970.

³³ Grečić, V. *Savremene migracije radne snage u Evropi*. Beograd, 1976, str. 230.

кадровима. То често доводи до смањења продуктивности рада и захтева додатне трошкове за обуку нових кадрова. Нарочито велики проблем за земљу представља одлив високообразованих стручњака.

Велике размере емиграционих токова, а нарочито њихова полна и старосна структура, представљају један од извора негативних промена у демографској структури становништва: у земљи опада наталитет, смањује се број склопљених бракова, повећава број развода (10% породица се распада због одласка једног родитеља у иностранство). Људи одлазе у земље где делује другачији систем друштвених вредности. Емигранти су принуђени да се прилагођавају новим условима, да усвоје другачије вредности како би преживели, а у тим земљама остају „странци”.³⁴

Главни чиниоци који проузрокују раст „економске емиграције” пред крај шездесетих и почетком седамдесетих година у Југославији, према Владимиру Гречићу, су следећи:

а) смањење стопе акумулације које је почело 1964. године и довело до опадања стопе раста запошљавања;

б) проблем запошљавања проузрокован ослобађањем значајног броја радника из пољопривреде и немогућношћу његовог пуног искоришћења у другим привредним гранама. Раст незапослености додатно је појачала реформа из 1965. године, усмерена на оживљавање привреде;

в) аграрна пренасељеност која одавно постоји у Југославији, нарочито у економски неразвијеним регионима;

г) релативно ниске зараде у земљи, што према подацима из анкета представља узрок одласка скоро 2/3 емиграната;

д) девалвација динара од 1965. године;

ђ) стамбени проблем који, према подацима из анкета, представља узрок одласка између 31% и 38% емиграната.³⁵

³⁴ Подробније о социјалном положају страних радника у земљама Западна види: Мельников, И. А. *В насильственном круговороте*. Москва, 1977; Квашнин, Ю. Д. *Иностранные рабочие в Западной Европе (60-е – начало 70-х годов)*. Москва, 1976; Михайлов, Е. М. *Иностранная рабочая сила во Франции*. Москва, 1977. и др.

³⁵ Grečić, V. *Savremene migracije radne snage u Evropi*. Beograd, 1976, str. 214.

Како су показали резултати емпиријског истраживања које је 1970. године спровео Звонимир Комарица,³⁶ лица која су отишла на привремени рад у иностранство остају тамо најмање пет година. Више од 70% свих грађана отишло је до 1974. године. Међутим, негде пред 1974. годину, емиграција је скоро сасвим престала (десет хиљада људи 1974).³⁷ Главни узрок томе била је економска и енергетска криза у капиталистичким земљама, што је довело до наглог пада потреба за радном снагом. Био је донет низ мера усмерених на ограничавање уласка страних радника. Другим речима, док су у периоду економског раста капиталистичке земље инсистирале на принципу слободног циркулисања становништва, односно, на отвореним границама, у време кризе они се на сваки начин труде да ограниче прилив стране радне снаге.³⁸

Последица тога био је повећан број југословенских грађана који су се враћали у домовину. Док је крајем шездесетих и почетком седамдесетих година однос оних који одлазе и оних који се враћају био 10:1, средином седамдесетих слика се нагло променила. У 1976. години, према прелиминарним подацима, из земље је отишло 12 хиљада, а вратило се 70–80 хиљада људи. Повратак грађана из иностранства и смањење броја одлазака средином седамдесетих година довели су до пораста броја незапослених у земљи. Осим тога, враћају се, по правилу, неквалификовани кадрови, а настављају да одлазе висококвалификовани радници и стручњаци. Управо зато је настала потреба да се сачини *Пројрам мера и активностии за јосїејен јовраїтак радника с рада у иносїрансїву и њихово зајошљавање у земљи*, који је донет 1976. године.

Истраживања могућности повратка југословенских грађана на привременом раду у иностранству започета су практично седамдесетих година. Последњих година тај проблем постаје предмет истраживања разних научних, друштвених и државних организација. Према подацима Института за географију Загребачког универзитета, 79% радника који су се вратили из иностранства

³⁶ Komarica, Z. *Jugoslavija u suvremenim evropskim migracijama*. Zagreb, 1970.

³⁷ Види: *Ekonomска politika*, br. 1174, 1974, str. 16.

³⁸ Види: Кнежевић, Р. „Положај и социјална заштита југословенских радника у западноевропским земљама у светлу променјених миграционих политика тих земаља”. *Sociologija*, br. 1/2, 1979.

желе да раде у друштвеном сектору, 6,9% би се вратили својој пољопривреди, 5,6% би отворили занатске радионице и ресторане; 1,3% би радили као возачи.³⁹ Међутим, запошљавање повратника је отежано. Од укупног броја грађана који су се враћали током 1971–1978. године успело је да нађе посао свега 36%.⁴⁰

У складу с програмом, планирају се мере за бољу информисаност о конкретним могућностима запошљавања, за смањење пореза за све који су након повратка уложили средства у приватна предузећа која се баве производњом дефицитарних производа; најављује се и смањење царина на увозну робу и инвентар.

Југословенски социолози који се баве проблемима рада велику пажњу посвећују и улози и положају социолога у предузећима, могућностима њиховог учешћа у научно-истраживачкој делатности, као и њиховом месту у систему поделе рада.

СОЦИОЛОГИЈА СЕЛА

Проучавање југословенског села, његовог економског и социјалног развоја, има дугу традицију која датира још из прошлог века, а њоме су се бавили истраживачи попут Вука Карацића, Валтазара Богишића и Јована Цвијића. Велики допринос развоју ове гране социологије дао је и југословенски научник Сретен Вукосављевић. У истраживањима веома широког дијапазона ови научници су обрађали посебну пажњу на структуру традиционалног југословенског села, на сеоске институције, норме понашања, културу, традицију, обичаје итд. Многи ови проблеми привлаче пажњу југословенских научника и данас. У области социологије села радили су, и раде, Цветко Костић, Петар Марковић, Драгољуб Вукчевић, Стипе Шувар, Петар Манојловић, Вељко Цвјетичанин, Едхем Дилић, Светозар Ливада, Владо Пуљиз, Алија Хоџић и други.⁴¹

³⁹ Види: *Jugoslovenski pregled*, br. 1, 1972, str. 5.

⁴⁰ Prvulović, P. „Sociološki aspekti zapošljavanja radnika – povratnika iz inostranstva”. *Sociologija*, br. 3/4, 1980, str. 381.

⁴¹ Види: Kostić, C. *Seljaci-industrijski radnici*. Beograd, 1963; Kostić, C. *Sociologija sela*. Beograd, 1975; Marković, P. *Migracije i promene agrarne strukture*, Zagreb, 1974; Vukčević, D. *Promene u zemljišnoj svojini*. Beograd, 1962; Manojlović, P.

Резултати теоријских и емпиријских истраживања представљају се у монографијама, зборницима, периодичним издањима. Часопис *Социологија села* има посебно место међу њима. Он излази од 1963. године.⁴²

Треба истаћи да југословенски научници који су се бавили проучавањем социологије села велику пажњу поклањају спровођењу емпиријских истраживања и анализи прикупљених података. Релативно је мало радова методолошког и теоријског карактера – постоји свега неколико општих радова који се базирају на искуству из истраживања неких проблема у земљи или у више земаља. Превлађују радови у којима се сумира грађа прикупљена у појединим регионима земље. Међу истраживањима у којима се разматра проблем институционализације посебне гране социолошке науке – социологије села – посебну пажњу привлачи рад Цветка Костића *Социологија села*, који је истовремено и уџбеник за студенте социолошких одељења универзитетâ. У том раду аутор, упоредо с питањима институционализације посебне социолошке дисциплине, разматра актуелност проблема, историјску судбину сеоског становништва, развој научне мисли о њему почев од старог Истока, античких времена и завршавајући са савременом епохом. Цветко Костић значајно место додељује разматрању објекта, предмета, метода и задатака социологије села, проблемима сеоске породице, облицима и правилима понашања, новим процесима и променама у сеоској средини.

Социологију села он дефинише као „науку о друштву у руралној средини, у коме су људи повезани у односе и колективе засноване нужно и независно од њихове воље, а затим и вољно према њиховим природним, културним и друштвеним особеностима и на посебан начин, по чему се ово друштво, односима, колективима, и колективним понашањем разликује од осталих,

Stari na selu i njihovi socijalni problemi. Beograd, 1980; Šušar, S. *Između zaseoka i megalopolisa*. Zagreb, 1973.

⁴² У данашње време објављује га тромесечно Центар за социологију села, града и простора Института за друштвена истраживања Загребачког универзитета. Подробније о њему види: Голенкова, З. Т. «По страницама југославског журнала 'Социология села'». *Социологические исследования*, 1976. № 3.

особито од друштва у граду”.⁴³ Ова дефиниција сведочи о томе да односи, колективи и колективно понашање сеоског становништва и јесте предмет социологије села. Цветко Костић се придржава мишљења да се социологија села разликује од других дисциплина по предмету, методу и циљу, стога има своје посебно место у систему друштвених наука.

Када је реч о питању односа између социологије села и опште социологије, Цветко Костић запажа постојање трију становишта: а) њихово раздвајање је вештачко; б) међу њима нема никакве везе; в) социологија села је грана опште социологије. Према његовом мишљењу, у већини земаља где је та наука развијена преовладава друго становиште. Социологија села се развија независно, како од других социолошких дисциплина тако и од опште социологије. Овакав став довео је до оснивања независних асоцијација социолога села у низу земаља (Америке и Европе). Социологија села, истиче Цветко Костић, проучава појединачне појаве и оно што је опште, типично. Прво је њена идиографија, а друго – номографија. Оба дела су међусобно повезана, будући да се трагање за општим, типичним, реализује путем анализе, синтезе, класификације, поређења и верификације података сеоске идиографије. Разлика међу њима састоји се у начину проучавања једног те истог предмета. Крајњи циљ социологије села јесте откривање механизма деловања законитости у сеоском друштву. У зависности од природе појава које описује сеоска идиографија, она укључује екологију, историографију, социографију и статистику.⁴⁴

Аутор, такође, дели социологију села на теоријску (која проучава њене основне проблеме: објекат, предмет, метод, задатке, сеоско друштво, односе, колективне институције, начине понашања, процесе итд.) и примењену, која треба да одговори на три питања: шта треба да се спроведе у сеоском друштву да би оно напредовало, у чему је разлика између постојећег у том друштву и онога што треба да буде спроведено, помоћу којих мера се може преобратити оно што већ постоји у оно што треба да постоји?

⁴³ Kostić, C. *Sociologija sela*. Str. 103.

⁴⁴ *Исџо*, стр. 106.

Аутор детаљно разматра методе и технике које примењује социологија села (описивање, класификовање, објашњавање). За прикупљање и опис података у социологији села примењују се различите врсте истраживачких техника (посматрање, анкета, тестови, скале, статистика, анализа докумената, картографија, монографија и др.), чије могућности Костић детаљно анализира. У том приступу, што није тешко приметити, одражава се тежња, као и код неких других југословенских социолога, да се социологија села издвоји као посебна наука и изведе из оквира опште социологије.

Постоје многобројни извори у којима се разматрају социјални проблеми савременог југословенског села, али, према мишљењу неких југословенских социолога, оно што их одликује јесте несистематичност, а понекад и контрадикторност и непоредивост резултата.⁴⁵

У центру пажње југословенских социолога који се баве социологијом села налазе се питања трансформације друштвено-економске структуре савременог југословенског села, главне тенденције његових промена како у земљи у целини тако и у појединим републикама, проблеми миграција пољопривредног становништва и процес промена у структури индивидуалних газдинстава, феномен „мешовитих” домаћинстава, проблеми сеоске омладине.

У Југославији је у послератним годинама сељаштво претрпело значајне промене. Аграрна реформа је уништила материјалну основу крупног земљопоседништва и дошло је до радикалних промена у структури земљишних поседа. На пример, према подацима из 1931. године, 34,4% сељака поседовало је мање од два хектара земље и користило само 6,5% обрадивих површина. Крајем педесетих година југословенска индивидуална сељачка газдинства, која су поседовала до пет хектара земље, чинила су 70% свих сеоских домаћинстава, а површина њихових ораница чинила је 43% целокупне обрадиве земље у приватном власништву.

У југословенској социолошкој литератури последњих година аутори покушавају да прецизније објасне појам „сељачко газдинство”, тј. постављају питање дефинисања доње границе величине

⁴⁵ Види: Livada, S. „Отворени социолошки проблеми нашег села”. *Sociologija*, br. 3/4, 1981, str. 302.

земљишног поседа, на пример, да ли треба земљишни посед од 0,5 хектара сматрати сељачким газдинством.⁴⁶ Позивајући се на праксу у већини европских земаља (осим Италије, Грчке и Шпаније где такође не постоји доња граница величине земљишног поседа као критеријума за одређивање сељачког газдинства), многи аутори сматрају таква газдинства мешовитим, а не сељачким, будући да она не могу да представљају рационалну производну јединицу.

У области приватног сектора, на селу се запажају процеси деаграризације, који су довели до тога да се развију четири типичне групе сеоских домаћинстава које се разликују по свом односу према земљи и њеном коришћењу. У прву групу спадају непољопривредна домаћинства која су земљу добила у наследство. У њиховом власништву се налази 10% укупног обрадивог земљишта. Будући да власници те земље живе, по правилу, далеко од ње и нису у стању да је обрађују, она се, природно, слабо користи. У другу групу спадају мешовита домаћинства у чијем власништву се налази око 40% земље. Та категорија радника-сељака је у експанзији. Трећу групу чине такозвана чиста пољопривредна домаћинства у чијем поседу се налази око 20% обрадивог земљишта. Четврту групу чине такозвана старачка домаћинства, која у свом власништву имају око 15% обрадивог земљишта.⁴⁷

У југословенској социолошкој литератури велика пажња се посвећује истраживању мешовитих домаћинстава.⁴⁸ Проучава се место, улога и положај у социјалној структури савременог југословенског друштва слоја такозваних радника-сељака или делимичних сељака, тј. лица која живе у селу, а раде у граду. Тај специфичан слој становништва постоји у социјалној структури многих земаља и представља масовну појаву која прати економске трансформације.

У радовима југословенских аутора разматрају се методолошка питања истраживања „мешовитих домаћинстава”, проблеми њихове статистичке анализе, узроци повећања броја „мешовитих”

⁴⁶ Види: *Društvene promene na selu*. Beograd, 1974.

⁴⁷ Livada, S. „Otvoreni sociološki problemi našeg sela”. *Sociologija*, br. 3/4, 1981, str. 302.

⁴⁸ Подробније о мешовитим домаћинствима види: *Sociologija sela*, br. 7/8, 1965; br. 46, 1974.

домаћинстава у разним земљама и перспективе економске политике у погледу тог феномена. Анализирајући специфичне комбинације обављања пољопривредних и непољопривредних делатности, односно рада у пољопривреди и ван ње, Крашовец, на пример, сматра да такво стање доприноси економском развоју пољопривреде. Међутим, тврди он, потребна су дубља истраживања како би се закључило да ли тај феномен успорава или, напротив, убрзава раст пољопривреде на националном нивоу. Разматрајући методолошке проблеме статистичке анализе мешовитих домаћинстава, повезаних с тиме што у разним земљама постоје различити критеријуми њиховог дефинисања (у једнима је то радно време, а у другима – приход), аутор сматра да критеријум мора да садржи оба та обележја. Он анализира проблем рада с непуним радним временом радника на фармама у САД, Канади, Француској, Јапану и Југославији. Аутор долази до закључка да мешовита домаћинства прате економски развој свих земаља на свим стадијумима њиховог економског раста. Као индивидуални феномен, мешовито домаћинство ишчезава (или се трансформише у окућницу) углавном у трећој или четвртој генерацији. Међутим, постоје региони у којима се чува традиција рада с непуним радним временом у пољопривреди током неколико генерација (углавном у регионима с виноградарском производњом, са екстрактивном индустријом и др.). Овакво привређивање, сматра аутор, има велики значај за друштвено-економски развој социјалистичког друштва.

У бројним радовима се анализирају статистички подаци (демографски, социјални, економски) о тој групи домаћинстава и откривају се регионалне разлике међу њима.⁴⁹

Аутори анализирају структуру активне радне снаге у пољопривреди и долазе до закључка да с повећањем поседа расте удео мушког становништва. Удео стално запослених ван пољопривреде највећи је тамо где земљишни посед није већи од једног хектара, а затим се постепено смањује у зависности од величине земљишног поседа.

⁴⁹ Štambuk, M. „Neka obilježja mješovitih domaćinstava – gospodarstava u Jugoslaviji”. *Sociologija sela*, br. 46, 1974; Dilić, E. „Prilog tipologiji mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika”. *Sociološki pregled*, br. 1/2, 1982.

Према мишљењу аутора, смањење броја чисто пољопривредних и повећање броја мешовитих домаћинстава последица је општег економског раста у Југославији: повећања стопе запослености у непољопривредној сфери, с једне стране, и малобројности индивидуалних газдинстава која је ограничавала могућности веће радне активности – с друге. Запошљавање у две или више сфера делатности је, на тај начин, у већини случајева условљено економским потребама и потребама сеоских домаћинстава, што утиче на производну оријентацију „мешовитих” домаћинстава и на социјалну оријентацију њихових чланова, нарочито младих. По правилу, робни промет тих домаћинстава се смањује, она производе више за потребе своје породице, а обим производње је у складу с могућностима главне радне снаге која остаје у домаћинству – жена и старца. Добит се углавном улаже у побољшање животног стандарда и набавку машина и апарата неопходних за вођење домаћинства. Појава мешовитих домаћинстава у Југославији, према мишљењу многих истраживача, последица је специфичне деаграризације, односно, постепене трансформације пољопривредног становништва у непољопривредно. За разлику од некадашњег стања, сада чланови домаћинства, који раде ван њега, настављају да живе у селу. У том случају нема потпуног одвајања од пољопривреде; појављује се прелазни тип мешовитог сељачког домаћинства и слој „радника-сељака” или „сељака-радника”, у зависности од врсте домаћинства.

Анализирајући таква домаћинства у Југославији на савременој етапи, социолози издвајају два њихова типа: први (основни и најраспрострањенији) – домаћинство чији чланови (један или више њих) раде ван њега, у некој другој грани, најчешће индустријској. Домаћинство и даље постоји као производна јединица. Други тип су домаћинства која настају као резултат тежње њихових чланова да се приближе радничкој класи. Тада се сеоско домаћинство продаје и купује друго, ближе граду. Радом у домаћинству, и у првом и у другом случају, баве се сви активни чланови породице.

Најчешће се наводе две групе узрока настанка мешовитих домаћинстава: а) узроци који потичу из самог сељачког домаћинства и б) узроци који потичу ван сељачког домаћинства.

У прве спадају: мали земљишни посед, аграрна пренасељеност, величина породице, подела домаћинства и сл., а у друге – развој индустрије, низак ниво прихода, добре саобраћајнице између насељених места, успорена урбанизација у поређењу с деаграризацијом и др.

Године 1975, под руководством Центра за социологију села, града и простора Института за друштвена истраживања Загребачког универзитета, спроведено је комплексно истраживање на територији читаве земље, чији је основни циљ било проучавање социјалног и економског положаја мешовитих домаћинстава, значаја и функција слоја „радника-сељака”.

У бројним радовима истражују се узроци, обим и облици процеса убрзане деаграризације, која за последицу има континуирано смањење броја запослених у пољопривреди; међу пољопривредним становништвом запажа се преовладавање лица женског пола, пораст броја лица старијег узраста и процес старења становништва које припада овом слоју.

Посебна пажња посвећује се истраживању миграција пољопривредног становништва. Миграциони процеси су били нарочито интензивни после Другог светског рата. У почетној фази миграциони токови су били усмерени претежно према другим регионима Југославије, углавном према Војводини и Косову. Касније се миграциони токови усмеравају ка великим градовима.⁵⁰

У књизи Петра Марковића *Миграције и промене аграрне структуре* анализирају се: обим померања пољопривредног становништва, региони померања, облици, тенденције и последице. Марковић полази од става да покретљивост становништва представља саставни део економског и друштвеног развоја земље. Миграције пољопривредног становништва праћене су не само квантитативним променама у економској структури становништва (смањењем удела пољопривредног и повећањем удела непољопривредног становништва, променама у односу између градског и сеоског становништва) већ и суштинским квалитативним променама у аграрној структури. Миграције

⁵⁰ Ова питања се анализирају у радовима Петра Марковића, Даринке Костић, Стипа Шувара, Жарка Калезића, Цветка Костића.

убрзавају диференцијацију сељаштва и његово шире укључивање у друштвену поделу рада.⁵¹ Миграције се тумаче широко и укључују све облике покретљивости и премештања: између производних грана, професионална, социјална, територијална и сл. На крају свог истраживања аутор долази до следећих закључака: неједнак ниво развоја привреде и појединих њених грана у различитим регионима Југославије и, самим тим, неједнаки приходи становништва по регионима, а преваходно разлике између града и села, довели су до миграција становништва из села у град, из једног региона у други. Миграциони рејон обухвата 50% територије Југославије. Уочавају се два миграциона тока: с југа према економски развијенијем северу и северозападу и из села у најближи град. После 1945. године у миграцијама је учествовало око 35% укупног становништва Југославије, од којих 69% чини удео становништва сеоских агломерација.⁵²

Најмасовнији облик миграција је напуштање индивидуалних газдинстава, што је нарочито својствено омладини. Као последица тога, расте број лица старијег узраста и повећава се број домаћинстава без наследника, која су у социолошкој литератури названа „старачка”. Јасно се издвајају три групе домаћинстава: а) домаћинства без младих; б) домаћинства која школују сву децу и не намеравају да задрже наследника на селу; в) домаћинства која имају наследника. Запажа се тенденција пораста броја индивидуалних сељачких газдинстава без младих и наследника у економски развијеним регионима (у Војводини и Словенији, на пример, у просеку само 21% укупног броја домаћинстава има наследника у домаћинству). „Старачка” домаћинства продају више земље него што купују, захваљујући чему се стварају неопходни услови за подруштвљавање производње и земљишта.⁵³

Резултати емпиријских истраживања спроведених почетком седамдесетих година сведоче о томе да у 59,2% сељачких газдинстава из узорка, власник има више од 50 година и та газдинства поседују 59,7% укупног обрадивог земљишта. Ако имамо

⁵¹ Marković, P. *Migracije i promene agrarne strukture*. Zagreb, 1974, str. 7.

⁵² *Исџо*, стр. 11.

⁵³ *Исџо*, стр. 80.

у виду да после 65 година старости активност и радна способност радника на селу значајно опада, можемо закључити да је већ сада 37,3% газдинстава престало да буде максимално радно способно, а у следећих десет година, тј. око 1990. године, сва она ће остати без власника. Када је реч о наследницима, тек у сваком четвртом таквом домаћинству наследник је сељак. Многа газдинства имају потенцијалне наследнике који нису запослени у том истом газдинству или уопште не живе у селу. Као последица тога, по неким проценама, у наредних петнаест година у селу ће остати мање од једне трећине садашњих сељачких газдинстава.⁵⁴

С тим у вези посебно постају актуелна истраживања посвећена проблемима сеоске омладине. Значајни резултати добијени су у оквиру истраживања *Омладина и друштво* које је спровео Институт друштвених наука у Београду, под руководством Манојла Броћића, 1966–1972. године. Проблеми сеоске омладине анализирани су у књизи Едхема Дилића *Друштвени положај и оријентација сеоске омладине*. Такође веома занимљиви резултати добијени су у оквиру истраживања *Сеоска омладина у Хрватској*, које је 1974. године спровео Центар за социологију села, града и простора Института за друштвена истраживања Загребачког универзитета, под руководством Едхема Дилића. Проблемима сеоске омладине такође су посвећени радови Младена Звонаревића, Илије Јосифовског и других научника.⁵⁵ Проучавана су питања положаја младих у породици, миграционих тенденција, професионалног образовања, слободног времена, социјализације, односа према религији, запослености, социјалне оријентације и др.

Сеоска породица у Југославији, за разлику од градске, наставља да буде основна структурна јединица у оквиру које се задовољавају најважније животне потребе младих. Сеоска породица на савременој етапи разликује се од градске породице неким суштинским обележјима, а то су: потчињеност личних циљева појединаца породичним циљевима, интегрисаност појединца

⁵⁴ *Друштвене промене у селу*. Београд, 1974, стр. 124.

⁵⁵ Dilić, E. *Друштвени положај и оријентација сеоске омладине*. Београд, 1971; *Сociологија села*. Загреб, 1975, бр. 49/50; Zvonarević, M. *Politička i socijalna оријентација сеоске омладине у SR Hrvatskoj*. Загреб, 1968.

у породично и родбинско окружење, кад је његово понашање умногоме одређено традицијом итд. Структура односа међу генерацијама у тој породици условљена је повезаношћу сељака са земљом и сеоског становништва с природом.

Међутим, све ове одлике почињу да слабе под утицајем модернизације породичних односа и временом ће се у селу стабилизирати нуклеарна породица с двама генерацијама. Све чешће се може запазити дивергенција циљева и тежњи између породице и појединаца. Још је уочљивије постојање социокултурних и социјално-психолошких размимоилажења између генерација. У поменутих радовима наводе се занимљиви подаци који говоре о месту и положају сеоске омладине у породичној подели рада, у систему дистрибуције моћи и потрошње. Закључује се да од традиционалних чинилаца који одређују положај породице (пол, узраст, брачно стање), на положај младих највише утиче узрасна структура. Утицај чинилаца повезаних с полом се смањује. Уочена је зависност положаја младих у породици од нивоа образовања и професије. Осим тога, примећена је и зависна веза између типа домаћинства (чисто пољопривредно, мешовито и непољопривредно) и радне активности младих.⁵⁶

Истраживањем миграционих тенденција откривени су обим и интензитет миграција сеоске омладине, карактер њихових токова, главни мотиви миграција, могућност предвиђања потенцијалних миграната итд.

Резултати истраживања сведоче о томе да 38,2% анкетираних планира да оде из села, а 32% да остане. Основни мотиви планираних миграција су жеља за променом професије (43,6%), за стицањем вишег нивоа образовања (14,3%), потрага за радним местом. С друге стране, основни мотив останка на селу је психолошка везаност младих за завичај и породицу (54,2%). На обим и интензитет миграционих токова младих велики утицај имају следећи фактори: величина и тип насеља, тип и карактер домаћинства, индивидуалне особине (пол, узраст, образовање,

⁵⁶ First-Dilić, R. „Seoska omladina i porodica”. *Sociologija sela*, br. 49/50, 1975, str. 32–33; Dilić, E. *Društveni položaj i orijentacija seoske omladine*. Beograd, 1971, str. 42–114.

професија), степен учешћа у доношењу породичних одлука. Истраживани су и планови потенцијалних миграната у вези с пребивалиштем, у зависности од њихових индивидуалних особина. Предност је најчешће давана насељима градског типа.⁵⁷

Изучавајући проблеме професионалног образовања сеоске омладине, југословенски социолози га обично повезују с професионализацијом пољопривреде. Промене које се у данашње време одвијају у начину вођења пољопривредног газдинства разоткривају процес диференцијације и специјализације пољопривредног рада. С тим у вези, професионално образовање радника схвата се као чинилац раста производних снага. У СФРЈ такво образовање добија посебан значај, зато што у данашње време у индивидуалном пољопривредном газдинству преовладава аутономно радно васпитање које се састоји у преношењу искуства старијих генерација на млађе. Ослањајући се на традицију, оно доприноси очувању породичног начина производње и метода рада и често омета увођење новина. На основу анализе емпиријских података, аутори долазе до закључка да су ка пољопривредном професионалном образовању оријентисани они млади људи који у селу виде реалне могућности за вођење уобичајеног сеоског начина живота. Аутори указују на директну зависност између жеље за стицањем професионалног пољопривредног образовања и величине земљишног поседа.⁵⁸

Запажа се, такође, релативна неразвијеност структуре слободног времена: већи његов део троши се на неактиван одмор, а мањи – на креативне активности. Велики део слободног времена сеоска омладина троши на обављање кућних послова.

При разматрању проблема везаних за истраживање села, у први план избијају питања пољопривредне производње као главног фактора трансформације и промене сеоског начина живота.⁵⁹

⁵⁷ Dilić, E. „Migracijske tendencije seoske omladine”. *Sociologija sela*, br. 49/50, 1975, str. 54–67.

⁵⁸ Petak, A. „Profesionalno obrazovanje poljoprivredne omladine”. *Sociologija sela*, br. 49/50, 1975, str. 68–101.

⁵⁹ Види: Tomić, S. „Sociološke dijagnoze i prognoze savremenog sela”. *Sociologija*, br. 3, 1979, str. 313.

Седамдесетих година велика пажња југословенских социолога посвећивана је истраживању утицаја модернизације на економске, социјалне и културне процесе у селу. Електрификација, савремене саобраћајнице, масовни медији, многобројни комунални објекти потпуно су променили сеоски начин живота и пољопривредну делатност. Међутим, упоредо са савременим средствима за рад и производном технологијом, и даље постоје и архаична, традиционална средства и начин живота.

Истраживању овог проблема велики допринос дао је Војислав Ђурић који је објавио књигу *Иновације у друшћиву* (1985) и друге радове. Спроведена су бројна емпиријска истраживања, а осим тога, југословенски социолози су учествовали у међународним истраживачким пројектима о том проблему.⁶⁰ Различити југословенски социолози различито замишљају даљу перспективу развоја пољопривреде у Југославији. Петар Марковић, на пример, сматра да само путем убрзаног развоја и јачања друштвеног сектора у пољопривреди може да се постигне друштвено-економски помак у тој привредној грани и да се стимулишу индивидуални произвођачи да „путем кооперација и удруживања, развијају пољопривредну производњу и на тој основи стално повећавају свој доходак и стандард живота у селу”.⁶¹

Према мишљењу других, смањење броја сељачких домаћинстава прати концентрација земље у рукама оних богатијих и њихово јачање, стога они виде перспективу у стимулисању управо тих јаких домаћинстава.⁶²

Важно место у преображају југословенске пољопривреде имају друштвене пољопривредне организације различитог типа – комбинати, сеоске радне задруге, заједничке земљорадничке задруге и др. Југословенски друштвени сектор, нарочито агроиндустријски комбинати, постигао је седамдесетих година изванредан успех. Последњих година се ради на његовом јачању и ширењу. Међутим, темпо социјалистичких трансформација потпуно ће зависити од висине улагања у пољопривреду. У Резолуцији са

⁶⁰ Подробније о томе види: „Inovacije u selu”. *Sociologija sela*, br. 53/54, 1976.

⁶¹ Marković, P. *Migracije i promene agrarne strukture*. Str. 111.

⁶² *Društvene promjene u selu*. Str. 126.

Х конгреса о том питању се истицало: „Бржим развојем крупне социјалистичке пољопривредне производње на бази модерног индустријског начина производње и прераде производа и самоуправним подруштвљавањем укупне пољопривреде, неопходно је обезбедити такав напредак у социјалистичком преображају пољопривреде и села, да друштвена газдинства и социјалистичка производна кооперација, путем разних облика сарадње са индивидуалним произвођачима, остварују одлучујући утицај у робној производњи на тржишту пољопривредних производа.”⁶³

У данашње време у рукама друштвеног сектора пољопривреде Југославије налази се око 17% обрадивих површина. Пољопривредна удружења различитог типа производе око 28% укупног друштвеног производа који се остварује у пољопривреди.⁶⁴ Долази до концентрације парцела и проширивања земљишних поседа друштвених организација. Брзи раст производње резултат је већих друштвених улагања, иако је повећање стопе запошљавања било незнатно (1971. године било је 5% запослених у пољопривреди, пред почетак осамдесетих година ситуација се није променила).

Важно место у реализацији социјалистичког преображаја пољопривреде припада земљорадничким задругама. Обезбеђујући индивидуална газдинства семеном, ђубривом, сточном храном и обрађујући њихову земљу, те задруге добијају, у својству плате за своје услуге, одређену количину пољопривредних производа. То, са своје стране, омогућује потпуније и организоване искоришћавање пољопривредних робних производа. Механизација пољопривреде, широка примена савремене технике, проширивање машинског парка, хемизација – све то оставља суштински траг на савремено југословенско село, на начин живота његових становника и поставља пред социологе нове задатке у изучавању процеса социјализације села на савременој етапи.

⁶³ *Десећи конірес СКЈ: Документи*. Београд, 1974, стр. 281.

⁶⁴ Види: *Statistički godišnjak Jugoslavije*. Београд, 1982, стр. 491.

ПРОБЛЕМИ ОМЛАДИНЕ И ОБРАЗОВАЊА

У југословенској социологији значајно место имају и радови посвећени проучавању омладине и образовања.

До највећег интересовања за проблеме омладине у југословенској социологији долази крајем шездесетих година. Проучавају се проблеми везани за место, улогу и значај омладине у савременом југословенском друштву, за њене друштвене активности и адаптацију, образовање и васпитање. Истражују се вредносне оријентације омладине, њене културне потребе, материјални положај, учествовање у самоуправљању, професионална оријентација, однос према политици, марксизму. Године 1968. одржан је симпозијум југословенских социолога под називом *Друштвени положај и проблеми омладине*.⁶⁵

Југословенски аутори су износили различита становишта када је реч о дефиницији омладине. Вођене су дискусије и поводом одређивања старосних граница омладине. Неки аутори су сматрали да је „доња” старосна граница 13–14 година (подудара се с почетком пубертета), а други – да је та граница 15–16 година, када особа бира будућу професију и у складу с тим облик образовања, што надаље одређује и социјални положај човека. „Горња” граница се најчешће ограничава на 25 година. Већина аутора је склона мишљењу да омладина представља посебан ентитет, одређен његовим специфичним положајем у социјалној структури. Многи аутори истичу да не би било исправно сматрати да особености омладине одређује само њен узраст.⁶⁶ Тамо, где се акценат ставља на узрасним и психолошким одликама омладине, вољно или невољно се игноришу или занемарују њене друштвене одлике које у највећој мери одређује систем друштвених односа.

Група за проблеме омладине при Институту друштвених наука у Београду спровела је 1967–1973. године, под руководством Манојла Броћића, комплексно истраживање омладине

⁶⁵ Види: *Sociologija*, br. 1, 1968.

⁶⁶ Види: Novosel, P. „Omladina u suvremenom svijetu”. *Sociologija*, br. 1, 1968, str. 9.

Југославије. У њему је учествовало седам различитих истраживачких институција. Резултати су публиковани 1971–1974. године у серији радова Института друштвених наука *Омладина и друштво*, посвећених различитим аспектима положаја омладине у југословенском друштву.⁶⁷

У оквиру овог истраживања проучавана је радна омладина, младићи и девојке из породица интелектуалаца, сељака, омладина града и села, положај у друштвеној структури, задовољство радом, породично стање, коришћење слободног времена, социјална и професионална оријентација, друштвена активност. Осим тога, изучавани су и проблеми као што су омладинске организације, формирање социјалног профила, неформалне групе, национална припадност и вредносне оријентације, омладина и књижевност, омладина и међународни односи, узроци малолетничког преступништва и др. То је једно од најзначајнијих социолошких истраживања проблема омладине у Југославији. Добијени резултати омогућили су југословенским социолозима да изврше научну анализу многих проблема везаних за специфичности ове друштвене групе у савременом југословенском друштву.

Са становишта добијених резултата, занимљиво је емпиријско истраживање *Југословенски студенти и социјализам*. Ти резултати су изложени у књизи Милосава Јанићијевића, Манојла Броћића, Манојла Глушчевића и Југослава Станковића.⁶⁸ Циљ овог истраживања било је испитивање друштвено-политичких и идеолошких ставова студената, вредносних и професионалних оријентација, односа према религији и структуре слободног времена.

⁶⁷ Tomanović, V. *Radnička i intelektualna omladina*. Beograd, 1971; Dilić, E. *Društveni položaj i orijentacija seoske omladine*. Beograd, 1971; Čok, V. *Pravni položaj omladine u Jugoslaviji i u nekim drugim zemljama*. Beograd, 1971; Veličković, M. *Angažovanost mladih zaposlenih u industriji*. Beograd, 1971; Rot, N., Havelka, N. *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd, 1973; Mirković-Lebl, D. *Omladinske organizacije kao faktor formiranja društvenog profila mladih*. Beograd, 1972; Joksimović, S. *Omladinske prijateljske grupe*. Beograd, 1971; Savićević, M. *Omladina i literatura*. Beograd, 1973; Kilibarda, K. *Mladi – samoupravni položaj i odnosi*. Beograd, 1971; Todorović, A. *Uzroci maloletničkog prestupništva*. Beograd, 1971; Milovanović, Z. *Omladina i međunarodni odnosi*. Beograd, 1973.

⁶⁸ Janićijević, M., Bročić, M., Gluščević, M., Stanković, J. *Jugoslovenski studenti i socijalizam*. Beograd, 1966.

Велика пажња у радовима социолога посвећује се и питањима друштвене активности омладине у условима југословенског друштва. Они покушавају да развију типологију политичке активности омладине. У том правцу раде Крсто Килибарда, Миладинка Величковић и други научници.

Југословенски научници се у својим радовима у великој мери баве и проблемом образовања омладине, анализирајући образовни систем и његову интеракцију са социјалном структуром друштва. Велики допринос анализи тог проблема дали су Војин Милић, Велимир Томановић, Петре Георгијевски, Јосип Обрадовић, Дејан Кузмановић, Павле Новосел, Едхем Дилић, Нада Цази и други. Последњих година појавило се мноштво радова у којима аутори покушавају да утемеље посебну дисциплину – социологију образовања. У својим радовима, на пример, у књизи *Образовање у друштву*, Сергеј Флере разматра теоријско-методолошке проблеме социологије образовања и васпитања, разграничава предмет те нове дисциплине и предмет истраживања других научних дисциплина (педагогије, економије, психологије и др.). Социологију васпитања и образовања одређује као науку која проучава везе и односе између образовања и васпитања као посебне друштвене сфере и целокупног друштва и осталих његових сфера, као и друштвене процесе и односе унутар сфере васпитања и образовања.⁶⁹ Сергеј Флере примећује да функционализам у области васпитања и образовања наступа као статична и конзервативна теорија. Марксистички теоријско-методолошки приступ у социологији образовања састоји се у примени општих принципа дијалектичког и историјског материјализма. У раду он анализира проблеме социјализације, ослањајући се при томе на њено позитивистичко истраживање код иностраних и југословенских аутора. Посебну пажњу посвећује питању узајамних односа између генерација које, према његовом мишљењу, у социолошкој литератури није довољно анализирано.

Последњих година у СФРЈ су се појавили бројни радови у којима се анализира проблем односа образовања и социјалне

⁶⁹ Види: Flere, S. *Образовање у друштву*. Ниш, 1977; Flere, S. „Polazna pitanja sociologije vaspitanja i obrazovanja”. *Sociologija*, br. 3, 1975.

структуре, тачније комплекс проблема који се тичу услова образовања, механизма обнављања социјалне структуре становништва, институционалних питања образовања и његовог планирања. С тим у вези постављају се суштинска питања: како ускладити захтеве економског развоја и хуманистичке идеале у области образовања и како подредити технологију образовања свестраном развоју личности? На та питања многи социолози су покушавали да пронађу одговоре, анализирајући резултате спроведених емпиријских истраживања, међу којима су најраспрострањенија била истраживања социјалне и професионалне оријентације.

Интересовање југословенских социолога за ове проблеме не може се назвати случајним. Реч је о томе да у условима социјалистичког уређења улога школе у формирању социјалне структуре друштва значајно расте. Документи усвојени првих послератних година у СФРЈ и спроведена реформа образовања били су усмерени, као и у другим европским социјалистичким земљама,⁷⁰ на демократизацију система образовања. То је, пре свега, дошло до изражаја у национализацији школа, у промени структуре и садржаја наставних планова, формулисању циљева образовања, у увођењу обавезног седмогодишњег, од 1945. године, а од 1951, и осмогодишњег школовања, у изради јединственог система образовања. Основане су националне школе у свим републикама и аутономним покрајинама у земљи.

У данашње време југословенски образовни систем дели се на три степена. Први степен чине основне осмогодишње школе, други – мрежа гимназија (средње општеобразовне школе) и средње стручне образовне установе. Трећи степен чине универзитети и друге установе високог образовања. Осим тога, треба истаћи да раднички и народни универзитети играју значајну улогу у подизању нивоа образовања и квалификација радника.

Све ове мере допринеле су да се већ у првим годинама народне власти брзо повећа број ученика у основним школама.

⁷⁰ Голенкова, З. Т. «Социологические проблемы высшего образования в европейских социалистических странах». *Система образования и социальная структура*. Будапешт, 1980.

Значајно је проширено опште и стручно образовање које је обухватало гимназије (четворогодишње), техничке, пољопривредне, шумарске, саобраћајне, економске, медицинске, учитељске, уметничке и техничке школе (двогодишње и четворогодишње), као и школе које су образовале квалификоване раднике и стручњаке са средњом стручном спремом. Према попису из 1971. године, 15,1% становништва СФРЈ старијег од десет година било је неписмено, а 25% је завршило само четворогодишњу школу.⁷¹ Данас у Југославији око једне трећине младих, узраста од 15 до 19 година, похађа школе другог степена, у којима је последњих година знатно проширен општеобразовни програм.

Ученици средњих техничких школа, и оних које образују квалификоване раднике, данас имају право да се упишу у високе школе истог профила. Захваљујући томе, проширене су могућности уписа у високе образовне институције. Све је то допринело демократизацији образовног система.

Развој образовног система, који представља једну од главних одлика социјалистичке изградње, има капацитет да постане делотворни чинилац зближавања класа и друштвених група. Осим тога, он утиче и на производне снаге друштва (развијајући најважније социјалне и професионалне особине радника у производњи) и на производне односе (нарочито на систем друштвене организације рада), као и на друштвену надградњу. Међутим, тај утицај није толико директан колико је индиректан, будући да су главни објекат утицаја образовног система људи, и то претежно омладина. Утичући на омладину, образовни систем утиче на све стране друштвеног живота. Тим околностима се објашњава повећано интересовање југословенских научника за образовање као канал друштвене покретљивости.

Прво истраживање овог проблема спровео је 1959. године Војин Милић. Он је проучавао друштвени положај ученика средњих школа и студената Југославије. Истраживање се заснивало искључиво на подацима званичне статистике о социјалном пореклу ученика и студената. Школска статистика је у то време користила шесточлану класификацију социјалног порекла:

⁷¹ *Statistički godišnjak Jugoslavije*. Beograd, 1982, str. 115.

сељаци, радници, службеници, занатлије, представници слободних занимања и остали.

Резултати конкретних социолошких истраживања показују да у Југославији до данас постоје приметне социјалне разлике, нарочито у материјалном стању, које имају суштински утицај на услове и могућности стицања општег и стручног средњег образовања. Откривена је зависност између социјалног порекла ученика и типа средње школе коју похађају. У школама другог степена, које образују квалификоване раднике, огромна већина деце долази из радничких и сељачких породица, средње стручне школе (попут техничких) и гимназије, након чијег завршетка ученици, по правилу, настављају школовање на универзитетима, похађају деца из породица службеника и стручњака.

Према подацима до којих је дошао Војин Милић, у 1951/52. школској години у Југославији је ниже и средње стручне школе похађало 70,1% од укупног броја деце сељака која су се школовала у средњим школама, 74,8% деце радника и 38,7% деце службеника. Истовремено је гимназије похађало 40,5% од укупног броја деце службеника која су се школовала у средњим школама, 15,5% деце сељака и 14,2% деце радника. У стручним школама деца радника и сељака чинила су око 80% од укупног броја ученика, а деца службеника и интелектуалаца – 12%.⁷²

У последњих десет година средњим образовањем су обухваћени шири слојеви становништва, мада тај процес није текао равномерно у свим друштвеним групама. Најзначајније се повећао број ученика из слоја службеника: са 31,3 на 54 ученика на хиљаду припадника тог слоја, истовремено се број ученика из редова радника за исти период повећао са 13 на 19. У Србији је удео сељака 1950. године износио 65% од укупног броја становника, а у школама другог степена њихова деца су чинила 43,5% од укупног броја ученика. У 1969. години сељаци су чинили 50% становника, а њихова деца – 25% ученика школа другог степена. Радници су 1950. године у Србији чинили 15% укупног становништва, њихова деца – 13,4% ученика школа другог

⁷² Milić, V. „Socijalno poreklo učenika srednjih škola i studenata”. *Statistička revija*, br. 1/2, 1959.

степену; у 1969. години ови показатељи су износили 31% и 33%. Службеници су 1950. године чинили 11% укупног становништва Србије, њихова деца у средњим школама – 24,8%, док су 1968. године службеници чинили 14% становништва, а њихова деца 32% од укупног броја ученика средњих школа.⁷³

Када је реч о социјално-професионалној оријентацији омладине која потиче из различитих слојева југословенског друштва, ситуација је следећа: деца сељака су, на пример, чинила 40% ученика учитељских школа, 30% ученика стручних школа, 19,5% ученика гимназија и само 11,5% ученика уметничких школа. Деца радника чинила су 45% ученика стручних школа, 35% ученика техничких школа, 20% ученика гимназија. Деца службеника чинила су 50% ученика гимназија и уметничких школа, 12–14% ученика школа које образују раднике.

На тај начин, од 100 ученика – деце службеника, само 1–2 похађа стручне школе и 65 – гимназије, док од 100 ученика – деце радника, стручне школе похађа њих 39, а гимназије 15,6.⁷⁴

Слични су и подаци о социјалној структури школа другог степена и у другим републикама. Тако, на пример, испоставило се да је, када је реч о социјалном пореклу ученика, у Хрватској у школама које образују раднике ситуација следећа: 43% ученика долази из радничких породица, а 22% – из сељачких. Родитељи 54% ученика тих школа завршили су мање од четири разреда основне школе, док родитељи 10% ученика нису стекли осмо-годишње образовање.⁷⁵

Резултати истраживања које је спровео Георгијевски у Македонији 1970. године такође сведоче о томе да је социјално порекло један од најважнијих чинилаца који утичу на избор средње школе.⁷⁶

⁷³ Tomanović, V. *Radnička i intelektualna omladina*. Beograd, 1971, str. 131–132.

⁷⁴ Tomanović, V. *Socijalna struktura učenika i studenata u Srbiji*. Beograd, 1970, sv. 4, str. 55.

⁷⁵ Obradović, J. *Rezultati novijih istraživanja o omladini*. Zagreb, 1969, sv. 1, str. 132.

⁷⁶ Види: Георгијевски, П. *Социјалното потекло и животната оријентација на средношколската младина*. Скопје, 1972.

Истраживање је показало да је у школама за квалификоване раднике највише ученика који потичу из слојева који се баве претежно физичким радом, између осталог, из редова сељака и неквалификованих и полуквалификованих радника. У средњим техничким школама скоро су једнако заступљени ученици из породица квалификованих и висококвалификованих радника и из слоја службеника који имају ниже образовање. У гимназијама се углавном школују деца стручњака, службеника и запослених на руководећим позицијама.

Анализа података добијених током тог истраживања показала је да ученици чије породице имају најнижа просечна примања по члану домаћинства бирају, по правилу, школе које образују квалификоване раднике, док оне са највишим примањима бирају гимназије. Таква ситуација се може објаснити тиме што породице са ниским примањима желе да децу шаљу у школе у којима школовање траје краће и након чијег завршетка је лакше пронаћи посао. Та чињеница сведочи о снажном утицају материјалног положаја породице на избор школе и истовремено он представља непосредни одраз социјалне диференцијације у југословенском друштву, закључује Георгијевски.

Осим тога, према резултатима истраживања, ниво образовања родитеља такође прилично утиче на избор средње школе. У школама које образују квалификоване раднике, ученици чији су очеви неписмени, чине 90,6%. Кад је реч о гимназијама, скоро две трећине очева ученика (66,1%) има више и високо образовање. Ученици средњих техничких школа, са становишта нивоа образовања очева, налазе се на средини између претходна два типа школа.

Георгијевски истиче да се у оваквим истраживањима не треба ограничавати само на испитивање утицаја социјалног порекла у целини и његових елемената на избор средње школе. Треба узети у обзир и место становања, пол, способности, постојање места у школама, мотивацију ученика. На основу анализе интеракције свих ових чинилаца, Георгијевски долази до закључка да су „снага и интензитет утицаја социјалног порекла ученика и његових елемената на избор типа средње школе у савременом југословенском

друштву па и у Македонији условљени интензитетом социјалне диференцијације класа, група и друштвених слојева.”⁷⁷

Георгијевски сматра да се један од задатака социјалистичког друштва састоји у смањењу утицаја социјалног порекла у сфери образовања. То се може постићи уједначавањем висине прихода појединих група и слојева друштва и стимулисањем чинилаца „позитивне диференцијације”, односно, диференцијације на основу способности и постигнутих резултата, путем снажења руководеће улоге радничке класе у доношењу важних одлука у друштвено-политичком животу, путем зближавања различитих слојева друштва, свесног регулисања образовног система (стипендије, интернати, јефтине уџбеници итд.).

У послератним годинама у Југославији је значајно порастао број ученика у школама које образују раднике који се баве претежно умним радом, док је истовремено број ученика школа које образују квалификоване раднике остао деценијама на истом нивоу или се чак смањило.

Различита истраживања показују да се избор школа које образују квалификоване раднике само код једне трећине ученика заснива на љубави према изабраној професији, док је у другим типовима средњих школа тај чинилац најважнији готово код две трећине ученика. Више од половине ученика школа које образују квалификоване раднике изабрали су их, према њиховим речима, само зато што нису могли да се упишу у неке друге школе; наводили су и друге разлоге попут материјалних проблема, воље родитеља и сл. Притом, око 40% родитеља тих ученика нису желели да се њихова деца школују у тим школама и постану квалификовани радници.

Занимљиви су подаци добијени истраживањем професионалне оријентације ученика Србије. Главна пажња била је усмерена на ученике школа које образују квалификоване раднике. Истраживачи су пошли од тога да професионалну оријентацију у знатној мери одређује чињеница да ученици већ похађају те школе. Стога је одлучено да се истраживање професионалне

⁷⁷ Види: *истио*, стр. 135.

оријентације спроводи у две различите ситуације: у ситуацији такозваног принудног избора, кад је он условљен могућностима и скупом социјалних чинилаца; и у ситуацији такозваног идеалног избора, кад је ученик слободан у своме избору и руководи се само својим жељама.

У ситуацији принудног избора само је 13,4% анкетираних изабрало професију радника, а притом су сви они похађали школе за квалификоване раднике (то чини приближно трећину свих ученика тих школа). У ситуацији идеалног избора само 2% ученика се изјаснило за радничке професије.⁷⁸ Сви они су такође похађали школе за квалификоване раднике.

У обема ситуацијама већина ученика је изразила жељу да се бави првенствено умним радом, понајвише као инжењери, лекари, наставници, економисти итд. У ситуацији идеалног избора, многи су изразили жељу да постану глумци, спортисти, новинари, књижевници, научници, руководиоци итд.

У послератној Југославији запажа се и суштински пораст броја стручњака с високом стручном спремом. Док су пре Другог светског рата лица с високом и средњом стручном спремом чинила само 0,67% укупног броја становника старијих од 10 година, у 1971. години тај проценат је већ износио 2,87%.⁷⁹ Значајно се повећао број стручњака и радника у сфери уметности: са 222 хиљаде 1953. године на више од 600 хиљада 1971.⁸⁰ Нарочито је упадљив пораст броја економиста, инжењера, статистичара, учитеља, наставника, лекара. У данашње време кадрови с високом и средњом стручном спремом чине више од 10% укупног броја запослених у СФРЈ у народној привреди.

Повећању броја службеника и стручњака, у великој мери, допринео је развој општег образовања, средњих општеобразовних и стручних школа, тј. стварање неопходне базе, будући да високе образовне институције, које образују висококвалификоване стручњаке, израстају непосредно из средњих школа и уско су с њима повезане.

⁷⁸ *Sociologija*, br. 1, 1968, str. 116.

⁷⁹ Види: *Statistički bilten*, br. 700, Beograd, 1972, str. 18.

⁸⁰ *Исџо*, стр. 30.

Као показатељ развоја образовања у СФРЈ током последњих тридесет година може да послужи повећање броја високошколских установа⁸¹, повећање броја студената, професора и дипломираних стручњака; у поређењу с периодом пре рата број високих школа повећао се више од 10 пута, а број студената више од 20 пута (Табела 5).

Табела 5. Развој високог образовања у СФРЈ, у апс. бројевима*

Година	Високошколске установе	Студенти	Професори	Дипломирани стручњаци годишње
1939.	26	16.978	1.204	2.594
1956.	98	71.852	6.418	8.286
1965.	263	170.499	15.749	27.312
1974.	273	328.536	19.197	37.715
1981.	358	402.037	15.613	57.286

**Savezni sekretarijat za prosvetu i kulturu*. Beograd, 1966;
Statistički godišnjak Jugoslavije. Beograd, 1982, str. 278–581.

Приликом поређења савремене високе школе у СФРЈ с предратном школом, треба обратити посебну пажњу на то да се, упоредо са интензивним порастом броја високошколских установа, одвија и процес настајања нових типова школа различитих усмерења. Док су 1939. године постојала само три универзитетска центра, сада их је седам. У 59 градова постоје високе школе.

Задачи у области друштвено-економског развоја земље већ су првих послератних година изнедрили проблем образовања стручњака првенствено за потребе социјалистичке индустријализације. Управо се тиме објашњавају промене у структури дистрибуције студената по факултетима, до којих је дошло већ у првим послератним годинама: запажа се значајан пораст броја студената на економским, медицинским и техничким факултетима.

Реструктурирање комплетног система образовања, између осталог, и високог, утицало је и на промену социјалне структуре

⁸¹ У СФРЈ факултети се у статистици посматрају као самосталне јединице. Осим тога, систем високог образовања у Југославији, упоредо са универзитетима, обухвата и такозване високе школе (специјализоване четворогодишње институције) и више школе (двогодишње или трогодишње).

студената. Док је у школској 1935/36. години међу студентима било 2,9% деце радника, већ у школској 1951/52. њихов удео је порастао на 8,4%, а у 1970/71. на 15,5%. Удео деце сељака у 1970/71. години износио је 21%, а деце службеника и стручњака – 63,5%. Тај проценат се задржао до данас.

Бурни процеси који су се у послератном периоду одвијали у социјално-класној структури југословенског друштва, везани за брзи пораст броја припадника радничке класе, интелигенције и службеника, уз истовремено смањење броја запослених у приватном сектору и промене у положају појединих група и слојева, морали су привући пажњу југословенских научника. Висока школа је такође постала предмет социолошке анализе и истраживања. Појавило се мноштво радова посвећених питањима образовања висококвалификованих стручњака, између осталог, узајамној повезаности успешности студената и њиховог социјалног порекла, мотивацији при избору факултета, материјалној обезбеђености студената, изворима попуњавања редова студената.

Зауставићемо се на резултатима добијеним у тим истраживањима. Испоставило се да су се у Југославији задржале социјалне разлике које утичу на услове и могућности за стицање високог образовања деце из различитих друштвених класа и група. Истраживања су показала да је главни проблем у материјалним условима. Ради његовог решавања, држава је током последњих година предузела низ директних и индиректних мера: стипендије, кредити, дечји додатак, донације студентским организацијама.

Истраживања су такође показала да је могућност уписа у високошколске установе у великој мери условљена средином у којој се деца васпитавају. При томе велику улогу, упоредо с материјалним стањем породице, игра образовање родитеља, тј. „образовни потенцијал породице”, који креира потребу за образовањем уопште и конкретним типом образовања. Осим тога, откривена је зависна веза између социјалног порекла студената и избора факултета. Постоје знатна размимоилажења у социјалној структури студената пољопривредних, архитектонских и грађевинских факултета.

Многи истраживачи сматрају да социјална структура студената у данашње време није сасвим повољна. Између осталог,

та страна питања у последње време привлачи пажњу јавности и државе. У свом говору на Београдском универзитету 1972. године Јосип Броз Тито се посебно зауставио на том проблему: „Али, ако можемо бити задовољни укупним бројем студената на нашим универзитетима, никако не можемо бити задовољни њиховом социјалном структуром. Заиста, забрињава чињеница да је на нашим факултетима тако мали број студената из радничких и сељачких породица. Управо дјеца оних који стварају средства за финансирање образовања, имају најмање могућности да се тиме користе. [...] Политика стипендирања и помоћи у цјелини што је и обавеза друштвено-политичких заједница мора да буде тако усмјерена да у првом реду потпомаже школовање дјеце оних са ниским примањима као и дјеце из сиромашних сељачких породица. И ово је питање које спада у оквире реформе универзитета.”⁸²

Реформа високог образовања у СФРЈ постепено решава и тај проблем. Основан је „Титов фонд” за стипендирање деце из радничких породица и младих радника. Један од задатака реформе јесте и „отвореност високог образовања”, која подразумева да одлучујући критеријуми за пријем у високошколске установе буду склоности и способности матураната, а не њихове материјалне могућности.

Последњих година је повећано интересовање за проблем континуираног образовања, за анализу односа између општеобразовног и специјализованог образовања и система образовања уопште. Резултати емпиријских истраживања, чији је циљ било откривање усклађености између система образовања уопште и друштвено-економских потреба, показали су да ниво образовања кадрова није увек адекватан потребама производње.⁸³ По правилу, недостају висококвалификовани и квалификовани радници и стручњаци с високим и вишим образовањем, али се запажа „вишак” полуквалификованих и неквалификованих радника. Како би било јасније, навешћемо податке прикупљене током истраживања у једној фабрици грађевинског материјала

⁸² *Политика*, 1972, 31. март.

⁸³ Види: Marković, М. „Kvalifikaciono-profesionalna struktura i razlike u obrazovanju za samoupravljanje”. *Sociologija*, br. 1, 1978.

у Београду, који показују раскорак између оптималне и стварне структуре (Табела 6).

Табела 6. Квалификациона структура запослених у апс. бројевима*

Квалификациона структура	Планирана	Стварна	Разлика
Радници:	906	998	+92
висококвалификовани	167	72	-95
квалификовани	378	309	-69
полуквалификовани	324	389	+65
неквалификовани	37	228	+191
Службеници:	238	198	-40
висока стручна спрема	81	31	-50
виша стручна спрема	39	35	-4
средња стручна спрема	83	91	+8
нижа стручна спрема	35	41	+6
Укупно	1.144	1196	+52

*Marković, M. „Kvalifikaciono-profesionalna struktura i razlike u obrazovanju za samoupravljanje”. *Sociologija*, br. 1, 1978, str. 75.

Истраживачи такође истичу низак ниво друштвено-економског образовања, неопходног за шире укључивање радника у управљање, посебно код квалификованих радника, и потешкоће око обезбеђивања једнаких услова за континуирано образовање свим друштвеним категоријама радника.

Предлози југословенских социолога, који су се бавили проблемима образовања уопште и његових појединих аспеката, сведе се на побољшање читавог система образовања у СФРЈ на свим његовим етапама, на изградњу широког система континуираног образовања, на изједначавање друштвених „шанси” на стартним позицијама за представнике различитих друштвених група и слојева.

У бројним радовима и излагањима истиче се неопходност брзе трансформације читавог образовног система. На Пленуму ЦК СКЈ (априла 1983. год.) истицано је да, по броју ученика високих и средњих стручних образовних установа у односу на број становника, Југославија предњачи над неким развијеним земљама, мада то није у складу с потребом за кадровима и економским могућностима. Образовни систем није био на адекватан начин

прилагођен потребама привредног развоја, због чега број стручњака у неким сферама премашује реалне потребе.⁸⁴ Најављена реформа образовања треба да реши те проблеме, обрађајући посебну пажњу на различите облике континуираног образовања.

СОЦИОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ БРАКА И ПОРОДИЦЕ

Научна истраживања породице имају дугу и богату традицију у Југославији. Прва истраживања народних обичаја на тлу те земље подударају се с настанком самосталне црногорске државе у другој половини XIX века. Управо се у то време емпиријским истраживањем породице бавио Валтазар Богишић, кога многи југословенски социолози сматрају зачетником истраживања у тој научној области. Валтазар Богишић је проучавао у то време најраспрострањенији тип породице – задругу (термин је увео Вук Караџић), која се састојала од неколико сродних или несродних породица, уједињених ради заједничког вођења домаћинства. Он је извршио проширену класификацију породице код југословенских народа, анализу постојећих типова и претпоставки структурних промена и процеса трансформације породице.

Задруге су проучавали југословенски етнографи и социолози. Посебна заслуга у истраживању породице у Југославији, све до двадесетих година XX века, припадала је етнографији. Развој етнографије и антропологије и интересовање тих наука за проблеме породице појачало се после Првог светског рата кад је формирана јединствена југословенска држава. Регионалним разликама у унутрашњој организацији живота породице била су посвећена истраживања Јована Цвијића, а у периоду између два светска рата – Вере Ерлих.⁸⁵ Резултати тих истраживања задржали су свој значај и до наших дана.

Истраживања задруга – сложених породица, постала су полазна тачка за изучавање породице и њене трансформације, будући да је „патријархална кућна заједница коју још и данас

⁸⁴ *Полиџика*, 1983, 29. април.

⁸⁵ Erlih, V. *Porodica u transformaciji*. Zagreb, 1964.

налазимо код Срба и Бугара под називом задруга [...] чинила прелазни ступањ између матријархалне породице, која је проишлаго из групног брака и инокосне породице модерног света”, писао је Фридрих Енгелс у раду *Порекло њородице, њривајне својине и државе*.⁸⁶

Развој робноновчаних односа и продор капитализма у село изазвали су масовни распад задружних породица на просте, који због разлика у нивоу друштвено-економског развоја није био истовремен у свим регионима Југославије. Међутим, поједине задруге су наставиле да постоје у разним крајевима Југославије све до Другог светског рата. Поделом сложених задружних породица настајале су просте, а оне су пак могле да се трансформишу у сложене. Одлике задружних породица и њихов нестанак под утицајем промењених друштвено-економских услова налазили су се у центру пажње југословенских социолога уочи Другог светског рата.

После Другог светског рата мења се теоријска оријентација и правац у изучавању проблема породице. Како истиче Анђелка Милић, доминантан значај добија функционалистичка оријентација и њена методологија.⁸⁷ У први план избијају проблеми утицаја индустријализације и урбанизације на преображај породице. У фокусу су најчешће поједини аспекти породичног живота и породичних односа. Југословенски социолози истичу потребу изучавања породице у социјалистичком друштву и решавања различитих питања попут: каква треба да буде породица како би могла да успешно обавља своје социјалне функције и на који начин је могуће сачувати породицу а не нарушити свестрани развој и остваривање личности као члана друштва? С тим у вези намеће се задатак изучавања породице као чиниоца социјализације личности, као и трагања за одговором на питање којим средствима располаже само друштво како би изградило такву породицу?

У данашње време у Југославији ради група социолога која спроводи интензивна истраживања породице као примарне

⁸⁶ Маркс, К., Енгелс, Ф. *Сочинения*. 2-е изд., т. 21, с. 62.

⁸⁷ Milić, A. „Neki problemi konstituisanja i razvoja sociologije porodice u jugoslovenskoj sociologiji”. *Sociologija*, br. 3/4, 1981, str. 240.

ћелије друштва. Тим социолошким проблемом баве се: Оливера Бурић, Марко Младеновић, Злата Гребо, Ружа Фирст, Анђелка Милић, Анђелка Зечевић, Зорана Пурић, Ружа Петровић, Милан Босанац, Еуген Пусић, Загорка Голубовић, Слободан Јакшић, Јагода Клаузер, Миро Миховиловић и други научници.

Занимљиве податке о броју радова објављених у Југославији и посвећених проблемима породице и брака наводи Оливера Бурић у свом раду *Истраживање породице, брака и домаћинства у Југославији 1866–1973*.⁸⁸

У центру пажње југословенских социолога налазе се промене у модерној југословенској породици, њена трансформација из старе патријархалне или сложене (проширене), у модерну просту, под утицајем индустријализације и урбанизације. При томе узроке и последице трансформације породице социолози третирају различито: део њих види у томе кризу породице као друштвене институције уопште, док су други склони да на трансформацију гледају као на резултат неизбежних историјских промена. Према мишљењу већине југословенских социолога, традиционална патријархална породица и у граду и у селу у одређеном смислу доживљава кризу.

Дубоке промене које се одвијају у југословенској породици на савременој етапи одражавају корените промене у југословенском друштву после Другог светског рата. Заједничка карактеристика тих промена су смањење породице, губљење многих њених пређашњих функција, нарастајућа економска и друштвена самосталност жене, слабљење моћи родитеља, већа независност деце. Осим тога, у начину живота породице такође су се одвијале, и одвијају се, велике промене: расте животни и културни стандард, поправили су се услови живота и квалитет исхране, повећао се утицај града на село. Проучавајући различите аспекте породице, југословенски социолози истичу њихову међусобну повезаност с друштвено-економским чиниоцима и представљају различите

⁸⁸ Burić, O. *Istraživanje porodice, braka i domaćinstva u Jugoslaviji 1866–1973*. Beograd, 1973. За пола века, тј. у периоду до Првог светског рата, у Југославији су објављена 32 рада о проблемима породице; између два светска рата, тј. за четврт века – 62 рада, а за последњу четврт века тим проблемима је било посвећено више од 500 научних радова. Види: *Социологические исследования*. 1975, № 4.

типолошке градације модерне породице. Између осталих, Марко Младеновић издваја два основна типа породице: сељачко-занатлијску (патријархалну) и радничко-службеничку (индустријску или егалитарну); осим тога, он издваја мешовите по својој социјалној структури, у основи сељачко-радничке породице, које чине прелазни степен између основних типова. Унутар сваког типа он издваја подтипове.⁸⁹ Други социолози, Оливера Бурић на пример, такође наводе три типа породице у савременом југословенском друштву: традиционални (најстарији и најраспрострањенији), прелазни (карактеристичан за фазу трансформације породице) и модерни (мале, нуклеарне породице).⁹⁰

Поједини аутори за основу типологије савремене југословенске породице узимају и место становања и издвајају три њена типа: градски, сеоски и мешовити. Место становања заиста често одређује карактер онога чиме се становништво бави, међутим, при оваквој класификацији нарушава се издиференцирани приступ и не узима се у обзир социјални положај чланова породице (на пример, радници, службеници, интелектуалци). Многи аутори (Цветко Костић, Вера Ерлих) посебну пажњу при анализи одлика различитих типова породице обраћају на регион у коме живе, националност и верску припадност њених чланова, аргумендујући свој став неопходношћу да се узму у обзир историјски формиране норме, карактеристичне за одређени етнос.

У данашње време најраспрострањенији тип породице у Југославији је проста породица, коју аутори називају различито: мала, егалитарна, нуклеарна, индивидуална, индустријска, демократска, модерна и сл. Такве породице чине апсолутну већину међу градским становништвом земље. Смањењу броја сложених породица у Југославији у послератним годинама допринели су бројни чиниоци везани првенствено за друштвено-економске промене у земљи.

Марко Младеновић пише да су одлике модерне породице индивидуализација и социјализација и да се оба ова процеса

⁸⁹ Види: Mladenović, M. *Uvod u sociologiju porodice*. Beograd, 1969, str. 155.

⁹⁰ Burić, O. *Promene nastale u porodičnom životu pod uticajem ženine zaposlenosti*. Beograd, 1968; Burić, O. *Porodica i društveni sistem*. Beograd, 1980.

одвијају истовремено. Са становишта унутрашњих односа, породица се демократизује и персонализује. Чланови породице добијају своју индивидуалност и постају субјекти.

Све чешће се поједине функције породице преносе међу друштвене функције (васпитање, образовање, забаву, све више преузимају на себе одговарајуће друштвене институције). То доводи до еманципације њених чланова, до демократизације њихових међусобних односа. Захваљујући процесу индивидуализације породице, човек добија могућност да више комуницира са осталим њеним члановима, да успоставља демократске односе унутар ње. Процес социјализације, према мишљењу Марка Младеновића, сведочи о зближавању породице с друштвом.⁹¹

У радовима Марка Младеновића, *Социологија породице и Увод у социологију породице*, у центру пажње се налазе питања у вези са утемељењем социологије породице као науке, разматра се њен предмет, метод, категорије, појмови, место социологије породице у систему социолошких наука, однос социологије породице према природним наукама.⁹² Аутор се осврће на совјетске радове из те области, између осталог, на истраживања Анатолија Харчева.

У раду Анђелке Милић *Класе и породица* на богатој социолошкој грађи разоткривају се буржоаске концепције породице. Многи буржоаски социолози се, уз мање или веће модификације, придржавају ставова да је породица у савременом развијеном капиталистичком друштву ванкласна и егалитарна, јединствена оаза среће и сигурности савременог човека. Полазећи од Марковске категорије начина производње и анализирајући објективни положај породице у класном капиталистичком друштву, Анђелка Милић пише: „Породица, дакле, представља онај неопходни друштвени механизам који појединце у њиховом животном кружењу, одређеном кружењем капитала, задржава на истом месту, на оном друштвеном положају који им је додељен на основу специфичног карактера њиховог учешћа у друштвеном

⁹¹ Види: Mladenović, M. *Porodica i porodični odnosi*. Beograd, 1968.

⁹² Mladenović, M. *Sociologija porodice*. Beograd, 1979; Mladenović, M. *Uvod u sociologiju porodice*. Beograd, 1969.

процесу производње. Из овог следи класно одређени карактер породице у грађанском друштву који се реализује кроз њену функцију репродукције носилаца класних функција.⁹³

Анђелка Милић разоткрива класну суштину модерне породице у капиталистичком друштву, анализира класну диференцијацију породичних форми и кроз конкретне проблеме породичног живота указује на њене праве противречности.

Оно што је најважније у васпитној функцији породице и функцији социјализације јесте њен однос према основним друштвеним макрогрупама које одражавају социјалну диференцијацију друштва. То су првенствено однос породице и класе и однос породице и друштвене групе, условљени друштвеном поделом рада. Упркос томе што се породица често посматра само као област међуљудских односа на коју не утичу класни односи, не треба заборављати да у одређеним историјским тренуцима њен животни ритам нарушавају глобални класни односи, од којих се она не може избавити.

Посебну пажњу Анђелка Милић посвећује преображају породице у социјалистичком друштву чији су кључни правци: ослобађање породице од затворености у саму себе наметнуте властитим производно-потрошним функцијама, на чије место долазе узајамне везе с друштвом и превазилажење класних разлика, што обезбеђује изградњу чврсте бескласне структуре друштва.⁹⁴

У Југославији су спроведена многобројна емпиријска истраживања проблема породице. Занимљиво је комплексно истраживање села Јалжабет 1961. године, под руководством Јураја Хржењака, у оквиру којег су испитивани: структура породице, њена економска основа, односи у породици (радни односи, обавезе појединих чланова породице, односи међу супружницима, међу родитељима и децом, међу старијим и млађим поколењем, однос породице према ширим друштвеним заједницама у селу – суседима, појединим органима власти), тенденције промене породице (поређење појединих одлика 1939. и 1961. године,

⁹³ Milić, A. *Klase i porodica (Sociološki presek stanja i perspektive razvoja savremene porodice)*. Beograd, 1978, str. 16.

⁹⁴ *Истїо*, стр. 115.

нарочито по питању васпитавања деце и њихове професионалне оријентације). Резултати истраживања довели су до закључка да се у систему сеоских породично-брачних односа одвијају корените промене и да патријархалну породицу замењује модерна.

У истраживању Даринке Костић-Маројевић, изложеном у књизи *Промена друштвене средине и промене у породици*⁹⁵, показани су односи између друштвене средине која је претрпела промене услед аграрне колонизације и институционалних промена у породичном животу.

Године 1963. Загорка Пешић Голубовић је покушала да истражи промене у економској структури породице и њихов утицај на све остале елементе структуре.⁹⁶ Истраживање је довело до закључка да се промене најпре одвијају у економској структури породице, а потом утичу на друге њене елементе. Савремену породицу, према мишљењу ауторке, одликују следеће тенденције: кристализација и специјализација породичних функција, веома изражена трансформација у области економско-производне функције, смањење природне поделе рада унутар породичне групе и активније учешће свих чланова породице, нарочито жена, у друштвеној подели рада.

Упоредо с питањима преображаја породице, југословенски социолози проучавају и положај жена у породичној групи и његову повезаност с друштвено-корисним радом, структуру породице, типове односа унутар ње и ауторитет њених чланова, ванбрачну породицу, стабилност породице и др.

О новим процесима који се одвијају у југословенском друштву сведоче, између осталог, и резултати истраживања раних бракова, које је спровела Оливера Бурић.⁹⁷ Овакви бракови, склопљени међу лицима млађим од осамнаест година, традиционално постоје у неким етничким групама југословенског становништва.

⁹⁵ Види: Kostić-Marojević, D. *Promena društvene sredine i promene u porodici*. Beograd, 1968.

⁹⁶ Pešić-Golubović, Z. „Teorijsko-hipotetički okvir za istraživanje promena u strukturi porodice”. *Sociologija*, br. 8, 1966.

⁹⁷ Burić, O. „Godine stupanja u brak i rani brakovi u Jugoslaviji”. *Sociologija*, br. 1/2, 1963.

Осим раних бракова традиционалног типа, у Југославији су се појавили и рани бракови такозваног модерног типа. Развој процеса урбанизације и индустријализације у земљи донео је са собом спуштање старосне границе за ступање у брак у најразвијенијим крајевима земље.

У данашње време у Југославији се запажају две међусобно противречне тенденције: прва је повезана с подизањем старосне границе за ступање у брак и ослобађањем омладине од патријархалних традиција, а друга – са спуштањем старосне границе за ступање у брак и укључивањем омладине у нове процесе друштвеног развоја. Рани бракови тог типа склапају се искључиво на емоционалној основи и млади се при ступању у брак руководе само личним жељама. Обе ове тенденције друштвеног развоја Оливера Бурић сматра позитивним.

Током истраживања су анализирани статистички подаци из пописа становништва и статистички подаци и резултати неколико емпиријских истраживања спроведених у различитим етничким и друштвеним групама у земљи. Испитиван је утицај социјално-професионалног, етничког и других чинилаца на карактер и време склапања брака.

Истраживања су показала да се, када је реч о мешовитим и раним браковима, могу уочити две тенденције: склапање мешовитих бракова међу лицима различитих националности, нарочито у великим градовима, и затворени бракови унутар једне етничке групе и традиционална забрана склапања брака с лицима различите националности у сеоским крајевима удаљеним од градова.

Истраживање које је спровела Ружа Петровић имало је за циљ откривање зависности између етничке структуре брака и његове стабилности.⁹⁸ Резултати су показали да на стабилност брака већи утицај имају чиниоци попут броја деце, дужине брака, узраста супружника него етничка структура породице. Испоставило се, такође, да су мешовити бракови распрострањени претежно међу службеницима и интелигенцијом, и они су стабилнији између лица с високим образовањем од, рецимо, хомогених бракова из исте групе.

⁹⁸ Petrović, R. „Etnička heterogamija i stabilnost braka”. *Sociologija*, br. 4, 1968.

Многобројна конкретна истраживања у Југославији била су спроведена са циљем да се открију узрочне везе између запослености жене и промена у структури породице. Како показују резултати истраживања, ти процеси се не ограничавају само на промену положаја жене у породици већ вуку за собом и промену улоге и положаја свих осталих чланова породице, превасходно мужа. Запослене жене се мање баве кућним пословима, стога остали чланови породице, па и муж, активније учествују у њима. Губи се подела кућних послова на мушке и женске, жена добија веће могућности учествовања у решавању породичних питања, активније учествује у свим сферама друштвеног живота.⁹⁹

Уједно с тим, истраживања су показала да запосленост жене у Југославији изазива неке противречне тенденције у процесима промене структуре породице: не успевају сви да успешно ускладе посао, васпитање деце и вођење домаћинства. Немогућност истовременог обављања свих тих функција често доводи до настајања конфликтне ситуације која доприноси повећању броја развода. Међутим, било би нетачно тврдити да је запосленост жене у производњи узрок нестабилности брака. Много је важније отклонити потешкоће које настају при усклађивању посла, материнских обавеза и вођења домаћинства.

Посебно место у радовима југословенских социолога који се баве социолошким проблемима породице припада питањима социјалне и демографске политике. У Београду постоји Институт за социјалну политику.

Социолошка и демографска истраживања савремене југословенске породице сведоче о постојању зависности између карактера посла, нивоа образовања жене и броја деце. Тај однос је инверзан: што је више образовање, то је мање деце. Према подацима Марка Младеновића и Злате Гребо, на једну удату запослену жену долази двоје деце, а на две удате жене које се баве интелектуалним радом – једно дете.¹⁰⁰

Југословенски научници су извршили детаљну анализу броја чланова породица, а у југословенској статистици је прикупљена

⁹⁹ Burić, O. *Promene nastale u porodičnom životu pod uticajem ženine zaposlenosti*. Beograd, 1968.

¹⁰⁰ Види: Mladenović, M. *Uvod u sociologiju porodice*. Str. 194.

богата грађа која приказује демографске процесе у савременој породици, између осталог и број деце у целини, у појединим регионима и по друштвеним групама. Према подацима пописа из 1971. године, међу удатим женама с високим образовањем без деце је њих 13%, међу онима које су завршиле средњу и основну школу, таквих жена је више од 6%, а међу женама које нису завршиле школу или су завршиле само четири разреда основне школе, без деце је око 4%.¹⁰¹

О утицају запослености жене говоре и подаци добијени социолошким истраживањем *Утицај запослености жене на стїруктуру и функције њородице*, које је реализовала група загребачких научника под руководством професора Мира Миховиловића почетком седамдесетих година. Резултати су представљени у књизи *Жена између рада и њородице*.¹⁰² Жене са основним образовањем имају у просеку више деце од жена с високим образовањем (само 16,7% жена без образовања има по једно дете, 31,8% – по троје или четворо и 7,6% – по петоро или шесторо, док истовремено 44,6% жена с високим образовањем има по једно дете, а само 6,5 – троје или четворо). Добијени подаци су потврдили хипотезу да се породична популација смањује у условима запослености жена – 89,4% породица има мање од троје деце.¹⁰³

Питања структуре породичне моћи занимала су социологе Оливеру Бурић и Анђелку Зечевић, које су спровеле своје истраживање крајем шездесетих година у Србији. За објекат истраживања изабрале су колектив велике фабрике аутомобила у етнички хомогеном граду Крагујевцу. Узорак је чинило 117 породица. Прикупљена грађа не може да послужи као основа за извођење закључака о стању у целој земљи, али вреди истаћи значај откривања неколико тенденција у сфери брачних односа.

Полазећи од хипотезе да традиционални ауторитет у породици и задовољство односима међу супружницима треба да буду у складу с елементима социјалног статуса, претпоставља се да ће породице у којима су партнери, нарочито мужеви,

¹⁰¹ Види: *Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovništvo. Domaćinstva i porodice*. Beograd, 1972, str. 337.

¹⁰² Види: *Žena između rada i porodice*. Beograd, 1975.

¹⁰³ *Истїо*, стр. 32.

образованији, имају боља занимања и веће приходе, заузимају више позиције на скали друштвеног угледа. Притом, задовољство жене породичним животом у таквим браковима биће много веће.

Структура породичне моћи разматрана је према степену учествовања у доношењу одлука које су најзначајније за породицу: куповина намештаја и вредних предмета за домаћинство, одлазак на годишњи одмор, планирање породице, буџет, запосленост жене.

Уочено је да запосленост жене ван куће слаби традиционални ауторитет мушкарца у породици. Запослена жена стиче већу самосталност, што потврђују подаци: запослена жена доноси сама одлуке у 25,5% случајева, сама или заједно с мужем – у 79,3%, док незапослена одлучује сама у 14,9%, а сама или заједно с мужем у 59,1%.¹⁰⁴

Упоредивањем података прикупљених у овом истраживању с подацима из истраживања спроведених у САД, Француској и Грчкој (спровођена су по истом програму и истим методама), откривена је тенденција типична за југословенско друштво: с повећањем нивоа образовања мужа његов традиционални породични ауторитет се смањује, док истовремено у америчким и француским породицама тај ауторитет расте. Таква тенденција се објашњава тиме што образовање ослобађа мушкарца од традиционалних схватања и он може да гледа на жену као на равноправног партнера и пријатеља.

Слабљење традиционалног ауторитета мужа објашњавало се променом положаја жене у професионалној структури друштва. Међутим, за већину југословенских породица радника с ниским примањима које су се преселиле из околине, карактеристичан је традиционалан ауторитарни карактер односа. Урбанизација умногоме утиче на тип породичне моћи, а посебно се одражава на положај жена. Дужина трајања урбанизације уско је повезана са образовањем и запосленошћу супружника. Лица која су се недавно преселила из села имају мање шанси да стекну више образовање и пронађу бољи посао од оних који су се родили у граду.

¹⁰⁴ Бурич, О., Зечевич, А. «Семейные отношения и их место в системе социальных связей Югославии». *Социальные исследования*. Москва, 1970, вып. 4, с. 155.

Проучавајући везе између породице и друштва, истраживачи су анализирали степен учешћа мужа у систему друштвеног управљања. Запажено је да од свих мужева који обављају руководеће функције, највећи ауторитет имају они који се налазе на мање одговорним позицијама и имају ниже образовање. И обратно, они који се налазе на вишем друштвеном положају имају равноправан положај у породици. Истовремено, задовољство жене породичним животом смањује се с подизањем нивоа њеног образовања.

Резултати овог истраживања показали су да: иако се с побољшањем положаја мужа у социјалној структури породични односи ређе граде на његовом ауторитету, ипак је задовољство жене односима у породици у таквим браковима прилично ниско. Узрок томе је очигледно тај што су мушкарци, независно од друштвеног статуса, мање прилагођени новој ситуацији у породици. Они су склони да на леђа жене сваљују сав терет традиционалне породице, додајући томе још и многобројне бриге које носи модеран начин живота.

Резултати другог истраживања, које је организовала Ружа Петровић седамдесетих година, и анализа статистичких података омогућили су доношење неколико закључака о утицају породице и брака на дужину живота људи.¹⁰⁵ Утврђено је да лица која су у браку живе у просеку дуже од оних која нису у браку, при чему заштитна функција брака више делује на дужину живота мушкараца него жена. Удате жене живе краће не само од мушкараца већ и од неудатих жена.

Књига познатог југословенског социолога и правника Милана Босанца *Ванбрачна њородица*,¹⁰⁶ недавно објављена у Русији, привукла је велику пажњу и совјетских истраживача.¹⁰⁷ На богатој историјској, статистичкој и социолошкој грађи, аутор разматра важне проблеме рађања ванбрачне деце чији се број у Југославији нарочито повећао током последњих деценија. Милан Босанац брани ванбрачну породицу, покрећући важна питања заштите мајке и детета, равноправности деце рођене ван брака с децом

¹⁰⁵ Petrović, R. „Brak, porodica i mortalitet”. *Sociologija*, br. 3/4, 1981, str. 325–335.

¹⁰⁶ Босанац, М. *Внебрачная семья*. Москва, 1981.

¹⁰⁷ Види: *Государство и право*. 1983, № 16, с. 141–143.

рођеном у браку, равноправности оца и мајке итд. Он дефинише породицу као друштвену групу која се састоји од родитеља и деце, независно од тога да ли су родитељи у браку или нису. Он сматра да ће се у будућности породични односи развијати на релацији родитељи–деца, а не на релацији брак–породица.¹⁰⁸ Аутор се залаже за легализацију ванбрачног облика породице.

Треба истаћи да се питање породице и социјалне политике последњих година налази у центру интересовања југословенске јавности. У Србији је формиран Координациони одбор за питања породице. У том органу активну улогу имају југословенски социолози.

У периоду 1976–1979. године београдски научници (Оливера Бурић – руководилац, Анђелка Милић, Весна Пешић, Милосав Милосављевић, Сретен Вујовић и Милош Немањић) спровели су комплексно истраживање породице и њене повезаности са институцијама самоуправног друштвеног система, како би се помоћу добијених резултата могла обезбедити научно-теоријска утемељеност мера социјалне политике. Предмет истраживања чиниле су све важне области породичног живота и одговарајуће установе и институције друштвеног система: образовање и васпитање деце, здравствена заштита, услови живота, вођење домаћинства и одмор.

Ради што веће поузданости информација, изабрано је етнички хомогено становништво српске националности у шест региона Србије, сличних по нивоу економског развоја и културно-историјским одликама. Обим узорка чинило је 600 породица, 120 радника друштвено-политичких усанова, 140 професионалних и јавних радника.

Специфичност овог истраживања састоји се у томе што су подаци које су добили поједини аутори у току самосталних истраживања уско међусобно повезани и, захваљујући усвојеном јединственом појмовно-категоријалном апарату, међусобно се допуњују.

Аутор и руководилац пројекта Оливера Бурић полазила је у концепцији истраживања од дефиниције породице као

¹⁰⁸ Босанац, М. *Внебрачная семья*. Москва, 1981.

друштвене институције (за разлику од породице као друштвене групе): „Породица је друштвена институција онда, када је дати друштвени систем правно санкционише у складу са својим прокламованим вредностима и нормама, а ради задовољења одређених потреба и интереса.”¹⁰⁹

Историјско-социолошки приступ у разматрању процеса настанка породице као друштвене институције пружио је могућност откривања неких његових суштинских одлика. Од карактера друштвеног уређења, који одређује основна права и обавезе породице, зависе и односи између породице и друштва који могу бити: приватизовани („затвореност унутар породице”), институционализовани, равноправни и потчињени. Ова четири типа односа између породице и друштва представљају основу за одређивање положаја породице у друштвено-политичком систему. Основни задатак истраживача био је да одреде степен и карактер институционализације породице у југословенском друштву, колико тај процес може да значи „отвореност” а колико „приватизацију”, тј. отуђену институционализацију.

При томе се процес институционализације породице схвата као њено друштвено „ослобађање” пошто преноси на друштво обављање својих функција у складу са својим потребама.

Став од којег се пошло у овом истраживању био је да институционализација породице у савременом развијеном друштву може да тече или путем јачања њене „приватизације” или њеним „отварањем” пред друштвом или друштва пред њом. Мотиви за приватизацију углавном имају класни карактер, јер породица, као ћелија друштва, представља фактор настанка и развоја класних разлика у друштву. Приватизација, међутим, може бити мотивисана и нескладом између садржаја и начина институционализације породице.

Процес институционализације породице јесте њено друштвено „ослобађање” што, са своје стране, означава право и обавезе њених чланова да учествују у доношењу одлука о повезивању своје породице с друштвеним институцијама; породица постаје активан чинилац сопственог развоја. Степен институционализације

¹⁰⁹ *Porodica i društveni sistem*. Beograd, 1980, str. 24.

породице зависи од нивоа развоја производних снага друштва и разгранатости и развоја његовог институционалног система. Када је тај ниво висок, „затвореност” породице представља једну од најзначајнијих кочница тога развоја.

Везу између друштва и породице карактеришу три параметра: усмереност везе – породица и институције делују у истом или у супротном смеру; расподела моћи између породице и институција у задовољењу породичних потреба и у формирању и спровођењу социјалне политике – може бити егалитарна или ауторитарна; јачина (снага) везе открива степен развоја породице као друштвене институције, однос породице према „отворености” или приватизацији.

Резултати истраживања сведоче о недовољном степену развијености веза између породице и друштва. То значи да у југословенском друштву процес формирања породице као специфичне друштвене институције тече успорено, мада зависи у великој мери од региона у којој породица живи, њеног социјалног положаја, сложености везе између породице и друштвеног система итд. Степен „отворености” породице налази се у директној зависности од економске развијености региона; овде је најнижи показатељ тог степена типичан за сеоску породицу. Ка вишем нивоу тога показатеља теже породице с ниским друштвеним положајем, најмање су њиме задовољне радничке породице, нарочито тамо где постоји запослена жена; највеће задовољство изражавају породице службеника у којима жена не ради. Помоћ друштва није у складу с потребама у вођењу домаћинства, у бризи о старијим особама, али је видљива у здравственој заштити и бризи о деци.

Нормално функционисање породице југословенско друштво посматра као неопходан предуслов свог даљег развоја на путу друштвеног прогреса. Међутим, у данашње време породица пролази кроз важан период: с једне стране, она је потребна и друштву и појединцу, а с друге – породица не излази на крај са својим функцијама на адекватан начин.¹¹⁰ Помоћ у решавању овог проблема тражи се и од социолога; резултати конкретних

¹¹⁰ *Истио*, стр. 204.

истраживања откривају нове тенденције у процесу формирања савремене социјалистичке породице.

Како примећује Анђелка Милић, „постојање таквих значајних достигнућа није довољно да би се могла изрећи оцена да је социолошко проучавање породице у нас консолидовано у теоријском и методолошком погледу. [...] Наша социологија породице би у овом контексту имала и конкретан задатак: да се врати и преиспита своје наслеђе – породичну задругу, са компаративног становишта и на темељу тог преиспитивања заснује ширу и систематску стратегију будућих истраживања”¹¹¹

ИСТРАЖИВАЊЕ СРЕДСТАВА МАСОВНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ И ЈАВНОГ МЊЕЊА

Истраживање јавног мњења и масовних медија у Југославији нема тако дугу традицију као, рецимо, изучавање проблема породице или села. Интензитет истраживања јавног мњења и механизма његовог функционисања значајно расте шездесетих година. Испољава се значајно интересовање за садржај информација које се креирају и дистрибуирају помоћу одговарајућих средстава, за анализу ефикасности рада тих средстава, структуру и друге одлике аудиторјума, за механизме потрошње информација од стране различитих група и слојева становништва.

Први рад из ове области у Југославији објављен је 1957. године. То је брошура Јована Ђорђевића *О јавном мњењу*¹¹², у којој је он покушао да дефинише јавно мњење и аргументује потребу за анализом веома сложене структуре елемената који чине његов садржај.

Истраживања спровођена у Југославији имала су задатак да прикупе податке о стању јавног мњења поводом најважнијих политичких и друштвених питања, као и развоја методологије и одабира узорка. У почетку су имала екстензивни карактер. Већ је

¹¹¹ Milić, A. „Neki problemi konstituisanja i razvoja sociologije porodice u jugoslovenskoj sociologiji”. *Sociologija*, br. 3/4, 1981, str. 238, 242.

¹¹² Ђорђевић, Ј. *О јавном мњењу*. Београд, 1957.

тих година проблем интензивног истраживања појединих питања био укључен у дугорочни програм. Почели су да се креирају први панели, а посебно је, према нашем мишљењу, значајно то што је био постављен задатак прикупљања података социјално-психолошке природе о глобалном југословенском друштву. Заправо, том циљу била су и посвећена годишња сондирања јавног мњења. Будући да су истраживачи стицали све веће искуство, методологија анкетирања и обраде података постала је сложенија, шире су почела да се примењују истраживања трендова, упоредна истраживања, као и анкете помоћу радија и телевизије.

Таквим истраживањима углавном се бавио Центар за истраживање јавног мњења при Институту друштвених наука у Београду који је почео са радом 1964. године.¹¹³ Он је систематично организовао испитивања јавног мњења у земљи о актуелним питањима спољне и унутрашње политике и спроводио годишње сондаже. Југословенски социолози Мухамед Нухић, Ана Барбич, Фирдус Џинић, Богдан Осолник и др. разрађују теоријска и методолошка питања истраживања јавног мњења. Резултати емпиријских истраживања објављују се у годишњем билтену *Југословенско јавно мњење*,¹¹⁴ сумирају се и тумаче у монографијама и зборницима. Као пример, навешћемо радове Жеље и стравовања народа Југославије Светозара Ђулибрка и Злате Гребо, *Југословенско јавно мњење о актуелним економским и социјалним питањима* и *Средства масовној комуницирања у Југославији* Петра Гледића и др., *Ствараци мњења у Југославији* и *Начини и фактори распрострањења средстава масовне информације у Југославији* Драгомира Пантића, *Распрострањеност и расподела штампе у Југославији* Слободана Боснића и Првослава Плавшића и др.¹¹⁵

¹¹³ Године 1974. Центар је расформиран.

¹¹⁴ *Jugoslovensko javno mnjenje*. Beograd, 1965–1969.

¹¹⁵ Ćulibrk, S., Grebo, Z. *Želje i strahovanja naroda Jugoslavije*. Beograd, 1965; Gledić, P., Pandurović, Z. *Jugoslovensko javno mnjenje o aktuelnim ekonomskim i socijalnim pitanjima*. Beograd, 1964; *Sredstva masovnog komuniciranja u Jugoslaviji*. Beograd, 1965; Pantić, D. *Stvaraoci mnjenja u Jugoslaviji*. Beograd, 1969; *Načini i faktori rasprostranjenja sredstava masovne informacije u Jugoslaviji*. Beograd, 1969; Bosnić, S., Plavšić, P. *Rasprostranjenost i raspodela štampe u Jugoslaviji*. Beograd, 1970.

Оснивање Центра за истраживање јавног мњења захтевало је решавање бројних теоријских, методолошких и практичних питања у вези са оваквим истраживањима. Постављен је задатак одређивања карактера јавног мњења у условима социјалистичке стварности, на основу различитих аспеката мњења: представа, знања испитаника о предмету, њихових заједничких ставова, узрока због којих се они придржавају тих ставова, њихових специфичних представа о појединим аспектима проблема, интензитета израженог мњења. С тим циљем, 1964. године, спроведено је пробно истраживање.¹¹⁶ Сарадници Центра су током припрема закључили да израда методолошких принципа мора да тече паралелно са емпиријским истраживањима, а дефинисање самог појма јавног мњења постало је главни теоријски задатак.

Полазиште при организацији истраживања био је став да су сви пунолетни грађани равноправни „актери” јавног мњења. Стога је интервју садржао блокове чији је циљ било откривање друштвено-политичког профила испитаника, њихове актуелне и потенцијалне друштвено-политичке активности, односа према елементима усмерености јавног мњења, као и мишљења о актуелним друштвеним и политичким питањима. Водило се рачуна и о националности, узрасту, занимању, нивоу квалификација итд. У том истраживању је био примењен модел двоетапног, избалансираног и случајног узорка од 2.635 лица, тј. 0,24% свих пунолетних грађана. Касније је узорак унапређен и рад на њему је укључен у петогодишњи план активности Института и Центра.

Међу многобројним истраживањима јавног мњења која је Центар спроводио, заслужује пажњу, према нашем мишљењу, серија анкета о економској реформи. Укупно их је било пет. Прва од њих је била усклађена с почетком спровођења економске реформе (мај 1965), друга је организована у септембру исте године, тј. два месеца након почетка реформе, трећа – у мају 1966, четврта – тачно годину дана касније, у мају 1967, и пета у јуну 1968. Циљ

¹¹⁶ Прво истраживање јавног мњења у Југославији спровео је Институт друштвених наука заједно с Редакцијом листа *Борба* крајем 1962. год. Циљ тог истраживања било је испитивање мишљења грађана о нацрту новог Устава. Методолошка база истраживања заснивала се на социолошкој литератури са Запада.

тих анкета било је утврђивање степена информисаности грађана о циљевима и садржини реформе, дубине разумевања њених задатака и сл. Током четири године, у оквиру сваке годишње сондаже јавног мњења, коришћен је панел састављен од 15–20 питања која су се непосредно односила на економску реформу. Анкете су се спроводиле на узорку од 2.500 људи.

Године 1974. Центар за истраживање јавног мњења Института друштвених наука покренуо је широко истраживање – *Млади у систему масовној комуницирања*. Програм истраживања се састојао од три релативно самостална дела, оријентисана у три тематска правца: однос омладине према средствима масовне комуникације, анализа садржаја листа *Омладинске новине* и његови читаоци.¹¹⁷

Главни циљеви истраживања сводили су се на анализу степена утицаја масовних медија на младо поколење чији је индикатор учесталост контаката с масовним медијима, и анализу преференција према радио и телевизијским програмима, чији је индикатор избор најпопуларнијих програма и емисија. Осим тога, разматрале су се специфичне улоге средстава информисања намењених непосредно младима у општем комуникативном понашању младог поколења.

Специфичност омладине као аудиторијума за масовне медије састоји се у њеним социјалним и психолошким одликама, као и повратном утицају на масовне медије, који, у жељи да привуку што је могуће већи аудиторијум, свој садржај креирају полазећи од одлика младог поколења.

Млади имају посебан положај у друштву, будући да се налазе на почетку свог живота и радне каријере, што за масовне медије представља велику могућност да реализују своју васпитну функцију. Процес социјализације се при томе реализује ефикасније, а још увек неопредељени ставови у великој мери су подложни модификовању и мењању под утицајем масовних медија. Треба, такође, истаћи способност младог поколења за велику покретљивост, што само по себи отвара велике могућности за успостављање контаката са средствима масовне информације.

¹¹⁷ Види: *Млади у систему масовној комуницирања*. Београд, 1979.

Образовна функција ових средстава налази свој пуни одраз у оном аудиторијуму који је у већем степену обухваћен процесом формалног и неформалног образовања. Коначно, специфичан начин живота и велики фонд слободног времена у поређењу са одраслима, представљају још једну специфичност омладине као аудиторијума, јер се, (како показује истраживање), садржаји радио и телевизијских емисија и новинске вести, најинтензивније перцепирају управо у слободно време. А ти контакти с масовним медијима заузимају главно место у структури слободног времена омладине.

Анализа резултата је показала да су млади у великој мери подвргнути утицају масовних медија, нарочито ученици средњих стручних школа, гимназија, студенти и службеници (59% анкетираних), много су мање активни у том процесу пољопривредници и радници у производњи. Код већег дела омладине (72%) однос према штампи је у тој мери развијен и стабилан да већ излази један лист који по садржају и карактеру преноса информација највише одговара потребама и интересовањима младих.

Како су истраживања показала, младићи и девојке скоро подједнако читају и листове омладинских организација (45%) и забавне листове (42%), намењене првенствено младима.

Штампа и телевизија су најважнији извор информација о проблемима младих (34% и 23% анкетираних). Оба ова канала средстава масовне комуникације омладина сматра извором најкориснијих (31% и 22%) и најпоузданијих информација (26% и 24%).

Улога средстава масовне комуникације у понашању младих манифестује се и у коришћењу информација добијених путем различитих канала масовних медија. Према мишљењу младих, штампа и телевизија, у поређењу с другим изворима, пружају највише информација које су притом најтачније и најкорисније. Ипак, када је реч о ефикасности информисања, информације из тих извора оцењују се као мање вредне од оних које су добијене од друштвено-политичких организација.

Истраживање је такође показало да је суштинско обележје почетне фазе укључивања омладине у систем масовне комуникације нестабилност комуникативних потреба и односа који, с једне стране, представљају резултат динамичности самог процеса,

а с друге – последица су неусклађености садржаја и начина преноса информација с потребама и интересима представника младе генерације. Друга суштинска одлика комуникативних односа младих изражава се у њиховој релативно слабој заинтересованости за информације о друштвеним, економским и политичким дешавањима у поређењу са интересовањем за информације забавног карактера.

Посебну улогу у почетној фази укључивања младих у систем масовне комуникације игра штампа (листови друштвено-политичких омладинских организација и онај део забавних издања који је делимично или потпуно намењен младима) и специјализовани програми радија и телевизије. Значај средстава масовне комуникације, када је реч о младима, нарочито се манифестује у томе што у савременом друштву она представљају један од доминантних чинилаца процеса социјализације, упознавања с културом и реализације укључености у процес развоја друштва.

У свим испитивањима јавног мњења велика пажња је посвећивана изучавању канала информисања становништва.

Предмет истраживања су били: блок стандардних канала (штампа, радио, телевизија); блок институционалних канала (разна окупљања: синдикална, бирачка, партијска итд.); блок неформалних канала (пријатељи, познаници, сарадници, чланови породице и др.).

Испоставило се да је најмасовније коришћен први блок: његове информације користи више од 35% анкетираних; мање је ефикасан други блок – само 12% анкетираних га је навео; а трећи канал користи 19% анкетираних. Према мишљењу југословенских аутора, сложеност, развијеност, издиференцираност и међуоднос различитих сфера савременог друштва тражи посреднике у процесу глобалне и групне комуникације, а ти посредници – масовни медији – преузимају на себе обављање неких функција комуникације међу људима. Стање система масовне комуникације у југословенском друштву посматра се у њиховом развоју и динамици.

Главна претпоставка оптималног функционисања масовних медија јесте уједначеност услова за комуникацију (једнака и приближно једнака регионална и социјална распрострањеност и

доступност средстава масовних информација за све групе становништва). У таквим условима масовни медији могу да оптимално обављају своју функцију – да усмеравају ток информација кроз друштвене структуре, чиме се обезбеђује комуникациона основа за интегративни и еволуциони процес у друштву.

Истраживање средстава масовне комуникације, према мишљењу југословенских социолога, представља неопходан саставни део процеса изучавања јавног мњења. Рад у том правцу укључује научно проучавање масовних медија и неких елемената изградње теорије тих средстава. Изучавају се функције масовних медија у савременом друштву уопште па и југословенском, старосна, образовна и професионална структура радио и телевизијског аудиторијума, оцена квалитета емисија од стране слушалаца радија и телевизијских гледалаца и популарност појединих емисија.

Треба истаћи и то да су истраживање масовних медија у Југославији шездесетих година започеле неке радиостанице. Главни циљ тих истраживања сводио се на покушај мерења учесталости слушања појединих емисија и откривање односа слушалаца према програмима. Радио и телевизија Београда и Загреба већ петнаестак година имају своје службе за истраживање аудиторијума. Додуше, прва истраживања углавном су се сводила на истраживање слободног времена (Институт за социологију и филозофију Универзитета у Лубљани – 1962. год.); распрострањености штампе (Југословенски институт за новинарство – 1963. год.), а касније су као саставни део истраживања биле сондаже јавног мњења. Године 1964. одржан је симпозијум *Информација и самоупривљање*, у организацији Југословенског института за новинарство и Института за друштвено управљање СР Хрватске, а 1967. – симпозијум *Штампа, радио, телевизија и самоупривљање*.

Године 1965. Центар за јавно мњење у Југословенском институту за новинарство организовао је истраживање о распрострањености масовних медија и ефикасности њиховог утицаја (касније су више пута поновљена слична истраживања).

Ка систематском проучавању средстава масовних комуникација оријентисане су две установе: Југословенски институт за новинарство (Београд) и Катедра за новинарство Високе школе

политичких наука (Љубљана). Тим питањима делимично се баве и неки други институти и установе. Многи радио и телевизијски центри имају своје службе за изучавање тих проблема.

Основна пажња у истраживањима посвећује се питањима као што су квалитет интеракције између становништва и средстава масовних комуникација, мотивација за њихово коришћење, ефикасност и квалитет појединих канала. За полазиште је узет став да средства масовне комуникације представљају најважнији чинилац формирања и изражавања јавног мњења. Године 1966. Југословенски институт за новинарство започео је вишегодишње истраживање *Начини и фактори распрострањености средстава масовних комуникација у Југославији*. У првој фази су првенствено проучаване везе између социјалних одлика становништва и глобалне распрострањености штампе, у другој је спроведено детаљно истраживање тих веза, односно, издвојене су демографске, економске, образовне, професионалне и друге одлике становништва које су у корелацији с распрострањеношћу штампе; у трећој фази је изучавана веза између распрострањености штампе и социјалних особина грађана по појединим републикама и регионима земље. Истраживањем је било обухваћено читаво становништво СФРЈ јер су аутори полазили од тога да се различити крајеви земље међусобно у великој мери разликују по својим демографским, културним, економским и другим параметрима.

То је било једно од ретких истраживања средстава масовних комуникација у Југославији које је имало комплексни карактер. Резултати су показали да се економске одлике налазе на првом месту по снази утицаја на распрострањеност штампе у целини. Ниво образовања и занимање уско су повезани с појединим врстама штампе. Осим тога, испоставило се да се штампи најчешће обраћа становништво с високим нивоом образовања, као и висококвалификовани и квалификовани радници. Испоставило се и то да је штампа у целини у СФРЈ много популарнија међу градским становништвом. Отуда и исправан закључак аутора да ће распрострањеност штампе расти с повећањем удела градског становништва запосленог у индустрији и у области пружања услуга, као и са растом нивоа образовања и квалификација радника.

Под распрострањеношћу деловања средстава масовних комуникација подразумева се учесталост, обим и интензитет њиховог утицаја на испитанике у јединици времена. За јединицу времена обично се узима седмица. Учесталост утицаја мери се кроз број контаката испитаника са средствима масовних комуникација у јединици времена, а обим се мери кроз дужину трајања интеракције са средствима масовних комуникација у сатима. Под квалитетом интеракције подразумева се систематичност праћења неке рубрике или врсте емисија. Као метода истраживања најчешће се примењује интервју, узорак обухвата власнике радио-апарата и телевизора и новинске претплатнике, а анкетирају се сви чланови породице. Истраживања су омогућила откривање издиференциране структуре аудиторијума слушалаца и гледалаца по различитим данима у недељи и по различитим временским интервалима у току дана. Издвојиле су се емисије које привлаче посебну пажњу појединих група становништва, што је омогућило кориговање програма на основу прикупљених података.

Седамдесетих година се појављује низ радова у којима централно месту заузимају теоријска и методолошка питања проучавања јавног мњења. Међу њима треба издвојити књиге Томе Ђорђевића *Политичко јавно мњење* (1975), *Теорија информације – теорија масовних комуникација* (1981), *Друшћивеност комуникације* (1978).¹¹⁸ У тим радовима разграничава се јавно мњење од сродних друштвених појава, пре свега, идеологије, даје се дефиниција јавног мњења, његовог субјекта и објекта, анализира се процес његовог формирања и изражавања и улога у политичком процесу. Функцију јавног мњења аутори виде у стимулсању понашања људи у различитим сферама њихове активности. Додуше, треба рећи да, не негирајући функције и значај јавног мњења у свим другим сферама друштвеног живота (морал, право, култура итд.), аутори усредсређују пажњу на сферу политичких односа у друштву.

¹¹⁸ Ђорђевић, Т. *Политичко јавно мњење*. Нови Сад, 1975; *Теорија информације – теорија масовних комуникација*. Београд, 1981; *Друшћивеност комуникације*. Загреб, 1978.

У радовима југословенских аутора анализирају се проблеми у вези са теоријом информације и теоријом масовних комуникација, показује се разлика у схватању суштине и улоге средстава масовних комуникација у буржоаском и социјалистичком друштву. Недоследност буржоаске комуникологије прати се на примеру теорије најпознатијих буржоаских представника у тој области – Харолда Ласвела, Вилбура Шрама, Пола Лазарсфелда и др. Југословенски аутори долазе до закључка да феномен комуникације не треба посматрати изоловано и ван друштвених услова у којима се реализују друштвени односи. Осим тога, они постављају задатак формулисања марксистичке теорије масовних комуникација.

Сумирајући речено, треба истаћи да је проблем истраживања јавног мњења у Југославији привукао пажњу научника релативно недавно, те је стога ограничена количина информација о тој теми. Тренутно тече процес израде методологије проучавања тог феномена и појављују се нови радови и правци истраживања. У будућности ће, ван сваке сумње, живот истраживачима понудити много богатију грађу за проучавање јавног мњења.

ЛИТЕРАТУРА

- Маркс, К. «Тезисы о Фейербахе». В: К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд., т. 3, с. 1–4.
- Маркс, К. «Критика Готской программы». В: К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд., т. 19, с. 9–32.
- Маркс, К. «Капитал. Критика политической экономии». В: К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд., т. 23, с. 1–784.
- Маркс, К., Энгельс, Ф. «Манифест Коммунистической партии». В: К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд., т. 4, с. 419–459.
- Энгельс, Ф. «Положение рабочего класса в Англии». В: К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд., т. 1, с. 507–509.
- Энгельс, Ф. «Общественные классы – необходимые и излишние». В: К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд., т. 19, с. 296–299.
- Ленин, В. И. «Что такое ‘друзья народа’ и как они воюют против социал-демократов?» В: *Полное собрание сочинений*. Т. 1, с. 125–346.
- Ленин, В. И. «Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве». В: *Полное собрание сочинений*. Т. 1, с. 347–534.
- Ленин, В. И. «О социальной структуре власти, перспективах и ликвидаторстве». В: *Полное собрание сочинений*. Т. 20, с. 186–207.
- Ленин, В. И. «Великий почин». В: *Полное собрание сочинений*. Т. 39, с. 1–29.
- Материалы XXVI съезда КПСС*. Москва: Политиздат, 1981.
- Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС*. 14–15 июня 1983 г. Москва: Политиздат, 1983.
- Андропов, Ю. В. «Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР». В: *Коммунист*, 1983, № 3, с. 9–23.
- Андропов, Ю. В. *Избранные речи и статьи*. 2-е изд. Москва: Политиздат, 1983.
- Аитов, А. «Общее и особенное в классовой структуре стран социалистической системы». В: *Философские науки*, 1970, № 3, с. 81–88.

- Актуальные проблемы марксистской философии.* Москва: Прогресс, 1974.
- Алексеев, Н. И., Кравченко, И. И., Плимак, Е. Г. «Мифы 'этатизма' и социализм без мифов». В: *Вопросы философии*, 1971, № 5, с. 45–63.
- Благојевић, О. *Економска мисао Свејџозара Марковића.* Београд: САНУ, 1975.
- Босанац, М. *Внебрачная семья.* Москва: Прогресс, 1981.
- Брайович, С. М. «Об одной попытке сближения марксизма и экзистенциализма». В: *Вопросы философии*, 1971, № 7, с. 39–48.
- Брайович, С. М., Голенкова, З. Т. «Марксистская философская мысль в Югославии». В кн.: *Марксистская философская мысль за рубежом.* Москва: Наука, 1984, с. 265–304.
- Бромлей, Ю. В., Кашуба, М. С. *Брак и семья у народов Югославии.* Москва: Наука, 1982.
- Бутенко, А. П. *Политическая организация общества при социализме.* Москва: Мысль, 1981.
- Высшая школа как фактор изменения социальной структуры социалистического общества.* Москва: Наука, 1978.
- Георгиевски, П. *Социјалното потекло и животната ориентација на средношколската младина.* Скопје: Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, 1972.
- Голенкова, З. Т. «Конкретные социальные исследования семьи в Югославии». В кн.: *Социальные исследования.* Москва: Наука, 1971, вып. 7, с. 239–246.
- Голенкова, З. Т. «Социологические проблемы высшего образования в европейских социалистических странах». В: *Социологические исследования*, 1976, № 1, с. 62–69.
- Голенкова, З. Т. «Развитие социологической мысли народов Югославии (конец XIX – начало XX в.)». В: *Социологические исследования*, 1979, № 2, с. 167–174.
- Джурич, М. М. *Образование многонационального государства Югославии (1918–1921 гг.).* Москва: Изд-во МГУ, 1970.
- Живкович, Л. *Теория социального отражения.* Москва: Прогресс, 1969.
- Живкович, Л. *Диалектика на социалния процес.* София, 1971.
- Иванова, В. М., Морозов, С. М. «Борьба югославских философов за ленинский этап в развитии марксистской философии и критика его фальсификаторов». В кн.: *Критика фальсификаторов истории и теории марксистско-ленинской философии.* Москва: Высшая школа, 1977, с. 266–284.
- Карасев, В. Г. *Сербский демократ Живоин Жуевич.* Москва: Наука, 1974.
- Косолапов, Р. И. *Социализм: К вопросам теории.* Москва: Мысль, 1979.

- Мансфельд, Д. П. «Развитие образования в Югославии: к 25-летию СФРЮ». В: *Советская педагогика*, 1970, № 11, с. 110–118.
- Маркович, С. *Избранные сочинения*. Москва: Госполитиздат, 1956.
- Марксистская философия в XIX веке*. Москва: Наука, 1979, Ч. 1, 2.
- Микульский, К. И. *Классовая структура общества в странах социализма*. Москва: Наука, 1976.
- Милић-Криводољанин, Б. *Друшћивено-економски живић села у СР Србији*. Београд–Смедерево: „Димитрије Давидовић”, 1982.
- Милованов, В. С. *Советско-югославские экономические отношения*. Москва: Наука, 1978.
- Недељковић, Д. *Лењин и филозофија*. Београд: Научно дело, 1969.
- Недељковић, Д. *Превазилажења*. Београд: Научно дело, 1972.
- Недељковић, Д. *Светиозар Марковић у развоју социјалистичке мисли на делу*. Београд: САНУ, 1975.
- Осипов, Г. В. *Теория и практика социологических исследований в СССР*. Москва: Наука, 1979.
- Пилипенко, Н. В. *Общее и особенное в возникновении и развитии социализма*. Москва: Мысль, 1976.
- Писарев, Ю. А. *Образование югославского государства*. Москва: Наука, 1975.
- Поплыко, Д. Ф. *Васа Пелагич и Россия*. Москва: Наука, 1983.
- Поповић, Д. *Избрани сјиси*. Београд: Просвета, 1951.
- Путилов, Б. Н. *Героический эпос черногорцев*. Ленинград: Наука, 1983.
- Рабочий класс и строительство социализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы*. Москва: Наука, 1977.
- Рашковић, В. „Лењин о садржинској одређености научне социологије и социолошкој анализи основних проблема развитка друштва”. У: *Економски анали*. Београд, 1974, бр. 43, стр. 9–29.
- Руткевич, М. Н. *Диалектика и социология*. Москва: Мысль, 1980.
- Савич, М. Б. *Марксистская диалектика и философский ревизионизм*. Москва: Наука, 1982.
- Севьян, Д. А. *Из истории Союза Коммунистов Югославии, 1919–1945*. Москва: Мысль, 1982.
- Социалистическая Федеративная Республика Югославия*. Москва: Наука, 1975.
- Социология и современность*. Москва: Наука, 1977, т. 1, 2.
- Стојковић, А. *Развићак филозофије у Срба, 1804–1944*. Београд: Слово љубве, 1972.
- Сумарокова, М. М. *Демократические силы Югославии в борьбе против реакции и угрозы войны, 1929–1939*. Москва: Наука, 1980.
- Туцовић, Д. *Избрани сјиси*. Београд: Просвета, 1949.

- Федосеев, П. Н. «К вопросу о предмете марксистско-ленинской социологии». В: *Социологические исследования*, 1982, № 3, с. 27–29.
- Филипов, Ф. Р. *Социология образования*. Москва: Наука, 1980.
- Харчев, А. Г. *Брак и семья в СССР: Опыт социологического исследования*. Москва: Мысль, 1979.
- Bilandžić, D. i Vukadinović, R. *Osnovne društvene promjene u Jugoslaviji i svijetu, 1945–1973*. Zagreb: Rad, 1973.
- Bogdanović, M. *Kvantitativni pristup u sociologiji*. Beograd: Savremena administracija, 1981.
- Bogišić, V. *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji žive u narodu*. Zagreb, 1867.
- Bonač, V. *Tipovi jugoslovenske porodice*. Beograd: Rad, 1957.
- Bosanac, M. *Vanbračna porodica*. Zagreb: Prosvjeta, 1975.
- Bročić, M. „Studenti o socijalizmu i samoupravljanju”. U: *Socijalizam*, 1971, br. 2, str. 208–224.
- „Brak, porodica i srodstvo u selu”. U: *Sociologija sela*, 1973, br. 40/42, str. 3–282.
- Burić, O. *Istraživanje porodice, braka i domaćinstva u Jugoslaviji, 1866–1873*. Beograd: Rad, 1973.
- Burić, O. *Promene nastale u porodičnom životu pod uticajem ženine zaposlenosti*. Beograd: Rad, 1968.
- Cvjetičanin, V. *Klase i klasna struktura suvremenog društva*. Zagreb: Naprijed, 1974.
- Cvijić, J. *Iz društvenih nauka*. Beograd: Rad, 1965.
- Čok, V. *Pravni položaj omladine u Jugoslaviji i u nekim drugim zemljama*. Beograd: Institut za uporedno pravo: Institut društvenih nauka, 1971.
- Ćimić, E. *Socijalističko društvo i religija: ispitivanje odnosa između samoupravljanja i procesa prevladavanja tradicionalne religije*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.
- Ćirić, J. *Osnove sociologije naselja i sociologije sela*. Niš: Prosveta, 1980.
- Dilić, E. *Društveni položaj i orijentacija seoske omladine*. Beograd: Institut za uporedno pravo: Institut društvenih nauka, 1971.
- Dilić, E. „Prilog tipologiji mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika”. U: *Sociološki pregled*, 1982, br. 1/2, str. 119–128.
- Dragičević, A. *Reforma i revolucija*. Zagreb: Naprijed, 1968.
- Društvenost komunikacije*. Zagreb: Zavod za kulturu Hrvatske, 1978.
- Društvene promene u selu*. Beograd: IDN, 1974.
- Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: IDN, 1977.
- Đorđević, T. *Teorija informacija – teorija masovnih komunikacija*. Beograd: Partizanska knjiga, 1981.

- Durić, M. *Problemi sociološkog metoda*. Beograd: Savremena škola, 1962.
- Durić, M. *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Matica hrvatska, 1964.
- Erlih, V. *Porodica u transformaciji*. Zagreb: Naprijed, 1964.
- Fiamengo, A. *Osnove opće sociologije*. Zagreb: Narodne novine, 1970.
- Fiamengo, A. *Saint-Simon i Auguste Komte*. Zagreb: Matica hrvatska, 1966.
- Filipović, F. *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1924.
- Flere, S. „Polazna pitanja sociologije vaspitanja i obrazovanja”. U: *Sociologija*, 1975, br. 3, str. 427–452.
- Gašparović, Z. *Bibliografija socioloških radova. Period 1959–1969*. Beograd: Jugoslovensko udruženje za sociologiju, 1970.
- Ginić, J. *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije*. Beograd: Rad, 1967.
- Golubović, Z. *Porodica kao ljudska zajednica*. Zagreb: Naprijed, 1981.
- Goričar, J. *Osnovne kategorije nauke o društvu*. Beograd: Visoka škola, 1962.
- Goričar, J. *Pregled socioloških teorija*. Beograd: Rad, 1969.
- Goričar, J. *Sociologija. Osnove marksističke opšte teorije o društvu*. Beograd: Rad, 1967.
- Gorupić, D. *Osnovna i složena organizacija udruženog rada u privredi*. Zagreb: Ekonomski institut, 1975.
- Horvat, B. *Ogled o jugoslovenskom društvu*. Zagreb: Mladost, 1969.
- Ilić, M., Bosnić, M., Drašković, D. *Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije*. Beograd: Rad, 1963.
- Ilić, M. *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1970.
- „Iseljavanje stanovništva iz sela i poljoprivrede”. U: *Sociologija sela*, 1970, br. 27–28, str. 3–241.
- Jakšić, S. *Porodica u sistemu vrednosti Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, 1978.
- Joksimović, S. *Omladinske prijateljske grupe*. Beograd: IDN, 1971.
- Jovanov, N. *Radnički štrajkovi u SFRJ*. Beograd: Trajna radna zajednica pisaca „Zapis”, 1979.
- Jugoslovenski studenti i socijalizam*. (Milosav Jančićević, Manojlo Bročić, Manojlo Gluščević, Jugoslav Stanković). Beograd: IDN, 1966.
- Karadžić, V. *O društvu*. Beograd: Savremena škola, 1964.
- Kardelj, E. *Beleške o našoj društvenoj kritici*. Beograd: Kultura, 1966.
- Kilibarda, K. *Mladi – samoupravni položaj i odnosi*. Beograd: IDN, 1971.
- Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*. Zagreb: Mladost, 1970.
- Kocijan, G. *Delavci in kultura*. Ljubljana: Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije, Centar za rasiskovanje javnega mnenja, 1970.
- Komarica, Z. *Jugoslavija u suvremenim evropskim migracijama*. Zagreb: Ekonomski institut, 1970.

- Korać, V. *Marks i savremena sociologija*. Beograd: Kultura, 1968.
- Kosić, M. *Uvod u opštu sociologiju*. Novi Sad: Štamparija Jovanović i Bogdanov, 1934.
- Kostić, C. *Seljaci – industrijski radnici*. Beograd, 1963.
- Kostić, C. *Sociologija sela*. Beograd: Izdavačko-informativni centar studenata, 1975.
- Kostić-Marojević, D. *Promena društvene sredine i promene u porodici*. Beograd: IDN, 1968.
- Kožul, F. *Politička kultura samoupravljanja*. Sarajevo: Svjetlost, 1975.
- Kuvačić, I. *Marksizam i funkcionalizam*. Beograd: Rad, 1970.
- Kuvačić, I. *Znanost i društvo*. Zagreb: Naprijed, 1977.
- Livada, S. „Otvoreni sociološki problemi našeg sela”. U: *Sociologija*, 1981. br. 3/4, str. 301–310.
- Lukić, R. *Formalizam u sociologiji*. Beograd: Prosveta, 1969.
- Lukić, R. „O zadacima naše sociologije”. U: *Sociologija*, 1981, br. 3/4, str. 190–198.
- Lukić, R. *Sociologija morala*. Beograd: SANU, 1974.
- Lukić, R. *Uvod u sociologiju*. Beograd: Savez Udruženja pravnika Jugoslavije, 1957.
- Mandić, O. *Strujanja u našoj sociologijskoj teoriji*. Beograd, 1963.
- Mandić, O. *Uvod u opću sociologiju*. Zagreb: Narodne novine, 1965.
- Manojlović, P. *Stari na selu i njihovi socijalni problemi*. Beograd: Institut za socijalnu politiku, 1980.
- Marković, D. *Lenjin i sociologija rada*. Beograd: Izdavačko-informativni centar studenata, 1975.
- Marković, D. *Opšta sociologija*. Beograd: Savremena administracija, 1982.
- Marković, D. *Sociologija rada*. Beograd: Savremena administracija, 1981.
- Marković, P. *Migracije i promene agrarne strukture*. Zagreb: Zadržna štampa, 1974.
- Marks i savremenost*. Beograd, 1963–1975, knj. 1–4.
- Martić, M. *Bibliografija sociološke literature (1945–1963)*. Zagreb: Savez ustanova i organizacija za širenje knjige SRH, 1963.
- Masleša, V. *Dela – sabrani članci i studije*. Sarajevo, 1954–1956.
- Mićunović, D. *Logika i sociologija*. Beograd: Rad, 1971.
- Milanović, V. *Pregled razvoja građanske sociološke teorije*. Beograd: Rad, 1964.
- Milanović, V. *Sociologija*. Beograd: Službeni list SFRJ, 1975.
- Milić, A. *Klase i porodica*. Beograd: Radnička štampa, 1978.
- Milić, A. „Neki problemi konstituisanja i razvoja sociologije porodice u jugoslovenskoj sociologiji”. U: *Sociologija*, 1981. br. 3/4, str. 237–246.
- Milić, V. „Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji”. U: *Statistička revija*, 1960, br. 3/4, str. 184–231.

- Milić, V. *Sociološki metod*. Beograd: Nolit, 1977.
- Milić, Vl. „Osobnosti promena u socijalnoj strukturi socijalističkog samoupravnog društva”. U: *Sociologija*, 1976, br. 1/2, str. 33–64.
- Milovanović, Z. *Omladina i međunarodni odnosi*. Beograd: IDN, 1973.
- Mirić, J. *Interesne grupe i politička moć*. Zagreb: Matica hrvatska, 1973.
- Mirković-Lebl, D. *Omladinske organizacije kao faktor formiranja društvenog profila mladih*. Beograd: Jugoslavenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja: Institut društvenih nauka, 1972.
- Mitrović, M. „Naša predratna sociologija – uslovi nastanka i značaj njenog proučavanja”. U: *Sociologija*, 1981, br. 3/4, str. 261–273.
- „Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici”. U: *Sociologija sela*, 1974, br. 46, str. 3–162.
- Mladenović, M. *Porodica između usamljenosti i društvenosti*. Beograd: Savremena administracija, 1976.
- Mladenović, M. *Sociologija porodice*. Beograd: Prosveta, 1979.
- Mladenović, M. *Uvod u sociologiju porodice*. Beograd: Rad, 1969.
- Obradović, J. „Grana industrije i ponašanje pojedinca u procesu donošenja odluka”. U: *Sociologija*, 1979, br. 4, str. 369–396.
- Obradović, J. *Rezultati novijih istraživanja o omladini*. Zagreb: Narodne novine, 1969.
- Omladina i društvo*. Beograd: IDN, 1972.
- Pašić, N. *Klase i politika*. Beograd: Rad, 1968.
- Perović, M. *Uvod u sociologiju*. Beograd: Savremena administracija, 1962.
- Pešić-Golubović, Z. „Putevi i dileme jugoslovenske sociologije”. U: *Filozofija*, 1968, br. 1/2, stv. 121–123.
- Pečujlić, M. *Horizonti revolucije*. Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, 1970.
- Pečujlić, M. *Klase i savremeno društvo: ogledi*. Beograd: Savremena administracija, 1967.
- Pečujlić, M. *Promene u socijalnoj strukturi Jugoslavije*. Beograd: Rad, 1966.
- Platforma za pripremu stavova i odluka X kongresa SKJ*. Beograd, 1974.
- Popović, M. *Problemi društvene strukture*. Beograd: Savremena administracija, 1974.
- Popović, M. *Savremena sociologija*. Beograd: Kultura, 1975.
- Popović, M. i Ranković, M. *Teorije i problemi društvenog razvoja*. Beograd: BIGZ, 1981.
- Porodica i društveni sistem*. Beograd, 1980.
- Promene u klasnoj strukturi jugoslovenskog društva*. Beograd: Rad, 1966.
- Psiholojski aspekti rada u smjenama*. Zagreb, 1973.
- Pulišević, S. *Osnove sociologije*. Zagreb: Narodne novine, 1969.
- Pulišević, S. *Suvremene klase u preobražaju*. Zagreb: Naprijed, 1970.

- Pusić, E. *Problemi upravljanja*. Zagreb: Naprijed, 1971.
- Radenović, P. *Sociološki aspekti funkcije rukovođenja*. Leskovac: „Kosta Stamenković”, 1970.
- Radić, A. *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*. Zagreb, 1900.
- Radovanović, M. „Formiranje i razvoj sociologije i profesije sociologa u savremenom jugoslovenskom društvu”. U: *Sociologija*, 1976, br. 1/2, str. 115–144.
- Radovanović, M. „Savremena jugoslovenska sociologija”. U: *Sociologija*, 1972, br. 3. str. 527–564.
- Rašković, V. *Sociologija*. Beograd: Savremena administracija, 1971.
- Rašković, V. *Sociologija rada*. Beograd: Savremena administracija, 1977.
- Revija za sociologiju*. Zagreb, 1970–1983.
- Rot, N., Havelka, N. *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju: Institut društvenih nauka, 1973.
- Saksida, S., Knap, Ž. *Poskus kvantifikacije matematičnega modela za analizo socijalne stratifikacije*. Maribor, 1970.
- Samoupravljanje i društvoekonomski razvitak Jugoslavije*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1971.
- Savetovanje o primeni statistike u sociološkim istraživanjima*. Beograd: Rad, 1958.
- „Seoska omladina – položaj i orijentacija”. U: *Sociologija sela*, 1975, br. 49/50, str. 3–200.
- Sinadinovski, J. *Ličnost radnika u procesu radničkog samoupravljanja*. Skoplje, 1975.
- Smiljković, R. *Radnička klasa-partija*. Beograd: Savremena administracija, 1970.
- Socijalistička gazdinstva i seljak*. Beograd: Savremena administracija, 1970.
- Socijalizam*. Beograd, 1958–1983.
- Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije*. Beograd: Rad, 1963.
- Sociologija*, Beograd, 1958–1983.
- Sociologija sela*, Zagreb, 1963–1983.
- Sociološki pregled*, Beograd, 1964–1983.
- Stanković, J. „Socijalni konflikt kao izražavanje socijalne diferencijacije”. U: *Informativni bilten*. Portorož, 1972, br. 2, str. 1–32.
- Stanojčić, I. *Predmet opšte sociologije*. Beograd: Savremena škola, 1964.
- Statistički godišnjak*. Beograd, 1958–1982.
- „Struktura socijalističkog društva u Jugoslaviji”. U: *Marksističke sveske*, 1972, br. 1/2, str. 17–356.
- Supek, R. *Sociologija*. Zagreb: Naprijed, 1964.
- Supek, R. *Sociologija i socijalizam*. Zagreb: Znanje, 1966.

- Škara, Lj. „Ekonomska emigracija stanovništva kao negativan fenomen društvenog i privrednog razvoja Srbije”. U: *Sociologija*, 1972, br. 1, str. 5–31.
- Šušnjić, D. *Kritika sociološke metode*. Niš: Prosveta, 1973.
- Šuvar, S. *Između zaseoka i megalopolisa*. Zagreb: Zadružna štampa, 1974.
- Šuvar, S. *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*. Zagreb: Školska knjiga, 1970.
- Šuvar, S. „Srednji slojevi ili srednja klasa u jugoslavenskom društvu”. U: *Marksističke sveske*, 1972, br. 1/2, str. 77–96.
- Tanić, Ž. *Proletarijat izvan domovine*. Beograd: IDN, 1979.
- Tanić, Ž. *Seljaci na evropskim raskrscima*. Beograd: IDN, 1974.
- Tomanović, V. *Radnička i intelektualna omladina*. Beograd: IDN, 1971.
- Tomanović, V. *Socijalna struktura učenika i studenata u Srbiji*. Beograd: IDN, 1970.
- Urbančić, J. *Moderni slovenski materijalisti*. Ljubljana, 1975.
- Veličković, M. *Angažovanost mladih zaposlenih u industriji*. Beograd: IDN, 1971.
- Vidaković, Z. *Društvena moć radničke klase*. Beograd: Rad, 1970.
- Vinski, J. *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938*. Zagreb: Ekonomski institut, 1970.
- Vukićević, S. *Struktura društvene moći u radnoj organizaciji*. Nikšić: Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević”, 1980.
- Vukosavljević, S. *Organizacija seljačke zemljišne svojine*. Beograd: Naučna knjiga, 1953.
- Vukosavljević, S. *Pisma sa sela*. Beograd: Savremena škola, 1962.
- Vukosavljević, S. *Seoske uredbe o vodama*. Beograd: Poljoprivredno izdavačko preduzeće, 1947.
- Zaječaranović, G. *Opšta sociološka bibliografija*. Novi Sad: Prosveta, 1971.
- Zbornik: Za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Zagreb: JAZU, 1896–1904.
- Ziherl, B. Engels, „Lenjin i ‘autentični marksisti’”. U: *Socijalizam*, 1974, br. 3, str. 159–169.
- Ziherl, B. *Včeraj in danes*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.
- Zvonarević, M. *Politička i socijalna orijentacija seoske omladine u SR Hrvatskoj*. Zagreb: Naprijed, 1968.
- Žena između rada i porodice*. Zagreb, 1975.
- Živković, Lj. *Društvena nadgradnja*. Zagreb: Naprijed, 1960.
- Živković, Lj. *Nauka o društvu*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.
- Živković, M. *Prilog jugoslovenskoj urbanoj sociologiji*. Beograd: Zavod za organizaciju poslovanja i obrazovanja kadrova, 1981.
- Županov, J. „Sociologija, marksizam i industrijska sociologija”. U: *Sociologija*, 1980, br. 1/2, str. 15–25.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

А

Аврамовић Михаило 23,
Адлер Макс 24
Адорно Теодор 90
Ајер Алфред 63
Акселос Костас 63
Алексић Милош 45
Алексић Р. 152

Б

Базала Алберт 50
Бајић Обрад 167
Балетић Звонимир 127
Барбер Бернард 136
Барбич Ана 221
Бауер Ото 24
Бауман Зигмунт 63
Бернштајн Едуард 24
Бертолино Милорад 94
Бићанић Рудолф 23, 29, 56
Бјелински Висарион 20
Блох Ернст 63
Боас Франц 154
Богардус Емори 35
Богишић Валтазар 17, 18, 35, 153,
177, 205
Босанац Милан 207, 216, 217
Боснић Слободан 142, 151, 221
Ботомор Томас 63

Брезник Душан 152
Броћић Манојло 56, 186, 191, 192
Буквић Милош 128
Бујас Зоран 159
Бурић Оливера 56, 207, 208, 211,
212, 214, 217

В

Васиљевић Милосав 32
Вебер Макс 30, 31, 85, 99, 101, 103,
108, 111, 134, 135
Величковић Миладинка 193
Видаковић Зоран 44, 56, 121, 128
Визе Леополд фон 30, 31, 85, 101,
Вински Иво 124
Вранички Предраг 63, 66, 72
Вујовић Сретен 217
Вук-Павловић Павао 50
Вукићевић Слободан 159, 167, 168
Вукосављевић Сретен 23, 35, 36,
177
Вукчевић Драгољуб 177

Г

Гашпаровић Златко 54
Георгиевски Петре 197
Гидингс Френклин Хенри 35
Гинић Иванка 142
Гледић Петар 221

- Глушчевић Манојло 192
 Голдман Лисјен 63
 Голднер Алвин 104
 Голубовић Загорка 55, 72, 89, 93,
 108, 109, 118, 207, 211
 Горичар Јоже 55, 56, 84, 99, 118, 122
 Госар Андреј 29
 Грамши Антонио 64
 Гребо Злата 207, 213, 221
 Гречић Владимир 47, 174, 175
 Грубиша Дамир 128
 Гумплович Лудвиг 35, 102
 Гурвич Жорж 84, 99
- Д
 Давидовић Радивој 127
 Дворниковић Владимир 50
 Декарт Рене 101
 Дидро Дени 109
 Dickson W. J. 163
 Дилић Едхем 56, 177, 186, 193
 Дилтај Вилхелм 103
 Диркем Емил 30, 31, 84, 99, 102,
 103, 114, 154, 155
 Доброљубов Николај 20
 Драгичевић Адолф 124, 128
 Драшковић Драгомир 142, 151
- Ђ
 Ђилас Милован 40, 128
 Ђокановић Тихомир 170
 Ђорђевић Јован 220
 Ђорђевић Тома 228
 Ђурић Војислав 189
 Ђурић Драгиша 29
 Ђурић Михаило 51, 55, 56, 98, 99,
 104, 110, 111
- Е
 Енгелс Фридрих 21, 23, 50, 51, 65,
 70, 71, 72, 91, 92, 93, 99, 102, 103,
 110, 111, 112, 117, 124, 206
- Ерлих Вера 23, 205, 208
- Ж
 Живковић Љубомир 34, 56, 58,
 79–80,
 Животић Миладин 57, 90
 Жујовић Живојин 21, 22
 Жупанов Јосип 56, 72, 73, 95, 159,
 167, 170
- З
 Зајечарановић Глигорије 54, 68, 70
 Звонаревић Младен 167, 186
 Зечевић Анђелка 207, 214
 Зимел Георг 101, 102
 Зихерл Борис 50, 51, 60, 70, 102
- И
 Ившић Милан 23
 Илић Милош 56, 142, 151
- Ј
 Јакшић Слободан 207
 Јанићијевић Милосав 45, 56, 192
 Јасперс Карл 50
 Јованов Неца 168
 Јовановић Слободан 29, 31
 Јосифовски Илија 186
- К
 Калезић Жарко 184
 Калођера Дражен 167
 Кангрга Милан 57, 72, 129
 Каплан Абрахам 136
 Караџић Стефановић Вук 16, 17,
 35, 153, 177, 205
 Кардељ Едвард 24, 34, 68
 Каутски Карл 24
 Кершовани Отокар 34
 Кетле Адолф 154
 Килибарда Крсто 193

Клаузер Јагода 207
 Кожул Фрањо 159, 165, 166
 Козић Петар 121
 Колаковски Лешек 63
 Комарица Звонимир 174, 176
 Конт Огист 35, 82, 84, 85, 102, 103
 Кораћ Вељко 99
 Косановић Илија 51
 Косик Карел 63
 Косић Мирко 29, 30, 31
 Костић Даринка 56, 142, 184
 Костић-Маројевић Даринка, 211
 Костић Цветко 44, 56, 177, 178,
 179, 180, 184, 208
 Крашовец Стане 182
 Кристал Звонимир 128
 Кувачић Иван 55, 95, 98, 104, 108,
 109, 126, 128
 Кузмановић Дејан 193

Л

Лазарсфелд Пол 82, 229
 Лапчевић Драгиша 24
 Лас Ернст 29
 Ласвел Харолд 136, 229
 Ле Бон Густав 101
 Лековић Драгутин 60
 Лењин Владимир Иљич 13, 23, 24,
 25, 26, 33, 34, 43, 49, 50, 51, 59,
 60, 64, 65, 66, 70, 71, 72, 87, 93,
 96, 99, 103, 107, 108, 110, 111,
 120, 123, 124, 125, 126, 127, 141
 Лефевр Анри 63, 90
 Ливада Светозар 56, 177
 Лилијенфелд Пол фон 101
 Лукач Ђерђ 64, 111, 112
 Лукић Радомир 9, 44, 55, 56, 73, 74,
 81, 82, 83, 97, 99, 121, 132, 133

М

Мажибрада Душан 142

Макдугал Вилијам 101
 Максимовић В. 142
 Малиновски Бронислав 99, 155
 Мандић Олег 51, 56, 62, 121
 Манојловић Петар 121, 177, 184,
 189
 Марковић Данило Ж. 9, 56, 60,
 159, 160, 161, 165
 Марковић Михаило 57, 66, 132
 Марковић Петар 44, 142, 177
 Марковић Светозар 20, 21
 Марковић Сима 24
 Маркс Карл 19, 21, 22, 23, 33, 50,
 51, 59, 62, 64, 65, 66, 70, 71, 72,
 87, 89, 91, 92, 93, 95, 99, 102, 103,
 104, 108, 110, 111, 112, 113, 124,
 129, 161
 Маркузе Херберт 63, 65, 67, 89,
 90, 110
 Мартић Мирко 53, 88
 Марушић Анте 88
 Маслеша Веселин 34
 Мацура Милош 152
 Мерло-Понти Морис 50
 Мертон Роберт 82, 103, 104
 Милановић Владимир 55, 99
 Милер Е. 18
 Милић Анђелка 56, 206, 207, 209,
 210, 217, 220
 Милић Владимир 41
 Милић Војин 44, 55, 98, 104, 111,
 112, 113, 114, 115, 116, 121, 142,
 143, 144, 145, 146, 147, 151, 193,
 195, 196
 Милосављевић Милосав 217
 Милс Рајт 135
 Мирковић Мијо 23, 56
 Митровић Љубиша 142
 Михелс Роберт 135
 Миховиловић Миро 207, 214

- Младеновић Марко 56, 207, 208, 209, 213
 Млинар Здравко 138
 Мухић Ферид 128
- Н
 Недељковић Душан 21, 24, 34, 50, 58, 60
 Немањић Милош 217
 Ниче Фридрих 67, 70, 99
 Новосел Павле 193
 Нухић Мухамед 221
- О
 Обрадовић Јосип 56, 159, 167, 170, 193
 Осолник Богдан 221
- П
 Пантић Драгомир 221
 Парето Вилфредо 30, 31, 135
 Парсонс Талкот 82, 85, 103, 108, 135
 Пашић Најдан 69
 Перић Илија 167, 170
 Перовић Мирко 56
 Петровић Гајо 57, 62, 66, 72, 88, 93, 101
 Петровић Ружа 56, 207, 212, 216
 Петронијевић Бранислав 50
 Печујлић Мирослав 44, 45, 56, 62, 96, 104, 118, 121, 126, 128, 142, 151
 Пешић Весна 217
 Пешић-Голубовић Загорка, в. Голубовић Загорка
 Писарев Дмитриј 20
 Плавшић Првослав 221
 Плеханов Георгиј 70, 102, 103
 Поенкаре Анри 119
 Поповић Душан 25
- Поповић Михаило 44, 45, 56, 98, 99, 104, 105, 106, 107, 121, 122, 125, 126, 128, 133, 134, 137, 138, 140, 142, 147
 Првуловић Петар 47
 Предавец Јосип 23
 Прибићевић Адам 23
 Приморац Милена 47
 Прица Огњен 34
 Прудон Пјер Жозеф 22
 Пулишевић Стјепан 44, 56, 121, 126, 131
 Пуљиз Владо 56, 177
 Пурић Зорана 207
 Пусић Еуген 207
- Р
 Раденовић Предраг 159
 Радић Антун 22, 23
 Радовановић Мирослав 72, 96, 127
 Ранковић Миодраг 55, 98, 107
 Рашковић Владимир 44, 60, 61, 62, 101, 121, 123, 159, 161, 162, 163
 Ренер Карл 24
 Рибар Вељко 58
 Рикерт Хајнрих 103
 Рисман Дејвид 63
 Роучек Јозеф 20
 Рус Вељко 56, 74, 159, 167
- С
 Саксида Стане 56
 Сартр Жан-Пол 50, 90
 Сен-Симон Анри 99
 Синадиновски Јаким 169, 170
 Scott W. H. 163
 Smith J. H. 163
 Содник Алма 51
 Сорокин Питирим 30, 35, 85, 135
 Спенсер Херберт 29, 35, 85, 101

Именски регистар

Станковић Југослав 118, 138, 139,
140, 192

Станојчић Илија 55, 80, 81, 83

Стојановић Светозар 40, 57, 62,
65, 93, 128

Стојковић Андрија 15, 19, 51, 58,
60, 63

Стринка Јулијус 63

Супек Руди 55, 57, 63, 89, 92, 93,
108, 109, 126

Т

Тадић Љубомир 45

Танић Живан 47, 174

Тард Габријел 101

Тасић Ђорђе 35

Тенис Фердинанд 101

Тито Јосип Броз 37, 47, 71, 203

Тојнби Арнолд 99

Томановић Велимир 56, 142, 193

Томашић Динко 23, 29, 35

Томенковић Томислав 159

Туцовић Димитрије 25

Ђ

Ђимић Есад 151

Ђулибрк Светозар 19, 221

Ф

Фојербах Лудвиг 59

Фиаменго Анте 5, 56, 99, 149

Филиповић Владимир 51

Филиповић Миленко 45

Филиповић Филип 33, 34

Финк Еуген 63

Фирст Ружа 207

Флере Сергеј 56, 193

Фридман Жорж 35

Фром Ерих 63, 67, 90, 108

Х

Хабермас Јирген 63

Хајдегер Мартин 67

Хаџистевић Војин 131

Хелвецијус Клод Адријан 109

Херцен Александар 20

Хобс Томас 101

Холбах Пол Анри 109

Хоманс Џорџ Каспер 82

Хорват Бранко 45, 126

Хоркхајмер Макс 90

Хоџић Алија 177

Хржењак Јурај 150, 210

Ц

Цази Нада 193

Царатан Бранко 126, 127

Цвијић Јован 18, 19, 20, 35, 177,
205

Цвјетичанин Вељко 125, 177

Цесарец Аугуст 34

Ч

Чалић Душан 159, 170

Чернишевски Николај 20

Џ

Џинић Фирдус 221

Ш

Шешић Богдан 51, 58, 59, 98, 103

Шкара Љубица 152

Шопенхауер Артур 67

Шрам Вилбур 229

Штајнмец Рудолф 154

Шувар Стипе 44, 56, 121, 123, 125,
129, 131, 177, 184

Шушњић Ђуро 45, 98

Слободан Антонић
*Важна књиџа за историју
српске социологије*

Зинаида Голенкова (1939) познати је руски социолог, дугогодишњи руководилац Центра за проучавање друштвене структуре и друштвене стратификације Института за социологију Руске академије наука¹. Редовни је члан Руске академије друштвених наука и водећи руски специјалиста у области социјалне структуре друштва, историје руске социологије и историје социологије земаља источне Европе². Аутор је више од 300 научних радова, укључујући 10 књиџа и 20 монографија и зборника чији је извршни уредник.

¹ После дипломирања на Филозофском факултету Универзитета Ломоносов (Москва 1965), Голенкова се запослила у Институту за искуствена друштвена истраживања (1968), те магистрирала на теми: „Социјално-класна структура модерног југословенског друштва и њен одраз у социолошкој литератури СФРЈ” (1972). Била је научни секретар совјетског дела Проблемске комисије за социологију мултилатералне сарадње научника из источноевропских земаља (1974-1989). Одбранила је докторску дисертацију из историје социологије у Југославији (1980). Била је извршни потпредседник Совјетског социолошког друштва (1990), од 1978. године активно је укључена у припрему и рад светских социолошких конгреса. Предавала је на Московском државном универзитету, Руском универзитету пријатељства народа, ГАУГН-у и другим универзитетима. Почасни је доктор Института за социологију Руске академије наука.

² Голенкова је оснивач научне школе за проучавање друштвене структуре у Русији, аутор утицајних монографија из историје социологије у источној Европи и историје социологије у Русији. Руководила је лонгитудиналним истраживањима социјалне структуре руског друштва. Из те области посебно су значајни зборници које је приредила: *Трансформација социјалне структуре и стратификација руског друштва*, Институт социологије РАН, — 2-е изд., перераб.и дополн. — Москва: Институт социологије Росийской академије наук, 1998, <http://skr.rs/zkZT>; *Модернизација социјалне структуре руског друштва*, Отв. ред. З. Т. Голенкова, Москва: Институт социологије Росийской академије наук, 2008, <http://skr.rs/zkZj>.

У Србији је преведена њена књига *Истѳорија социолошке мисли у земљама централне и истѳочне Европје* (Београд: Завод за уѳбенике, 2015; коаутор Николај Нарбут). У нашој научној периодици објављено је више њених радова³, а са српским социолозима уприличила је три заједничка међународна скупа (1995,⁴ 1996.⁵ и 1997.⁶). У *Зборнику Мајице срѳске за друшћивене науке* за 2005. годину објављен је темат посвећен истраживањима класне структуре руског друшћтва које је урадила Голенкова. Том приликом њена истраживања коментарисали су Михаило В. Поповић, Зоран Видојевић, Сава Живанов и Драгомир Пантић⁷. Део њеног уѳбеника социологије преведен је за потребе универзитетске наставе 2009. године⁸.

³ „Квалитет живота и социјално раслојавање”, *Југословенска и инострана документација зашћиште на раду* (Институт безбедности и зашћите на раду, Ниш), 31/1995, стр. 35–39; «Основные тенденции изменения социальной структуры российского общества в условиях глобализации и трансформации», *Зборник Мајице срѳске за друшћивене науке*, 118–119/2005, <http://skr.rs/zkV6>, стр. 7–16; «На геополитических перекрестках: Косово – история и современность», *Зборник радова Филозофскої факулћетїа* (Косовска Митровица), књ. 38, 2008. [шт. 2009], стр. 168–169; (коаутори Nikolai P. Narbut, Zhanna V. Puzanova), „The development of sociological education in Russia in the context of the Bologna process: the experience of The Peoples’ friendship university of Russia”, *Теме: часопис за друшћивену теорију и праксу*, год. 37, бр. 2, април–јун 2013, стр. 567–579; (коаутор Јулиа Вячеславовна Голиусова), „Прекаријат као нова друшћвена група у глобалном друшћтву”, *Зборник радова Филозофскої факулћетїа* (Косовска Митровица), год. 44, бр. 1, 2014, стр. 143–155, <http://skr.rs/zkZs>.

⁴ *Циљеви и циљеве друшћива у транзицији*: зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Београду 9–12. октобра 1995, Београд: Институт друшћвених наука Универзитета, Центар за социолошка истраживања, 1996.

⁵ *Социјални конфликти у земљама транзиције*: зборник радова са Међународног научног скупа, одржаног у Москви 14–16. маја 1996. у сарадњи са Институтом за социјално-политичка истраживања Руске академије наука, Београд: Институт друшћвених наука, Центар за социолошка истраживања, 1996.

⁶ *Интиграциони и дезинтеграциони процеси у земљама Истѳочне Европје*: зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Новом Саду 14–16. октобра 1997. у сарадњи са Институтом за социјално-политичка истраживања Руске академије наука, Београд: Институт друшћвених наука, 1998.

⁷ *Зборник Мајице срѳске за друшћивене науке*, 118–119/2005, <http://skr.rs/zkV6>, стр. 17–71.

⁸ Данило Ж. Марковић, Зинаида Т. Голенкова, Урош Шуваковић, *Социологија*, Косовска Митровица: Филозофски факултет; Ниш: МБ графика, 2009.

Голенкова је магистрала (1972)⁹ и докторира (1980)¹⁰ на темама везаним за југословенску социологију. Она је била пионир у бављењу југословенском социологијом у СССР-у. „Југославија је била нека врста *terra incognita* за совјетску социологију”, пише о томе академик М. И. Горшков. „Ако су (у СССР-у – С. А.) о другим земљама источне Европе стизале солидне информације, онда је Југославија – због заплашености совјетске идеократије њеним јеретичким слободоумљем – била чврсто 'табуизирана'”¹¹ Голенкова је у том смислу била ледоломац, отворивши пут за утицај југословенске социологије на совјетску (а и, доцније, српске на руску). Сматра се да је „њен супруг, истакнути југословенски философ-политички имигрант, Станоје Марковић Брајовић¹², одиграо велику и плодну улогу у њеном научном развоју”¹³.

Књига Зинаиде Голенкове *Прилој историји југословенске социологије (Очерк историји социологической мысли в Югославии, 1984)* има три дела. У првом делу књиге описује се настанак

⁹ Рад је објављен као књига: З. Т. Голенкова, *Актуальные проблемы социально-классовой структуры югославского общества*, ответственный редактор Ф. Р. Филиппов, Москва: Институт социологических исследований, Академия наук СССР, 1976.

¹⁰ Дисертација је објављена као књига: Зинаида Голенкова, *Очерк истории социологической мысли в Югославии*, ответственный редактор Г. В. Осипов, Москва: Наука, Институт социологических исследований, Академия наук СССР, 1984.

¹¹ Михаил Константинович Горшков, «Предисловие: многомерность творческой личности социолога», у: З. Т. Голенкова, *Избранные труды*, Институт социологии Российской академии наук, Москва 2014, <http://skr.rs/zkV5>, стр. 4–9; навод је на стр. 5.

¹² Станоје Марковић Брајовић (1922–2006) био је доктор философије, специјалиста за историју философије у земљама Централне и Југоисточне Европе. За време Другог светског рата био је комесар 21. српске дивизије и 2. пролетерске дивизије. Због неслагања с политиком Ј. Б. Тита подвргнут је прогону 1948. године, и до 1956. био је у концентрационом логору Голи оток. У Албанију је прешао 1958, а у СССР 1960. године. Дипломирао је на Философском факултету Московског државног универзитета (1965), запослио се на Институту за философију Академије наука СССР (1968) и докторирао на тему: „Философска мисао у савременој Југославији” (1975). Осим више монографија из историје марксизма, објавио је и књигу: *Косово: на геополитичкој раскрсници (Косово. На геополитических перекрестках*, Москва, 2000).

¹³ Горшков, *истио*.

социологије у Југославији, као и њен институционални и дисциплинарни развој 1945–1980. У другом делу књиге анализирају се искуствена социолошка истраживања, спроведена у Југославији, пре свега она која су усмерена на друштвену структуру (стратификацију); разматра се њихов теоријски оквир, методологија и резултати. У трећем делу књиге приказују се, према мишљењу ауторке, најразвијеније социолошке дисциплине у Југославији: социологија рада, социологија села, социологија омладине, социологија образовања, социологија породице и социологија медија и јавног мњења.

Српски рецензент књиге *Очерк истїории социолоїической мысли в Юїославии* Зинаиде Голенкове био је Радомир Лукић (1914–1999)¹⁴. Књига *Прилої истїорији јуїословенске социолоїије* представља одличан преглед историје социологије у ФНРЈ/СФРЈ, какав до сада не постоји на српском језику, поготово не у форми целовите научне монографије. Она је одговарајући наставак и допуна књиге Милована Митровића (1948) *Јуїословенска їпредраїйна социолоїија* (Београд, 1982: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије), а која се односи на раздобље 1918–1941. у Југославији (мада је та књига изашла након што је Голенкова одбранила дисертацију).

Иако писана у совјетско време, књига Зинаиде Голенкове *Прилої истїорији социолошке мисли у Јуїославији* и данас је актуелна, као информативни преглед најважнијих институционалних дешавања и научних резултата у области социологије у Југославији (1945–1980). У питању је прворазредно социолошко штиво, написано на основу богате емпиријске грађе, а у складу с високим научним стандардима и правилима струке. Из ове књиге може се стећи добар утисак о степену развијености и главним теоријским и методолошким проблемима српске социологије у доба ФНРЈ/СФРЈ, без чега се тешко може разумети њен данашњи ступањ дисциплинарног развоја, те њена способност да успешно анализира социјалне феномене.

Наравно, књига је писана у складу с тада важећим поставкама совјетског марксизма, али за нашег читаоца управо тај угао

¹⁴ Горшков, *истїо*.

посматрања може бити занимљив. У том оквиру, карактеристичан је критички приступ Голенкове праксисовцима и њиховој доминацији у српској социологији шездесетих и до половине седамдесетих година 20. века. Иако је ова критика била претежно доктринарна, отклон према праксисовцима Голенкова је задржала и доцније¹⁵. Из данашње перспективе посматрано, проблем с праксисовцима био је тај да су се они непрестано грозили опасности од „емпиризма”, страхујући од политичке или економске инструментализације искуствених истраживања¹⁶ (у међувремену је партија за свог помоћника, наместо емпиријске социологије, узела економију). Сами праксисовци су анализу друштвене стварности заснивали на дедукцијама – само не из *сѝарої* Маркса (као код совјетских марксиста), већ из *млагої* Маркса. Пошто је младомарксовско становиште, због спекулативности и апстракција, у већини друштвених истраживања неподесно за операционализацију, то се у социологији изградња истраживачког оквира морала вршити преко неке од теорија средњег обима, која најчешће није имала много везе с марксизмом. Али, праксисовци су сваки такав покушај квалификовали као „функционализам”¹⁷. Михаила В. Поповића (1925–2011), рецимо, који је реализовао импресивни програм од три искуствена

¹⁵ Зинаида Голенкова и Николај Нарбут, *Историја социолошке мисли у земљама централне и источне Европе*, Београд: Завод за уџбенике, 2015, стр. 292–298.

¹⁶ Тај став је у *Praxis*-у добро изразио Кувачић: „Сама социолошка, емпиријска истраживања нису племенити потхвати стручности на опће добро човјечанства [...] већ су она највећим дијелом састави дио ефикасног функционирања привредних и политичких организација” (Иван Кувачић, „Постоји ли криза у социологији”, *Πραξις/Praxis*, Загреб, год. XI (1974), бр. 3–5, стр. 403–410; навод је на стр. 408.

¹⁷ Вулетић указује на (привидни) парадокс да је, када је реч о емпиријским социолозима, наводним *функционалистима*, „главни удар критике дошао управо од стране оних социолога који су се залагали за несметани развој социологије и који су нападали историјски материјализам као кочицу за слободну социолошку мисао” (Владимир Вулетић, „Социологија и социолошко саморазумевање – пример Југославије 1945–1990. године”, *Социолоија*, год. 38 (1996), бр. 3, стр. 411–428; навод је на стр. 417). Уопште, „критика функционализма [...] далеко је надмашивала, и по обиму и по жестини, стварни утицај који је функционализам имао у домаћој социологији”, те је „више била препрека него подстицај теоријском плурализму у социологији” (419).

истраживања друштвене стратификације у Србији¹⁸, непрестано су оптуживали за „функционализам”¹⁹ – иако је његов теоријски оквир у стратификационим истраживањима заправо био неовеберијански²⁰. Нетрпељивост праксисоваца за свако другачије теоријско мишљење јесте оно што се и данас овом теоријском правцу код нас највише замера²¹, а због чега је, својевремено, и Радомир Лукић био мета зловоље праксис-секташтва²².

¹⁸ *Друштвени слојеви и друштвена свесћ: социолошко истраживање интереса, стилова живота, класне свесћи и вредносно-идеолошких оријентација друштвених слојева*, ур. Михајло В. Поповић и Мирослав Јанићијевић, Центар за социолошка истраживања Института друштвених наука, Београд, 1977; *Друштвене неједнакости: социолошко истраживање у Београду*, Михајло В. Поповић и други, Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду, Београд, 1987; *Србија крајем осамдесетих: социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*, ур. Михаило В. Поповић, Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду, Београд, 1991.

¹⁹ Видети: Слободан Антонић, „Шест деценија обновљеног Социолошког прегледа”, у: Бојана Вукотић и Добрило Аранитовић, „Социолошки преглед” 1938–2020: Библиографија, Српско социолошко друштво, Београд, 2021, стр. 679–708, <https://sn.rs/mcg4e>; посебно стр. 683; ур. Вулетић, исто, 418–419.

²⁰ Видети: Слободан Антонић, *Досадна социологија: о једној заморној теми каква је класа*, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања, 2022, <http://skr.rs/zkxm>, посебно стр. 80–85.

²¹ „Праксисовци су своје декларисано начело слободног и отвореног мишљења увек заступали с имплицитним императивом о потпуној слободи мисли, али у *границама марксистичке идеологије*. [...] Само тако можемо да објаснимо њихова искрена запрепаштења када се суоче с неким, млађим од њих, ко оспорава или одбацује марксизам, или њихову праксис филозофију. [...] И Михаило (Марковић – С. А.) се, као и остали, разилазио са сваким ко није делио његова марксистичка уверења” (Милан Брдар, „Одисеја Праксис групе: поводом годишњице смрти Михаила Марковића”, у: *Михаилу Марковићу у спомен*, ур. Зоран Аврамовић, Институт за политичке студије, Београд, 2011, <http://skr.rs/zkZJ>); видети и: Милан Брдар, „Критика као неосколастика: анатомија методе укидања теоријског плурализма”, *Социолошки преглед*, год. 22 (1988), <http://skr.rs/znR1>, бр. 3, стр. 201–228.

²² Слободан Антонић, „Радомир Д. Лукић као оснивач Српског социолошког друштва”, у: *Научно наслеђе Радомира Д. Лукића*, зборник радова са научног скупа, Српска академија наука и уметности, 11–12. децембра 2014, у Београду, ур. Данило Баста и Сима Аврамовић, Београд, 2015: САНУ, <https://sn.rs/lvhfk>, стр. 265–276; посебно стр. 274.

С друге пак стране, праксисовци су ударили важан печат на нашу друштвену науку, посебно Михаило Марковић (1923–2010). Његов јасан, аналитички и аргументован начин писања био је узор нама млађима, те се он с правом сматра својеврсним родоначелником модерног вида „београдског стила”²³. Београдски део праксисоваца развио је особен и „целовит концепт критичке науке друштва, који се у неким тачкама додирује с франкфуртском критичком теоријом, али се у многима и разилази”²⁴. Нема сумње да је реч о „ревизинистичком марксизму”²⁵, и с те стране својевремена критика Голенкове није била нетачна. Али, ово аутономно друштвенкритичко становиште било је успешно у томе што је извело српску друштвену науку и философију у свет, и довело свет у Београд²⁶. Такође, традиција критичности према свим облицима тоталитаризма и доминације, која је негована у праксис групи, омогућила је најистакнутијим представницима београдског дела праксисоваца – Михаилу Марковићу, Љубомиру Тадићу (1925–2013) и Светозару Стојановићу (1931–2010) – да, током деведесетих година 20. века, успешно препознају опасности монопола неолибералне идеологије и војно-политичке и економске праксе глобализма, атлантизма и неоколонијализма, под чијим се ударима нарочито нашло српско друштво.

Та и друга питања отварају се преводом књиге Зинаиде Голенкове, због чега ова монографија заиста инспирише на даља истраживања историје српске социологије. Уредништво *Социолошкој њреїлега* доследно негује активни однос према нашем социолошком наслеђу²⁷, а истоветан приступ има и Српско

²³ „Ако је Слободан Јовановић творац тзв. београдског стила у научној прози, онда је Марковић творац послератног београдског филозофског израза, економичног и смиреног, лишеног сваке емфазе, као и мутног и двосмисленог казивања” (Слободан Жуњић, *Историја српске филозофије*, 2. изд., допуњено и исправљено, Завод за уџбенике, Београд, 2014, стр. 331). Уп. Александар Белић, „Београдски стил”, *Наш језик*, II/7 (1934), стр. 193–200, прештампано: <http://skr.rs/zkZd>.

²⁴ Жуњић, *нав. дело*, стр. 337.

²⁵ Жуњић, *нав. дело*, стр. 340.

²⁶ Уп. Жуњић, *нав. дело*, стр. 484.

²⁷ Поводом 80 година од оснивања *Социолошкој њреїлега* (1938–2018) редакција је објавила тематски број (1/2018; <http://skr.rs/zkZo>) с 13 чланака

социолошко друштво²⁸. Објављивањем књиге *Прилої истїорији јуїословенске социолоїије* та традиција се само учвршћује, уз наду да ће у Библиотеци Социолошког прегледа ускоро своје место наћи и друге књиге које обрађују тако важну и изазовну тему као што је историја наше социологије.

(укупно 340 страна), као и репринт издање *Социолошкої љреїледа* из 1938. (приређивачи Јовица Тркуља и Урош Шуваковић), с додатом уводном напоменом, биографским белешкама и именским регистром (укупно 50 страница додатих уз репринт). Такође је поводом 60 година од обнављања *Социолошкої љреїледа* (1961–2021) штампана монографија *Социолошки љреїлед 1938–2020: библиоїрафија* (библиотека „Социолошки преглед“, Српско социолошко друштво, Београд, 2021, <http://skr.rs/zkZC>), која, осим библиографије и регистра имена, садржи и пратеће студије из историје српске социологије.

²⁸ Српско социолошко друштво је 2012. године уприличило велику научну конференцију *Сїю їодина социолоїије у Србији*, с које је објављено посебно издање *Социолошкої љреїледа* у три тома (св. 1. <http://skr.rs/zkZ1>; св. 2. <http://skr.rs/zkZh>; св. 3–4. <http://skr.rs/zkZq>). Такође 2022. године ССД је организовало међународну научну конференцију *Професору Ђорђу Тасићу у славу*, с које ће ускоро бити објављен зборник радова.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316(497.1)“1945/1980”

ГОЛЕНКОВА, Зинаида Тихоновна, 1939–

Прилог историји југословенске социологије
/ Зинаида Голенкова ; [превод са руског Сузана
Стојковић]. – Београд : Српско социолошко друштво,
2022 (Краљево : Graficolor). – 245, VIII стр. : табеле ;
21 см. – (Библиотека Социолошког прегледа)

Превод дела: Очерк истории социологической мысли
в Югославији / Голенкова Зинаида Тихоновна. – Тираж
200. – Стр. I–VIII: Важна књига за историју српске
социологије / Слободан Антонић. – Напомене и
библиографске референце уз текст. – Библиографија:
стр. 231–239. – Регистри.

ISBN 978-86-81319-21-5

а) Социологија -- Југославија -- 1945–1980

COBISS.SR-ID 77401097